8-9

Хальмг келн

Харчевникован Р. П., Җимбин С. Б., Увшин З. П.

ХАЛЬМГ КЕЛН

II хүв

Синтаксис

Сурһулин учрежденьсин 8 – 9-гч классин даслур

Хальмг Таңһчин сурһулин, сойлын
болн номин Министерств барлхд зөв өгв

Элст
Барин Гер «Герл»
2012

УДК 811. 512. 37(07)
ББК 74. 261. 4 (Калм.)
К 174

ISBN 978-5-7539-0757-8

© Харчевникова Р. П., Джимбиева С. Б., Убушиева З. П., 2012
© Оформление. АУ РК «Издательский Дом «Герел», 2012

Олзлгдсн темдгүд

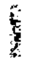 – Чикәр бичлһнә болн цегләрин зокал; цәәлһлтс, теоретическ медән;

Ө – келлһ өргҗүллһнә олн зүсн дамшлһс;

О – дассан давтлһна даалһвр, немр даалһвр.

Үгмүдин өөр бәәсн темдгүдин цәәлһвр:

келән[1] – үгин фонетическ йилһлт келһн;

зөвтәвидн[2] – үгиг тогтацарнь йилһлһн;

хаалһан[3] – үгин морфологическ йилһлһн;

Заһсн усна гүүнд дурта, күн гүн уханд дурта.[4] – зәңгин синтаксическ йилһлһн.

8-гч КЛАСС

1. Мини келн

Ө 1. Текст умшад орчултн. Ахрар учр-утхинь келтн. Юуни төлә бидн торскн келән дасх, хадһлх зөвтәвидн? Калян Санҗ хальмг келән яһҗ магтҗана?

Күн орчлң деер үүдҗ һарчкад, эмд бәәҗ өсхин төлә экиннь уургин нилчәр боожад өснә. Дәкәд цаарандк бәәцән чикәр эдлх, орчлң деерк жирһлд орлцхин төлә үг келдгиг дасх зөвтә. Энүгинь бидн «келнд орлһн» гиҗ нерәднәвидн. Эврә зөвән эдллһнд, кех кергән күцәлһнд келн – күүнә селм. Эн селм угаһар күн – күцц күн биш. Күцц күн болхин төлә сурһуль сурх кергтә. Сурһулин дөңгәр эврә келән ясрулх, чикәр болн гүүнәр дасх – күүнә өмн тәвгдҗәх һол керг.

Орчлң деер бәәх келн-улс болһн эврә келтә. Хойр күн харһад таньлдхларн: «Ямаран (юн) келн күмбч?» – гиҗ нег-негнәсн соньмсна.

Орс, моңһл, китд, англь күүнлә, нань чигн келн-улсла күүндх саам учрна. Тегәд чигн олн кел медх кергтә. Болв күн болһнд төрскн келн бәәнә[4]. Эврә келән[1] эрк биш сәәнәр медх кергтә.

Өдгә цагт тооһарн баһ келн-улс эврә келән мартҗана. Эннь – ик әәмшг. Келән мартҗах, эс гиҗ келән мууһар меджәх улсин негнь – хальмг улс.

Мартгдҗах келиг дахад, тууҗ, сойл, авг-бәрц чигн бас геедрх. Тегәд бидн келән хадһлхин төлә олн зүсн эв-арһс олзлх зөвтәвидн[2]. Талданар келхд, хальмг келнә көрңгинь медҗ, энүнә неквринь бийдән шиңгәх кергтә. Хальмгин олн-әмтнә шүлгч Калян Санҗ хальмг келнә тускар:

> Кен ахан күндлн келдг,
> Кетркә баһчудан тевчн келдг,
> Эвтнь тәвәд, еңсгәр келдг,
> Эйлдг, һольшг хальмг келн! –

гиҗ магтҗ бичлә.

Кел дасхд хальмг келнә халхд үүдәч улсин: бичәчнрин, шүлгчнрин үүдәврмүд, «Хальмг үнн», «Байрта» газетмүдин, «Теегин герл», «Байр» седкүлмүдин халхст барлгддг материалмуд нөкд болжана.

Өдгә цагт сурһуль-эрдм өсәд, делгрәд, цуг таңһчин булң болһнар радиосоңслһн, телеүзгдл, хальмг дегтр, газет умшлһн, бичкдүдин садт, школд төрскн кел даслһнд ик оньг өггдсн учрар мана төрскн келн геедршго гисн нәәлвр бәәнә.

Толь

экинь уург – молоко матери
селм – оружие
күцц күн – настоящий человек
һол керг – главная задача
күүндх – беседовать
эрк биш – непременно, обязательно
геех – терять
нәәлвр – надежда

Тольд өггдсн үгмүд олзлад, зәңгс тогтаһад бичтн.

ДАССАН ДАВТЛҺН

2. Үгин тогтац. Лексик. Амр зәңг

2. Шүлгүдин тасрхас тодрхаһар умшад, юуна тускар келгдҗәхинь цәәлһтн. Харар барлата үгмүд олзлад, амр делрңгү зәңгс тогтатн.

Школ үүдән секв,
Сурһулин[2] **җил** эклв.
Цуһар эрт серв,
Цецгүдәр уульнц[1] дүүрв.

(Шугран В.)

Моддын хамтхасд шарлад,
Ацмудасн алдрҗниснә.
Мануртсн **тег**[1] сунад,
Амрлһнд[3] һарч тошинә.

(Буджала Е.)

3. Өггдсн үгмүд деер бас тиим унгта үгмүд немж бичтн. Үгмүдиг тогтацарнь йилһәд шинжлтн.

Эмч, үкрч, толһачнр, сурһульч, йөрәл, хадх, тоолврта.

Сурврмуд

1. Хальмг келнд ямаран үгин хүв дутна?
2. Хальмг келнд суффиксмүд ямаран хойр әңгд хувагдна?

4. Зәңгс умшад, харар барлата үгмүдин чинр цәәлһтн, тедн ю темдглнә, әдләр келгддг, бичгддг, зуг тал-талдан чинртә үгмүдиг юн гиж нерәддмн?

1. Заһсн усна **гүүнд** дурта, күн **гүн** уханд дурта[4]. (Ү.) 2. Өндр **толһа** деер һархла, өвгн күүнә седкл ханна. (Ү.) 3. **Толһад**[3] ухан уга болхла, хойр көлд амрл уга.(Ү.) 4. **Хар** санан дөрт харш, **хар** ноха харңһуд харш. (Ү.) 5. **Цаһан** седклтә күн цасн деер чигн жирһнә. (Ү.) 6. **Цаһан** толһата борнь цасн цавнь цемшнә. 7. Баатр фермерск эдл-ахун **толһач** болж көдлнә. 8. Дөрлдәнә **толһад** мана баг йовна. 9. Өмнь **өргн** тег ик холд налаж делгрнә. 10. **Өргн** ухата[2] күүнә седкл у. (Ү.)

5. Текст умшад, хуучн үгмүд бичж автн. Ухалад, цөн хуучн үгмүд келтн.

Ишкә гер босхлһн

Удл уга Һашун Сала һолын ар амнд, хооран салад һарсн хойр салан заагт, нүүдл зогсв.

Тергдинь зогсаһад, темәдинь кевтүләд, үкрин нурһн деер йовсн аца әмтн буулһлдв. Түүнә хөөн цуг хотнахн ирәд, ик гер экләд бәрв.

Зурһан терм ниилүләд, өмн бийднь үүдинь тәвәд, нәрхн хошлңгар таг-яг кеһәд оркцхав. Һазрт бәәсн харачиг шурутә[3] залус өргҗ авад, дөрвн таласнь унь шурһулад, терм деер босхҗ тәвв. Уньна салдрһ термин толһад өлгәд орксн цагла, тенд-эндәснь түргәр унь харачин нүкнд шурһулад, салдрһинь боолдад, үүд-түүд күрглго гериг босхад авв. (Нармин М.)

6. Эн үгмүдәс өөрхн чинртә үгмүд олҗ, багмудар салһҗ бичтн. Үгмүдин чинр цәәлһтн.

Цацу, әәмтхә, нег насна, хәрг, төрл, чидл, садн, күчн, хов, соңсхвр, шулуһар, ичх, хурдар, эмәх, хаалһ, хәләх, җим, асрх.

Я н з н ь: *цацу – нег насна, әәмтхә – хәрг.*

7. Эн үгмүдт зөрүд чинртә үгмүд немҗ бичтн.

Халун, өргн, ут, цевр, гүн, ухата, зөргтә, өвгн, маштг, арһул, хурц, баһчуд, хооран, ардаран.

Я н з н ь: *көгшн – баахн, даарх – дуладх.*

3. Шүүвр көдлмш

Ө 8. Текст умшад, өггдсн сурврмудар күүндвр тогтатн.

Намр – җилин сәәхн кем[1]. Эн цаг ода өөрдәд аашна. Халун номһрв. Батхн, бөкүн баһрв. Зәрм урһа модд улан, шар хамтхасдар кеерсн бәәнә. Өдр өнҗәд гишң хур орна.

Селәнә улсин көдлмш иим кемлә икднә: сүл урһц хурагдна, авсн урһцан[2] цевр, сән бәәрнд хадһлх кергтә. Малчнр[2] малдан үвлин хот, дулан бәәр белднә.

Дулан үзгүр нисх шовуд хол хаалһдан белдвр кеҗәнә. Эдн тәрәнә, темснә, зер-земшин үлдл идҗ, бийсдән чидл хураҗана.

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Намр ямаран җилин кем?
2. Намрт йиртмҗ ямаран бәәдл һарна?
3. Селәнә көдлмш яһҗ икднә?
4. Дулан һазрур нисчәх шовуд ямаран белдвр кенә?

4. Мини төрскн балһсн (селән)

Ө 9. Текст умштн. Элстин тускар амн үгәр келтн. Өдр ирвәс мана балһснд ямаран хүврлт болҗана?

Балһсн болһн эврә тууҗта. «Элст» гидг үгиг хальмг келнәс орчулхла, тернь «элстә һазр» гисн чинртә үг болҗана.

Мана Элст балһсна эргнд әмтәхн уста булгуд бәәнә[4]. Уста, тәрән-ноһата, ке сәәхн хотхр һазр кезә нег цагла энд тогтсмн. Тегәд чигн мана өвкнр дөрвн зун җил хооран эн һазриг шүүҗ авсн бәәҗ. Энд хальмгуд зуни цагла эврәннь то-томҗ уга малан идшлүлҗәсмн. Хотхрин барун ээм элстә бәәснә төлә эн һазриг «Элст» гиҗ нерәдсмн. 1865 җилд энд бүрдсн селәнд бас тиим нер өгсмн.

Өдгә цагт Элст – Хальмг Таңһчин хотл балһсн. Өдр ирвәс хотл балһсн сәәхрәд йовна[4]. Элстин парк, уульнц, гермүд болһна өөр кесг миңһн модд суулһгдв. Хаврин, зунын сармудт Элст көкрәд, садмудар сәәхрнә.

Элстд[3] Хальмг университет, көгҗмчнр[2], эмчнр, багшнр, маши залачнр[2] болн нань чигн олн эрдм сурһлһна онц дунд сурһулин лицей, колледж, училищмүд бәәнә. Балһснд кесг школ, кинотеатр, библиотек, больниц болн бичкдүдин садмуд көдлнә.

Өдр болһн Элстәс район, селә, талдан балһс орж, автобусмуд һарч йовна. Мана орн-нутгин хотл балһсн Москваһур өдр болһн самолётар нисч болхмн. Элстин ар бийднь төмр хаалһин вокзал үүднә.

Элстд бәәдг улсин тонь җил ирвәс өсәд йовна, ода 100 миңһнәс давж одсн бәәнә.

Мана хотл балһсн Элст өдр ирвәс өңгән соляд, оңдарад, сәәхрәд йовна. Элстин өслһн, сәәхрлһн цуг хальмг улсин ухаседклиг икәр байрлулна. Мадн цуһар Элстдән дуртавидн. Энүнә тускар дуд, шүлгүд бәәнә. Хотл балһснд олн сәәхн бумб бәәнә. Мана Элст – зүркәрн баахн балһсн. («Байр» седкүләс.)

Толь

орчулх – переводить
балһсна эргн – окрестности города
барун ээм – правая сторона
ар бийд – на севере
оньган сольх – менять облик

Даалһврмуд

1. Тольд өггдсн үгмүд олзлад, зәңгс тогтатн.
2. Текстәс нег зүсн мочмудтә зәңгс олад заатн.

10. Дор өггдсн хойр күүндвр умшад, дасад, нүүрәр келтн.

1-гч күүндвр

– Элст балһснд бәәх Н. Н. Пальмовин нертә Келн-улсин музейд соньн һәәхүл секгдсн бәәнә. Музейд яһж күрхмби?

– Пальмовин нертә музей 1-гч микрорайонд бәәнә.

– Альк тойгта автобусар күрч болх?

– Балһсна цутхлңгас 5-гч тойгта автобуст суутн. Музейд күрхт.

– Альков, дәкәд ямаран автобуст сууж болх?

– Мадн зогсчах ормас хол биш автобусин зогсал бәәнә. Тенд күртн, дәкәд 20-гч тойгта автобусар бас күрч болх.

– Ут наста бол, нөкд болсндчн байрлҗанав.

– Гем уга, цаган сергмҗтәһәр давултн. Һәәхүл Танд таасгдтха!

2-гч күүндвр

– Гемән сурҗанав, 2-гч микрорайон күртл яһж күрч болх?

– Ода Та балһсна цутхлңд күрх зөвтәт. Тенд 2-гч микрорайонд күрдг автобуст суутн.

– Балһсна цутхлңд күрхин төлә ямаран тойгта автобуст суухмби? Буйн болтха, зааж өглт.

– Эн зогсалас ямаран болвчн автобусар күрч болхмн. Зуг цутхлңгас 6-гч тойгта автобуст сууж үзтн.

– Э-э, чик-чик. Күүкм нанд хаалһм цәәлһж өгхләрн, 6-гч тойгта автобуст су гилә. Цааранднь би хаалһан[3] меддв. Зогсалас йовһар үрвәд күрхв.

Ө 11. Тасрха умштн. Текстд харһсн үлгүрмүд буулһж бичәд, утхинь цәәлһтн.

Сән күн санаһар...

– Балһснур нүүхән уурсн, селәндән бәәхәр седхлә, малмудан хулдчксн, ода яахм болхви? – гиж Дорж Ноһан хойр хүүвлж суула.

– Дәкнәс мал хулдж авхм бәәж, зуг альдас хәәхв? – гиж Дорж саначрхв.

– Уулын улс олн малта. Теднәс сурхла, яах? – гиж Ноһан авалюрн хәләв.

Эн кемлә герин үүдн секгдв.

– Худнр, менд бәәнтә? – гиж таньдг күүнә дун соңсгдв.

– Худ өвгн ирҗ йовна. Сән күн санаһар гидг эн, – гиҗ келәд, Дорҗ худ өвгән тосв.

– Юн учрҗ одв? Би тана менд медхәр ирүв[3], – гиҗ Санҗ келв.

– Белн цәәлә харһҗ ирснтн сән йор, – гиҗ келәд, Ноһан шаазң ааһд цә кев.

Кесгәс нааран харһад уга худнр нег-негнәннь мендинь медәд, шин зәңг, селәнд болҗах сән хүврлтин тускар күүндцхәв.

«Сән күн санаһар» гиҗ келснәннь учринь Дорҗ эклəд келв:

– Бидн балһснд бәәх көвүн талан нүүхән уурувидн[3]. Герт газ, ус орулчксн, җирһл мел талдан болҗ одв. Теңгрәс бууҗ ирсн кишг мет… Үкрин саңһс цуглулҗ, арһсар герән түлх керг уга. Ода мана зовлң – дәкнәс мал хулдҗ авх кергтә. Альдас авхнь медгдҗ бәәхш.

– Энтн зовлң биш. Эндәс хол биш мини хошт арвн үкр, бас үүрмг мал бәәнә. Теднәс би хувалцҗ чадхв. Күүкән өгсн күн сиикән әрвлдм биш, – гиҗ Санҗ эдниг тогтнулв.

– Сән күн санаһар гисн эн, – гиҗ бас нег давтад, Ноһан байрлв. (Җимбин А.)

Толь

хулдх – продать
хүүвлҗ суух – советоваться, беседовать
саначрх – вздыхать
аваль – супруг
худ өвгн – сват
хүврлт – изменения
саңһсн (арһсн) – кизяк

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Селәнд ямаран хүврлт болҗана?
2. Санҗ өвгн худнртан ямаран дөң күргхәр бәәнә?

СИНТАКСИС БОЛН ПУНКТУАЦ

Үгмүд хоорндан шишлң зокалар негдж, үгин нииплһ болн зәңг тогтана. Үгин нииплһн болн зәңг хоорндан эврәннь тогтацарн болн чинр-утхарн йилһрнә.

Үгин нииплһнә чигн, зәңгин чигн тогтац болн чинр-утх синтаксис (зәңг зү) гидг келнә туск номин әңгд шинҗлгднә.

Морфолог (үг зү) болн синтаксис (зәңг зү) гидг әңгүд хоорндан өөрхн залһлдата. Эн хойр әңг негдәд, келнә грамматик (келн зү) тогтана.

Бичмр келлһнә утх-чинриг тодрхалҗ медүлхин кергт олн зүсн түдлһнә темдг тәвгднә. Түдлһнә темдгүдин зокалмудыг пунктуац (цегләр) гиҗ нерәднә.

12. Текст умшад орчултн. Ямаран келлһнә хүвс эн текстд харһна? Түдлһнә темдгүд тәвәд буулһҗ бичтн. Чинр-утхарн зәңгс ямаран багт хувагдна?

Тадн көквш-шовун яһҗ биилсиг үзлт Урднь би иим юмн туульд харһна гиҗ сандг биләв Нег дәкҗ өрүн нәәмн часин алднд би һаза һарад дөрә деер зогсув Юу-юу холд деер яһсн өндр чилгр теңгр Теңгриг һәәхҗ зогсчатлм, генткн шовуна сәәхн дун соңсгдв Көквш дуулҗахинь медүв Эн альд бәәнә Өндр уласд тал хәләһәд ут хамтхасд уга ац деер суусн шову үзүв Эн шовунла юн учрсмби Көквш доран эргәд ац деер биилҗәнә Эн цаглаһан тасрхан угаһар цыпи-цыпи, цыпи-цыпи гидг ә һарһад бәәнә. Эннь нанд дуулҗах болҗ медгдв. (Н. Никонов.)

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Ямаран нертә шовуна тускар эн текстд келгдҗәнә?
2. Көквш ю кеҗәнә?
3. Теңгрин бәәдлиг автор ямаран үгмүдәр цәәлһҗәнә?
4. Көквш ямаран ац деер сууна?
5. Текст таднд таасгдв?

ҮГИН НИИЦЛҺН

5. Үгин нииңлһнә тогтац болн терүнә грамматическ чинр

Үгин нииңлһн	Тогтац	Грамматическ чинр-утх
гүн медрл	чинрлгч н. + бәәлһнә н.	юмн болн терүнә чинр
шүлг дасх	бәәлһнә н. + үүлдәгч	үүлдвр болн юмн
арһул келх	нареч + үүлдәгч	үүлдвр болн терүнә чинр

Үгин нииңлһн гисн – грамматическ кевәр учр-утхарн хоорндан негдсн хойр, эс гиж терүнәс үлү үгмүд болдмн.

Үгин нииңлһн һол болн үлмә үгәс тогтна. Үлмә үг нурһлж һол үгин өмн тәвгднә [үлмә үг + һол үг].

Үлгүрнь: *цаһан эд*, *цаһан хаалһ*, *цаһан санан; көдлмш кех*, *көдлмшәр туурх*, *көдлмшт одх*, *көдлмшәс ирх; арһул келх*, *чаңһар инәх*.

Үгин ниицлһн, үг метәр, предмет, үүлдвр болн теднә чинриг нерәднә. Үгин ниицлһнд үлмә үг һол үгин чинр-утхиг тодрхалҗ медүлнә. Д у ң ц ү л т н: *седкл – цаһан седкл, гиигн – дегд гиигн, тосхх – гер тосхх, бичх – сәәнәр бичх, гүүх – хурдар гүүх.*

Үгин ниицлһнә чинр-утх терүнә тогтацла холвата. Әдл тогтацта үгин ниицлһс әдл грамматическ чинр-утхта болна. Ү л г ү р н ь:

1) чинрлгч нерн + бәәлһнә нерн: *шин дегтр, цаһан хурһн, эңкр иньг, олмһа күн* – предмет болн терүнә чинриг темдглҗәнә;

2) бәәлһнә нерн + үүлдәгч: *дегтр умшх, герт орх, тергәр ирх, алхар хадх, селәнүр темцх* – үүлдвр болн предмет темдглҗәнә;

3) нареч + үүлдәгч: *шунмһаһар көдлх, әрә көндрх, хәм наадх, ниицңгү бәәх, чикәр умшх* – үүлдвр болн терүнә уршгиг темдглҗәнә болн нань чигн.

Үгин ниицлһн шишлң диг-дарата болна: үлмә үг нурһлҗ һол үгин өмн тәвгднә.

13. Үгин ниицлһн болһна һол үгинь олад, үлмә үгд сурвр тәвтн.

Ценкр теңгр, серүн намр, җөөлн заңта, догшн халун, самолётар нисх, шулуһар ирнә, гер бәрх, кеер йовх, уснд өөмх, эрт босх.

14. Умшад, түрүләд һол үгнь бәәлһнә нерн, дәкәд – һол үгнь үүлдәгч бәәлһнә нертә болн наречтә ниицлһс буулһҗ бичтн.

Өндр уул, гүн һол, һаң халун, аһарт каңкнна, адһм угаһар давна, үд күртл унтдг күүкн, нөкд болна, олар үзгднә, мана Һалзн, күрзәр малтх, нәәҗтәһән харһх, чаңһар умшх, герт орх.

15. Хойр багин үгмүд ирлцүләд, үгин нииц‌лhс тогтатн. Ямаран келлhнә хүвсәс тогтсинь цәәлhтн.

үкрин	сө
догшн	өдр
харңhу	намр
салькта	дун
саадг	үкр
сөөhин	өвр
хурта	салькн

6. Үгин ниицлhнә үгмүдин залhлдан

Үгин ниицлhнд үгмүд хойр зүсн залhлдаhар: з а л л т а р болн х ә в д л т ә р дамжҗ негднә.

З а л л т (управление) гисн эв-арhар **үлмә үг** (бәәлhнә нерн, орч нерн, эс гиҗ бәәлhнә нернә чинр авсн талдан келлhнә хүвс: чинрлгч нерн, тоолгч нерн, причасть) **hол үгин** (үүлдәгчин, оньдин чинрлгч нернә) **некврәр хүврәд, кергтә киискврт тәвгднә**.

× × ×
Ү л г ү р н ь: *дегтр* (юү?) *умшнав, умшхв, умшлав; мал* (юу?)

× × × ×
худгур (ю у н у р?) *туухв, туувв, туулав, туух; шалhар*

× × × ×
(ю у h а р?) *хадна, хадх , хадҗ; усар (*ю у h а р?) *дүүрң; Бад-*

× ×
мла (кенлә?) *наадув, чамла* (к е н л э ?) *наадхв; ирснлә* (к е н-

× ×
л э ?) *наадна; чамас* (к е н э с ?) *чидлтә.*

Х э в д л т (примыкание) гисн эв-арһар **хүврдго кевянзта үлмә үг** (чинрлгч нерн, тоолгч нерн, заагч болн бийлгч орч нерд, причасть, деепричасть, нареч) **һол үглә** (бәәлһнә нернлә, үүлдәгчлә, чинрлгч нернлә, наречлә) **зуг учр-утхарн негднә.**

Ү л г ү р н ь: *өргн* (я м а р а н ?) *тег, сарул сө, эңкр үүрмүд, альвн күүкн, олмһа көвүн; миңһн* (к е д ү ?) *хөн, хөрн тавдгч* (к е д ү д г ч ?) *патьр; мини* (к е н э ?) *аав, чини хувцн; тиим* (я м а р а н ?) *бәәдл; келсн* (я м а р а н ?) *үг, умшх дегтр, дуулдг көвүн; хураҗ* (я һ ж ?) *овалв, дуулн* (я һ н ?) *бийлх; маңһдур* (к е з э ?) *ирх, шунмһаһар* (я һ ж ?) *көдлнә, эрә көндрх; маш* (я м а р а н ?) *ик, йир күнд; зөвәр* (я м р ?) *холд, дегд эрт.*

Һол мөчмүд (н е р л г ч болн к е л г ч) – зәңгин грамматическ сүүр болдгин учрар **үгин ниицлһн болхш.**

16. Үгин ниицлһс умшад, чинрәрнь хойр багт хуваһад бичтн. Үгин ниицлһнә һол үгинь темдглтн.

Хурдар гүүх, футбол наадх, һарудт көдлх, уснд өөмх, байрта цаг, сурһульчнрин лагерь, дегтр умшх, сәәхн цецгүд, модта һазр.

Үгин ниицлһнә йилһлтин даран

1. Һол болн үлмә үг олад, сурвр тәвәд, тедн ямаран келлһнә хүвәс тогтсинь йилһх.

2. Үгин нииһлһн ямаран залһлдаһар (заллт, хәвдлт) негдсинь келх.

3. Үгин нииһлһнә грамматическ чинр (киисквр, киисклһн; цаг, то, нүр) келҗ өгх.

17. Эн үгмүдин нииһлһс умшад, альк үгнь һол, алькнь үлмә болҗахинь цәәлһтн.

Зуни цаг, ахрхн сө, чилгр өрүн, нарна герл, өргн теегт, селәнд бәәх, амрлһнд һарх, сәәнәр амрх, сергмҗтәһәр давулх, мал өсхх.

7. Келц үгмүд

К е л ц ү г м ү д гисн – хоорндан батар нииһсн, салһҗ болдго, бүклдән нег үгллин чинр-утхта үгмүд. Ү л г ү р н ь: *Хулһнар темә кеһәд оркдг күн* (болх-болшго юмна чинринь икдүлх). *Келсн үг – керчсн модн* (үгдән бат, тәвсн күцлдән күрх). *Амндан ус балһсн мет* (тагчг). *То бүтн, толһа менд* (цугтан эрүл-менд бәәх).

Келц үгмүд шуд биш, теҗг чинр-утхта. Эдниг шуд чинртә үгмүдәр сольҗ болна.

Ү л г ү р н ь: ***Хумсан зуусн мис әдл*** *сууна. –* ***Тагчг*** *сууна. Киштән* ***нүднь дөрвн болҗ одв****. – Киштә* ***алң болв****.*

Келц үг бүклдән зәңгин мөч болдмн.

Ү л г ү р н ь: *Зуг Миша, хумсан зуусн мис кевтә, һазр хәләҗ тагчкрв.* (Җ. А.)

Цуһар то бүтн, толһа менд эн догшн үвләс һарувидн.

Келц үгмүд – бат холвата, кев-янзарн тогтурта үгмүд: *мах-лата мал, мөрнь гүүх, үлү үзх.*

Келц үг бүклдән үгллин чинртә болна. Эдн шуд биш чинртә, тежгәр олзлгдна: *үүлән үзх* – икәр зовх, *хар өрлә* – ик эрт, *хогинь таслх* – уга кех.

Келц үг зәңгд нег мөч болдмн.

Ү л г ү р н ь: *Сарң цаһан саната күн билә.*

18. Умшад, келц үгмүд олад, теднә чинринь цәәлһж өгтн.

1. Мәәлә-мәәлә йовж – мал болдг, ууля-ууля йовж – күн болдг. (Ү.) 2. Декабрь сарин чилгч билә, тас юмн үзгдхш, нүд чичм харңһу. (М. Н.) 3. Баахн бер герин эзнәд көдлдг билә, терүнд өвдгән дарх цол болдг уга билә. (Э. К.) 4. Тер күн йир дөгәж келдг күн, хулһнар темә кеһәд оркдг күн. (Ү.) 5. Тиим улсин негнь минь эн маңна тиньгр, оньдин байрта дүртә Бальжр күүкн болжана. (Д. Б.) 6. Зуг сурһуль-эрдм уга махлата мал улс өөдән һарад йовхла, күүнә хорн буслад бәәнә. (Н. М.)

19. Келц үгмүдиг чинр-утхарнь зәңгст харар барлата йирин үгмүдлә ирлцүлж, теднә ормд орулад бичтн.

1. **Дигтә цагт ирж** гиһәд, эн Мергн довтлж ирв.(Э. К.) 2. Зуг Миша **номһрад**, һазр хәләж тагчгрв. (Ж. А.) 3. Харңһу сө билә, генткн нег хар юмн үзгдчкәд, **шулун** уга болж одв. (С. Б.) 4. Бата, чи мел **чикәр** сәәхн харһулж келвч. (Э. К.) 5. Ода нег герт бәәһәд, нег өрк-бүл болчкад, яһж **мууһар**, хоорндан нег-негндән дурго болж бәәхмби? (Б. А.) 6. Чи, мекләә, яһад **эн киитнд** нан тал ирвч? (Т.)

О л з л х к е л ц ү г м ү д: *нүд ирмтл, мис ноха кевтә, сән күн санаһар, усид хәләсн мет, цаг биш цагла, хумсан зуусн мис әдл.*

8. Зуни амрлһн

Ө 20. Умштн. Текстәс цөөкн үгмүдин ниицлһс буулһҗ бичәд, йилһлт кетн.

Нәәмдгч классин сурһульч Герл зуни амрлһн болһнд аав-ээҗүрн ирнә. Эдн селәнә улс, хош деер бәәцхәнә. Герл нааран ирхдән йир дурта. Селәнә бәәдл-җирһл балһсна бәәдләс икәр йилһрнә, адһм угаһар давна.

Гертән үд күртл унтдг күүкн селәнд ирсн цагт өрүн эрт босхдан дурта. Герл өрүн болһн хошин өөр бәәх өөдм деерәс теегин серлтиг һәәхнә. Нарна толянд өвснә чиг солңһтрад, сувсн болҗ медгднә. Теңгрт торһа эврәннь дууһан эклнә. Дөрвн үзг, нәәмн зовкур һарч йовх мал олар үзгднә. Төгәлңдән тагчг. Өрүни аһарт шарлҗна үнр каңкнна.

Аавин хошт мал-аһурсн дала: укрмүд, хөд, мөрд, герин шовуд.

Герлд хамгин икәр хөөнә хурһд таасгдна. Күүкн аав-ээҗдән нөкд болад, эдниг хәрүлнә. Теегт һарад, эднлә наадна, эңкрләд, теврәд үмснә. Эк уга хурһд күүкнлә иҗлдәд, һараснь хот идәд, ардаснь нохан кичгүд кевтә гүүлднә.

Зуни дуусн хош деер амрсн күүкн зөвәр өсәд, эрүл-менднь батрв. Герл селәнә эмтнә көдлмш кедгиг бас дасв. Ода Герл үкр сааҗ чадна, герин шовудт хот өгнә, мал услхд, хәрүлхд нөкд болна. Ээҗнь ач күүкндән: «Чи ода гиҗгтә күүкн болвч, дала эрдм дасвч. Эрдмәс үлү эрднь уга», – гиҗ келнә.

Зуни амрлһн сергмҗтә болсн деерән туста болв.

Толь

җирһл – жизнь
йилһрнә – отличается

адhм угаhар – без спешки
үд күртл – до обеда
өөдм – пригорок, возвышенность
солңhтрх – сиять
иҗлдх – привыкать
эңкрлх – ласкать

Сурврмуд болн даалhврмуд

1. Герлин аав-ээҗ альд бәәнә?
2. Герл аав-ээҗдән кезә ирнә?
3. Зуни цагин йиртмҗ ямаран?
4. Герл селәнд цаган яhҗ давулна?
5. Текстәс келц үг олҗ авад, чинринь цәәлhтн.
6. Хальмг үлгүр олтн. Эн үлгүр ямаран сурhмҗ өгчәнә?
7. Текстәс тавн үгин ниицлh буулhҗ бичәд, hол үгинь темдглтн.

21. «Зуни амрлhн» гидг төрәр күүндвр тогтатн. Өггдсн хәрүдт сур-врмуд немҗ бичтн.

– ...
– Мини зуни амрлhн сергмҗтә болв.
– ...
– Зунын халунла бидн өрк-бүләрн теңгст одувидн.
– ...
– Му бишәр өөмҗ чаддв.
– ...
– Теңгсин усн көвәhәрн бүлән, гүн ормарн киитн билә.
– ...
– Нанд мини зуни амрлhн йир таасгдв.
– ...
– Ода үвлин киитнә царцлhн нанд әәмшгтә биш.

ЗӘҢГ

9. Зәңгин тогтлhн. Зәңгин зүсн

Мана келлhн зәңгсәс тогтна. Зәңг юуна чигн тускар соңсхвр, сурвр, эс гиҗ күчллh медүлнә. Һол мөчмүд: н е р л г ч к е л г ч хойр (эс гиҗ теднә негнь) – зәңгин г р а м м а т и ч е с к с ү ү р болҗ һарна.

Грамматическ сүүр з ә ң г и н грамматическ ч и н р-у т х и н ь (үүлдвр ода болҗахин, урд болсна, иргчдән болхин туск соңсхвр) медүлнә. Ү л г ү р н ь: *Хавр шинкн эклҗәнә* (үүлдвр ода болҗана). *Һаза йоснсдан дуларв* (үүлдвр болҗ одв). *Удлго тәрәнә көдлмш эклх* (үүлдвр болх).

З ә ң г гисн – учр-утхарн ниицҗ, уха-санаһарн болн айлтарн төгссн үгмүд (эс гиҗ тиим чинртә онц нег үг). Ү л г ү р н ь: *Әрә үләсн салькн әрҗ, ноһа көндәнә. Тег. Асхн.*

Сансан келлhнә күцләрн болн дууна айлтарн зәңгс олн зүсн болна: тууҗлгч, сургч, күчлгч болна.

Т у у ж л г ч з ә ң г с т ямр нег юмна тускар соңсхна. Тууҗлгч зәңгин хөөн цег (.) тәвгднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Өрүн торһа җиргҗәнә.* 2) *Һаза гегәрҗәнә.* 3) *Сальклҗана.*

С у р г ч з ә ң г с т сурвр тәвҗ келгднә. Сургч зәңгин хөөн сургч темдг (?) тәвгднә. Сургч зәңгс олн зүсн эв-арһар тогтна.

1) Сургч орч нердәр (кен? юн? ямаран? альк? кеду? альд? кезә? юңгад? яһад? яах?) дамҗҗ тогтна. Ү л г ү р н ь: ***Кен** көдлмшән түрүн болҗ чиләх? Чи **ямаран** уульнцд бәәнәч? **Кеду** хөн аавин хошт бәәнә? Тадн **юңгад** хургт оратвт?*

2) Сургч зәңгин келгч мөч ***-ий, -й; -у, -ү; -мби*** гидг сургч хүвс немҗ авад тогтна. Ү л г ү р н ь: *Бадм чини эңк**ий**? Куука*

*чини һаһай? Бата тана классг сурну? Дегтр барас һарлу? Бидн эндр кинод одх**мби**?*

Кү ч л г ч з ә ң г с т олн зүсн күчллһн (заквр, неквр, селвг, күсл, дуудвр, зөвшәл) медүлгднә. Күчлгч зәңгин хөөн цег (.) тәвгднә.

Ү л г ү р н ь: 1) *Домбрин айсар **тавшхнтн.*** (Д.) 2) *Цевр дууһан өргҗ **дуулый**.* (Д. Б.)

Энүнәс нань, сансан байрлҗ, әәмсч, алмацҗ, урньҗ келхлә, х ә ә к р г ч з ә ң г с тогтна. Хәәкргч зәңгин хөөн хәәкргч темдг (!) тәвгднә.

Ү л г ү р н ь: *Аашна! Эндр йир сәәхн өдр болҗана! Теегмдн тохмта малар дүүрг!*

Зәңгс эврәннь т о г т а ц а р н болн ч и н р-у т х а р н олн зүсн болна:

а) а м р з ә ң г с (нег грамматическ сүүртә: нерлгч келгч хойрта, эс гиҗ теднә негтә). Ү л г ү р н ь: *Ик өндр зо деегүр <u>хойр темән</u> ботхтаһан <u>идшлҗ йовна.</u>*

б) д а в х р з ә ң г с (хойр, эс гиҗ хойрас үлү амр зәңгәс тогтна). Ү л г ү р н ь: *<u>Ботхн</u> сәәхн нарта өдрт бахтад, <u>тогляд гүүв</u>, <u>экнь</u> ардаснь гейүртә кевәр <u>буульна</u>.* (Б. А.)

22. Умшад, тууҗлгч, сургч, хәәкргч зәңгсинь йилһәд, кергтә түдлһнә темдгүдинь тәвтн.

Зуни өдрин һал үд йир цунцг бичкдүд һолур гүүлдв кен ард үлдҗ йовна кен һолур түрүлҗ күрх һәрәдҗ уснур булххд белдтн һәрәдҗ уснур ортн киитн уснд булхҗ усчсн ямаран сән не, көвүд, уснас һарцхай, шулуһар хувцан өмстн иигҗ зуна халун өдрмүдт бичкдүд амрна.

23. Зәңгс буулһад бичтн, грамматическ сүүринь темдглтн. Эднәс ямаран зәңгнь нег һол мөчәс тогтҗ?

Намрин серүн асхн. Мел таг-тагчг. Салькн көдлҗәхш. Дорд үзгәс сар һарчана. Теңгрт одд чирмлднә. Зөвәр удан йовад оркувидн. Сар өөдән һарч йовна. Теңгр цевр, негчн үүлн уга. Сө йир сарул. Удлго өр цәәх.

24. Текст умштн. Делгрңгү биш зәңгс заатн.

Зун. Нарн һарч йовна. Орчлң төгәлңдән серҗәнә. Деер аһарт торһа дуулҗана. Дорань ноһан нәәхлнә, өөрнь цецгүд геклднә. Малмуд күринә, трактор күрҗңннә, машид эрвлзнә. Өргн шоссейн хаалһ теегәр матьхлзна.

Хаалһин хәврһәр тәрәнә, ноһана үнр һарна[4]. Боодгуд, нуурмуд цәәнә[4].

25. Эн үгмүд олзлад, ахр келвр тогтатн.

Нерн. Школд сурчанав. Нәәмдгч класст. Класст сурчана. Сәәнәр сурна. Биилнә. Дуулна. Ни.

26. Эн тууҗлгч зәңгсәс сургч зәңгс тогтатн.

Һаза хур орҗана. Чини эк эмч. Бидн эндр театрт одхмн. Мана һаһа амрлһнас ирлә. Батан эцк көдлҗәнә. Тадн Әәдрхн балһснд одхмт.

27. Эн давхр зәңгсәс амр зәңгс тогтатн. Һол мөчмүдинь темдглтн.

Нарн кезәнә суула, болв өдрин гегән тасрад уга. Хаврин сарин теңгр йир цевр билә, тегәд гилвксн одд йир тодрха үзгднә. Нарн һаза йир икәр халулҗана, зуг герт одачн серүн.

10. Шүүвр көдлмш

28. Өггдсн даалһврмуд күцәтн.

1. Чикәр бичгдсн зәңг буулһҗ бичтн.

а) Зуни нарна малчнр олҗ асрдг өскхинь меддг бальчг үзүлнә.

б) Шүүвр өдртән билəвидн балһснд нег-негндән бәәдв.

в) Кезәнәс өскдг улс малын шим малчнрин батрад йовцхана.

г) Бөгдиһәд, теегәр гүүҗ йовсн гөрәсиг ик холас таньҗ болхмн.

2. Өдгә цагт, олн тоод, 1-гч нүүрт бәәх үүлдәгчиг олтн. Терүгән олзлад, амр, делгрңгү, тууҗлгч, күцц зәңг тогтатн.

а) үздгҗәнә б) ухалнавидн
в) умшчклат г) хәәкрцхәв

3. «Сурһуль уга күн ...» чинрәрн ирлцҗәх үг олҗ заатн:

а) сохрас дор б) көгшн уга
в) ухани булг г) кишгтә

29. Өггдсн текст умшад, даалһвринь күцәтн.

Гөрәсн

Хальмг теегт нәрхн көлтә хурдн аң идшлнә. Гөрәсн – мана һазр деер ик хол цагас үлдсн аң. Теегин аңгуд көк өвстә, киитн булгин уста һазрт бәәршлнә. Гөрәсн – нүүдг аң. Эдн частан җирн – далн дууна һазрт гүүнә. Зузан гилгр шар арснь нигт хурас, догшн шуурһнас, киитн салькнас терүг харсна. Гөрәснә махн күүнә цогцд тааста. Эдн орн-нутгт ик ору орулҗ өгнә. Эднә арсар хувц-хунр кенә. Гөрәснә өвр ик кезәнәс нааран кү эмндг эмин тоод орна. Өдгә цагт гөрәсдин тонь баһ. Тегәд эдниг харх, хәләх кергтә.

1. Гөрәсн ямаран аң?

а) ик кезәнәс нааран
б) күүнә цогцд тааста
в) хол цагас үлдсн
г) киитн булгин уста

2. Нәрхн көлтә аң альд бәәршлнә?

а) көк өвстә һазрт
б) киитн булгин уснд
в) орн-нутгт
г) догшн шуурһнд

3. Гөрәснә өврәр ю кедг бәәж?

а) махта шөл
б) дууна һазр
в) хувц-хунр
г) кү эмндг эм

4. Өдгә цагт теегт гөрәсд бәәнү?

а) частан гүүнә
б) гөрәсдин тонь баһ
в) ик ору орулна
г) хурдн аң

30. «Зуни амрлһн» гидг төрәр ахр келвр бичтн.

АМР ЗӘҢГ

11. Амр зәңгин тогтац: зәңгин мөчмүд, теднә дарана тускар

Амр зәңгс эврәннь грамматическ сүүрин тогтацарн (һол мөчмүдин тооһар) иигҗ хувагдна: х о й р һ о л м ө ч т ә з ә ң г (нерлгч келгч хойрта) болн н е г һ о л м ө ч т ә з ә ң г (һанцхн нерлгчтә, эс гиҗ һанцхн келгчтә). Ү л г ү р н ь: 1) ***Санҗин бичкн дү Санл боркрад уульв.*** (К. Д.) – хойр һол мөчтә зәңг. 2) *Эрт* ***харңһурҗана***. 3) ***Өврмҗ*** *үүдәсн өлзәтә* ***өрүн***... (С.-Б. Х.) – нег һол мөчтә зәңгс.

Хойр һол мөчтә болн нег һол мөчтә зәңгс әдлдән нөкцл мөчмүдин тооһар хойр әңгд хувагдна: д е л г р ң г ү б и ш з ә ң г д нөкцл мөчмүд уга болна; д е л г р ң г ү з ә ң г д болхла, нөкцл мөчмүд (цәәлһлт, немлт, уршг) бәәнә. Ү л г ү-р н ь: 1) *Һазр дүңгәв. Киитрәҗәнә. Асхн* – амр делгрңгү биш зәңгс. 2) *Хаһлчксн хар һазр нүдни үзмҗд эңдән дүңгәв.* (Н. М.) *Эн җил эрт киитрҗәнә. Намрин харңһу асхн* – амр делгрңгү зәңгс.

Зәңг үгмүдәс болн үгин нииилһсәс тогтна. Хальмг келнд зәңгин мөчмүд бат диг-дарата.

1. Келгч мөч зәңгин эцүст тәвгднә. Нерлгч мөч оньдин келгчин өмн йовна. Нерлгч келгч хойр нүүрәр болн тооһарн хәрлцнә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Би** багшв, селәнә школд **көдлнәв**.* 2) ***Көвүн** сурһуль **сурчана**.*

Багшв би, көдлнәв би. Сурчана көвүн гиҗ келҗ болшго.

2. Делгрңгү зәңгд үлмә үгмүд нөкцл мөчмүд болад, зәңгин һол мөчмүдлә, эс гиҗ хоорндан заллтар болн хәвдлтәр ниицнә:

а) ц ә ә л һ л т эрк биш нерлгчин, эс гиҗ немлтин өмн бичгдәд, теднләрн хәвдлтәр ниицнә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Мини** эцк **өндр сәәхн** гермүд бәрнә.* 2) ***Шимтә көк** ноһан **хальмг** теегиг кеерүлнә.*

б) н е м л т, нег үлү ш у д н е м л т, келгчин өмн тәвгдәд, терүнлә заллтар ниицнә. Ү л г ү р н ь: *1) Мини эк **нанд** сәәхн **бүшмүд** уйҗ өглә. 2) Эндр би соньн **келвр** умшув.*

в) ү ү л д в р у р ш г келгчин өмн тәвгдәд, терүнлә хәвдлтәр ниицнә. Ү л г ү р н ь: 1) *Бичкдүд **йир икәр** байрлв. 2) Хурин хөөн ноһан **нигтәр** урһна.*

г) о р м, ц а г у р ш г у д шишлң диг-даран уга болдмн, эдн келгчлә бас хәвдлтәр ниицнә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Намрин***

цагт *шовуд дулан* ***һазрур*** *нисллднә.* 2) ***Өцклдүр*** *мана класс* ***кееръгшэн*** *һарла.*

К ө т л в р залһлданас (заллт болн хәвдлт) нань, зәңгд з ү ү ц л залһлдан бәәнә. Зүүцл холваһар ниицҗәх үгмүд әдл чинртә болна, тедн нег-негнәнь үлмәд орхш. Ү л г ү р н ь: *Зерлг* ***нуһсд*** *болн* ***һалуд*** *намрт дулан һазрур нисцхәнә.* Энүнд *нуһсд* болн *һалуд* – нег зүсн нерлгчс болҗ орҗана.

31. Делгрңгү биш зәңгсиг делгрңгү зәңгст хүврүлтн.

Дегтр бәәнә. Сурһульчнр умшна. Күүкд медҗ авна. Дегтрин саң дүңгәҗәнә. Көдләчнр көдлнә. Эдн нөкд болна. Харһлт болна. Һәәхүл көдлнә.

32. Умшад, зәңгсин мөчмүдинь зөвтә ормднь бичтн.

1. Сурна сурһульчнр класст нәәмдгч. 2. Доклад соньн үр көвүн белдҗ. 3. Хәрҗ йовна герүрн школас көвүд. 4. Үдин хөөн учрх сул цаг. 5. Авһм ирҗ гиичд манаһур. 6. Бидн асхн өрк-бүләрн цә ууҗ суунавидн өдр болһн. 7. Дәәнә туск дуртав умшхдан дегтрмүд.

33. Текст умшад, тәвсн сурврмудт бичмр хәрү өгтн. Бичсн зәңгстән я м а р а н ? я һ ж ? а л ь д ? гидг сурврмудт хәрү өгчәх үгмүд темдглтн.

Бор туула

Үвлин дунд сар. Земгә чигн киитн өрүн. Эргндән альдаран хәләдг болвчн, мел цаһан. Амрлһна иим өдрлә гертән сууҗ болхий? Лыж зүүҗ авад, теегүр адһх кергтә!

Тиигәд дарунь гилтә урһа моддур күрч ирүв. Энд минь одахн йовсн туулан мөр генткн үзгдв. Эн зуг теегин бор туулан мөр бәәсинь би энду угаһар медүв. Яһад гихлә, талдан тохма туулас хатяр урһмлта хальмг теегт бәәршлхш. (В. Колесниченко.)

Сурврмуд

1. Текстд ямаран җилин тускар келгдҗәнә?
2. Үвлин йиртмҗ ямаран?
3. Зәрм әмтн яһҗ үвлин амрлһна өдрмүдиг давулна?
4. Ямаран тохмта туула мана теегт бәәршлнә?

34. Эн зәңгст сурврмудын орчд нөкцл мөчмүд тәвҗ бичтн.

1. (Я м а р а н?) сө ахр болна. 2. Сурһульч (ю?) авад умшв. 3. (К е н д?) умшсн дегтр таасгдв. 4. (А л ь д?) нур бәәнә. 5. Зәрм шовуд (а л ь д а р а н?) нисч одна. 6. Элстд (я м а р а н?) гермүд бәргдҗәнә. 7. Тиньгр у тег (я һ ж ?) уняртна.

35. Текст умшад буулһҗ бичтн. Сурврмуд тәвәд, һол болн нөкцл мөчмүдинь темдглтн.

Окан бичкндкәс

Ока номһн Тең һолын медлд төрҗ[4]. Эцкнь Элмтин күүтрин күн бәәҗ. Сал һолын өргн теегәр нүүдг, угатя хальмг Хаби Хар-Дааһн гидг күүнә бүлд Ока төрҗ.

Ик-бичкнәсн авн эк-эцкдән Ока нөкд болв[4]. Баячудт хаврт хөөдинь хәрүлҗәв. Ока нәәмтәдән хөөч болҗ заргдв. Һурвн сард заргдсндан һурвн хөөнә некә (арс) авх болв. Тер бийнь: «Үвлдән девлтә, некә шалврта болхв. Эврә көлсәрн олсн хувцта!» – гиҗ Ока дотран байрлв.

36. Текст умшад, цөөкн зәңг немәд бичтн.

Хальмг келн – хальмг улсин төрскн[3] келн. Хальмг келәр «Хальмг үнн» газет, «Теегин герл» седкүл барлгдна. Келн-улсин театр хальмг келәр наадд тәвнә. Сурһульчнр кичәлдән төрскн келән дасна[4]. Эдн хальмгаһар дуулна[1], шүлгүд келцхәнә[4]. Хальмг келәр школмудт эрсин газет һарна.

Амр зәңгин синтаксическ йилһлтин даран

1. Зәңгин зүсн сансан келлһәрн: тууҗлгч, сургч, күчлгч.
2. Зәңгин зүсн айлтарн: хәәкргч, хәәкргч биш.
3. Грамматическ сүүрмүдин ил бәәлһәрн: амр, давхр.
4. Грамматическ сүүрмүдин тогтацарн: хойр һол мөчтә, эс гиҗ нег һол мөчтә; кемрҗән нег һол мөчтә болхларн, ямаран зүсн зәңг: йилһвр нүр, нүр эс йилһвр, нүрго, нерн.
5. Нөкцл мөчмүдин ил бәәлһәрн: делгрңгү, делгрңгү биш.
6. Оралдата: дуудврта, шуд келлһтә, орц үгтә, орц зәңгтә, причастн эргцтә, деепричастн эргцтә. Оралдата биш.
7. Зәңгин кергтә мөчин ил бәәлһәр / эс бәәлһәр: күцц, күцц биш.
8. Зәңгин мөчмүдәр йилһәд, юуһар келгдсинь нерәдәд, шишлң татасар татх: түрүләд – нерлгч келгч хойр, дәкәд – нерлгчин үлмәд бәәх үгмүд, келгчин үлмәд бәәх үгмүд.
9. Түдлһнә темдгүдиг цәәлһх.
10. Зәңгин схем тогтах.

12. Дегтрин санд

Ө 37. Умштн. Амн үгәр келтн.

Дегтр – мана итклтә иньг. Дегтр умшсн – делкә үздг гидг хальмг үлгүр бәәдмн. Эн ухан-тоолвр чик. Маднд, бичкндк

цагт, эк-эцкнр туульмуд, ахр келврмүд умшна. Эдн иигҗ мад-ниг аң-аһурснла, йиртмҗлә таньлдулна. Хөөннь школд орад, үзгүд медәд, умшдг даснавидн. Эн цагт мадн зуульчллһна туск дегтрмүдәр соньмснавидн. Эн дегтрмүдәр дамҗад, бидн кесг орн-нутгудла, теднә тууҗла, авг-бәрцлә таньлднавидн.

Ах классмудын сурһульчнр ик зуудан тольмуд, шишлң литератур олзлна, яһад гихлә деед сурһульд орхин төлә гүн медрл кергтә. Цуг эн медрлиг номин халхин дегтрмүдәс авч болхмн.

Мана өрк-бүл дегтрмүд умшхдан йир дурта. Бидн дегтр хулддг лавкас даңгин тааста дегтр хулдҗ авнавидн. Мана герин дегтрин саң ик, байн. Зуг цуг дегтрмүдиг гертән цуглулҗ хадһлдг арһ уга. Тегәд бидн балһсна дегтрин сацд однавидн. Элст балһснд Келн-улсин А. М. Амр-Санана нертә, балһсна А. С. Пушкинә нертә болн бичкдүдин дегтрин саңгуд бәәнә. Умшачнрт кергтә дегтрмүд олхд дамшлтта көдләчнр нөкд болна. Эдн ямаран дегтр умшхнь селвг өгнә.

Җил болһн мана дегтрин саңгин көрң улм байҗад йовна: бәәрн бичәчнр дегтрмүдән барас һарһна, талдан һазрмудас шин дегтрмүд ирнә. Өдгә цагт дегтрин сацд компьютер болн интернет олзлгдад, талдан орн-нутгудын дегтрин сацд орҗ чигн болхмн.

Дегтрмүд элвгәр умшдг күүнә ухань хурц, медрлнь гүн, өргн. Иим күүнлә күүндхд йир соньн. Дегтрәс үлү сән нөкд уга.

Толь

дегтрин саң – библиотека
делкә – мир
ухан-тоолвр – мнение
зуульчллһн – путешествие
даңгин – постоянно
хадһлдг арһ уга – невозможно хранить
дамшлтта – опытные
көрң – фонд

Даалһврмуд

1. Деер өггдсн текст орчултн.
2. Цегмүдин ормд толин үгмүд зәңгст олзлад бичтн.

Мана школд … бәәнә. Би лавкас … дегтрмүд хулдҗ авнав. Мини аав … тускар умшхдан дурта. Мана школд … багшнр көдлнә. Мана школын дегтрин … йир байн. Дегтр умшсн … үздг.

Сурврмуд

1. Дегтрин тускар ямаран хальмг үлгүр бәәнә?
2. Мана бичкндк цагт эк-эцкмдн ямаран дегтрмүд умшч өгнә?
3. Школд орсн цагт маднигямаран дегтрмүд соньмсулна?
4. Ах классин сурһульчнрт ямаран дегтрмүд кергтә?
5. Элст балһснд ямаран дегтрин саңгуд бәәнә?
6. Дегтрин саңд кен маднд нөкд болна?
7. Дегтрин тускар ю келҗ болҗана?

○ **38.** «Нанд таасгдсн дегтр» гидг төрәр ухалҗ нәәрүлһ бичтн.

ҺОЛ МӨЧМҮДИН ТОГТАЦ

13. Нерлгч, терүнә тогтац

Н е р л г ч – зәңгин һол мөч, үүлдвр кеҗәх юмиг нерәдәд, к е н? ю н? гидг сурврмудт хәрү өгәд, зуг нерәдгч киискврт бәәдмн. Нурһлҗ бәәлһнә нерәр болн орч нерәр келгднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Хаврин **тег** сәәнәр көкрҗәнә.* 2) ***Бидн** экскурсьт йовҗанавидн.* 3) ***Санҗ** өрүн эрт босв.*

Бәәлһнә нернә чинр авсн (к е н? ю н? гидг сурврмудт хәрү өгчәх) талдан келлһнә хүвсәр нерлгч бас келгднә:

а) чинрлгч нерәр: 1) *Аавин* ***бор*** *урлданд түрүн болҗ һарв.* 2) ***Ик*** *ичдг,* ***баһ*** *уульдг.* (Ү.)

б) тоолгч нерәр: 1) ***Һучн*** *арвнас һурв дәкҗ ик.* 2) ***Түмн*** *арвн миңһнәс тогтна;*

в) причастяр: 1) ***Өгсн*** *авдг,* ***тәрсн*** *хаддг.* (Ү.) 2) ***Идх-уухнь*** *элвг болв;*

г) наречәр: 1) ***Маңһдур*** *эндркәс сән болх.* 2) ***Эндр*** *өцклдүркәс сәәхн, элвг туужҗд туурхмн.* (С.-Б. Х.)

Ямаранчн келлһнә хүв деерән нүр-бийлгч хүвс ***-м, -мдн, -чн, -тн, -нь*** немҗ авхларн, нерлгч мөч болна. Ү л г ү р н ь: 1) *Сәәхн* ***күрңгнь*** *цуурдна, сар нарнла наадна.* (Д.) 2) *Олна нүүрт* ***туурснтн*** *ончта сәәхн йовдлла.* (Д.)

Нерлгч нурһлҗ нег үгәс тогтна. Болв келлһнд т о г т с н н е р л г ч бас олзлгдна. Эдн хойр-һурвн синтаксическ салһгдшго үгмүдәр келгднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Мана Хальмг Таңһч*** *малар байн.* 2) ***Хургт босч үг келльн*** *– дасмһан учр.* 3) ***Күн болх*** *– баһасн,* ***күлг болх*** *– унһнасн.* (Ү.) 4) ***Һәргтәһән медсн*** *– ухата,* ***адтаһан медсн*** *– эрүл.* (Ү.)

39. Текст умшад, нерлгч ямаран келлһнә хүвәр келгдҗәхинь цәәлһтн.

Мана хальмг теегт аһурсн элвг. Эдниг бидн меднәвидн. Эднә зәрмнь урһа модн дунд бәәцхәнә. Зәрмнь ил тег деер үзгднә. Кесгнь өдрәр, кесгнь сөөһәр аңһучлна. Эднә зәрмнь ноһа иднә, зәрмнь махар теҗәл кенә.

Сурврмуд

1. Хальмг теегт бәәх аһурсна тускар тадн ю меддвт?
2. Хальмг теегин аһурсн альд бәәршлнә?
3. Эдн кезә аңһучлна?
4. Аңгуд юуһар тежәл кенә?

40. Цегмүдин ормд зәңгст кергтә нерлгчс немәд бичтн.

Сурһулин җил экләд бәәв. Серүн ... иржәснь лавта. Өдртнь нарта ... болвчн, сөөднь ... болна. ... ахрдснь, ... утдснь медгднә. Теегин ..., ... хумхарв. Садын модна ... шарлҗана. ... баглрад, дулан һазрур нисхәр белджәнә. Удлго ... экләд орх. Зәрмдән будта ... болх.

Н е м х ү г м ү д: *хамтхасд, хур, өвсн, намр, шарлҗн, сөнь, халун, өдрмүд, серүн, шовуд, өдр.*

14. Келгч, терүнә тогтац

К е л г ч – зәңгин һол мөч, нерлгч мөчлә хәрлцнә. Нерлгчин кежәх үүлдвриг болн бәәдлиг нерәдәд, иим сурврмудт хәрү өгнә: 1) Сар я һ н а? *Арвн тавна сар теңгрт* ***мандлна.*** 2) *Малч* я һ җ а н а? *Малч мал* ***услҗана.*** 3) *Тадн* я һ т н? *Көвүд, тадн эрт* ***бостн,*** *көдлмштән* ***һартн.*** *4)* **Пушкин** к е м- би? *Пушкин –* ***шүлгч.*** 5) *Мал* ю м б и? *Мал –* ***адусн.*** 6) *Усн* я м а р а н б ә ә д л т ә? *Булгин усн –* ***киитн.***

Келгч мөч нурһлҗ таслгч, закгч, күслгч шинҗин **үүлдәгчсәр** болн **нерн үгмүдәр** чигн келгднә. Тогтацарн келгч мөч а м р болн т о г т с н гиж йилһрнә.

А м р к е л г ч негхн үгәс тогтна, иим хойр әңгд хувагдна: амр үүлдвр келгч болн амр нерн келгч.

1. А м р ү ү л д в р к е л г ч һанцхн үүлдәгчәс тогтна. Ү л г ү р н ь: 1) *Хаврин өр* ***цәәҗәнә.*** *2) Номһн салькн* ***серҗңннә.*** *3) Теегин ноһан сәәнәр* ***көкрв.*** *4) Гиичнр, өөдән* ***һартн,*** *деегшән* ***суутн.*** *5) Орн-нутгин меҗә align="center"нчта сәәнәр* ***батлый.***

2. А м р н е р н к е л г ч нерәдгч, эс гиҗ киизң киискврмүдт бәәх бәәлһнә нернәс болн талдан чигн һанцхн нерн үгмүдәс тогтна. Ү л г ү р н ь: 1) *Мини ахм –* ***малч.*** 2) *Малмдн –* ***хашад.*** 3) *Харңһу сөөд һазр* ***хол,*** *хатуч күүнд нөкд* ***хол.*** 4) *Дүм* ***һунта,*** *эгчм* ***йиста.***

Т о г т с н к е л г ч хойр, хойрас үлү үгәс тогтна, синтаксическ салһгдшго үгин нииңлһс болҗ һарна. Эдн бас хойр зүсн болна: тогтсн үүлдвр келгч болн тогтсн нерн келгч.

1. Т о г т с н ү ү л д в р к е л г ч гиснд **түрүн үгнь** причасть, эс гиҗ деепричасть (**лексическ чинр-утхта** болна), **дарук үгнь** көтч үүлдәгчс (*бәәх, болх, билә*), эс гиҗ теднә чинр авсн церглгч үүлдәгчс (*оркх, йовх, одх, ирх, авх, өгх, эклх, һарх, үзх, суух, кевтх,* н.ч.) **грамматическ чинр-утхта** болна. Ү л г ү- р н ь: 1) *Сурһульчнр сәәнәр* ***соңсдг болв.*** 2) *Багш тодрхаһар* ***келҗ өгнә.***

Тогтсн үүлдвр келгч = причасть (деепричасть) + көтч үүлдәгч

2. Т о г т с н н е р н к е л г ч гиснд **түрүн нерн үг** (**лексическ чинр-утхта** болна), **дарук үгнь** (*бәәх, болх, билә* гидг) көтч үүлдәгчс **грамматическ чинр-утхта** болна. Көтч үүлдәгчин чинр авсн церглгч үүлдәгчс хатярар олзлгдна. Ү л г ү р н ь: 1) *Эндр һаза* ***киитн бәәнә.*** 2) *Санҗ селәнә эдлахун* ***ахлач болв.*** 3) *Мана эңк шин фермд* ***тооч билә.*** 4) *Мана аавин кер мөрн* ***йир хурдн билә.***

Тогтсн нерн келгч = нерн келлһнә хүв + көтч үүлдәгч

41. Кергтә үгмүд немәд, зәңгс төгсәж бичтн. Тогтсн нерн келгчиг темдглтн.

1. Үвлин бәәдл һарад, һаза ... бәәнә. 2. Күүкн сурһулян төгсәһәд, селәнә ... болв. 3. Өдрин дуусн киитн салькн үләһәд, сөөһәр эвр ... болв. 4. Сурһульч герин даалһвран сәәнәр белдснд хәрүнь ... болв. 5. Бичкнәсн авн эцкдән хошт нөкд болад йовсн көвүн сән ... болв. 6. Эндр генткн харңһурад, теңгр ... бәәнә.

Олзлх үгмүд: *малч, багш, серүн, киитн, соньн, үүлтә.*

42. Текст умшад, сурврмудт хәрүһинь өгтн. Тогтсн нерн келгч темдглтн.

Мадн бәәх һазрт үвлд зәрмдән хур чигн орна. Һаза серүн болвчн, бальчгта болна. Тиигҗәһәд генткн сөөһәр киитрәд, һаза йир хальтрата болна. Өдрт нарн һарад, һазр тәвгднә, мөсн хәәлнә. Дару-дарунь теңгрин бәәдл хүврнә. Зәрмдән нигт архайг цасн унна. Цасн орснд бичкдүд байрта бәәцхәнә.

Сурврмуд

1. Теңгрин бәәдл яһж хүврнә?
2. Үвл ямаран болна?
3. Өдрәр тенгрин бәәдл ямаран? Сөөһәр яһна?

Келгч йилһхин диг-даран

1. Амр келгч, эс гиж тогтсн келгч келх кергтә, кемр тогтсн келгч болхла, тогтсн нерн келгчий, аль тогтсн үүлдвр келгчий.

2. Келгч ямаран келлһнә хүвәс тогтсинь келх кергтә:

а) кемр амр келгч болхла, ямаран үүлдәгчәр, эс гиҗ нерәр келгдсинь келх кергтә;

б) кемр тогтсн келгч болхла, юунас тогтсинь келх кергтә.

Эн схем хәләтн, энүгәр дөң авад, ямаран келгчс хальмг келнд бәәдгинь келҗ өгтн. Терүгән үлгүрәр медүлтн.

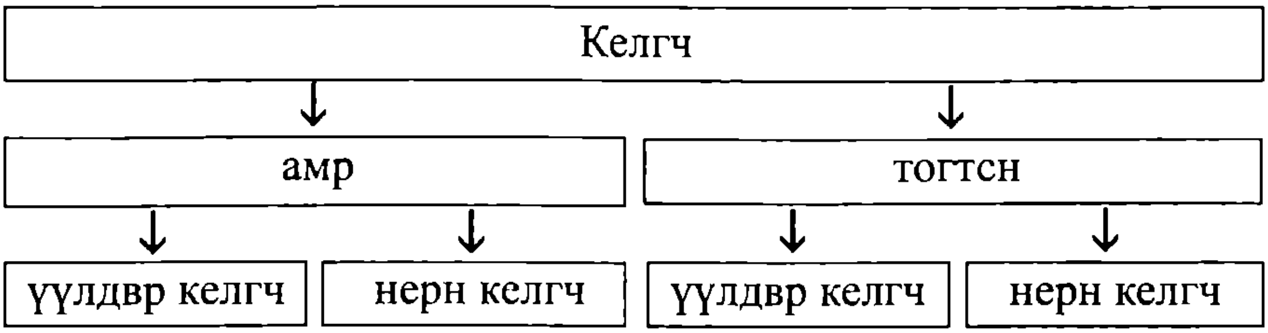

43. Өггдсн тогтсн келгчс олзлад, зәңгс тогтатн.

Тогтсн үүлдвр келгчс: немж авх, цәәлһҗ өгх, дуулдг болв.
Тогтсн нерн келгчс: серүн болна, альвн билә, чаңһ болна.

15. Школын эмчлүрт

Ө 44. Умшад орчултн. Ахрар амн үгәр келтн.

Школын эмчлүрт цаһан лавшгта эмч сууна. Арһул үүд секәд, Манҗин Санҗ:

– Байн Саруловна, танур бидн ирүвидн. Орҗ болхий? – гиҗ сурв.

– Ортн, ортн, – гиҗ Байн Саруловна зөвшәлән өгв.

– Нанла хамдан Дорҗ Иван хойр бас ирв.

– Юн болҗ одв? Тадн гемтвт? Юн өвднә? – гиҗ эмч алң болв.

– Уга, юмн өвдхш. Зуг бидн ик зовлңта бәәнәвидн. Мадн һурвулн нәәмдгч класст сурчанавидн, – гиҗ Дорҗ эклв.

– Юунд зовҗахмт? Дарук җилд йисдгч класст орхт.

– Тертн тер. Зуг би даңгин царцад, җилин дуусн гишң гемтәд бәәнәв. Санҗин нурһнь бичкн. Дорҗ дегд эццн. Маднд тус күрх нег сән эм танд бәәдг болвза? – гиҗ тагчг зогсчасн Иван күүндврт орлцв.

– Күн болһн бийән хәләх зөвтә. Өрүн болһн зарядк кеһәд, бийдән туста хот идәд, тәмк татлго бәәхләтн, сәәхн, өндр нурһта, чидлтә көвүд болҗ өсхит! Не, менд бәәтн!

– Байн Саруловна, манд эм өгхәр бәәхшийт? – гиҗ өөлсн бәәдлтәһәр Санҗ сурв.

– Уга. Мини келсн үг – медх улст сән гидг эм. Ухалтн, – гиҗ келәд, эмч босад, ирсн көвүдт эрүл-дорул бәәлһ мөрәдв.

Толь

лавшг – халат
арһул – осторожно, тихо
зөвшәлән өгх – разрешить
зовх – переживать
эм – лекарство
өөлсн бәәдл – обиженный вид
мөрәдх – желать

Сурврмуд

1. Көвүд кедүдгч класст сурчана?
2. Эдн юунд зовҗана?
3. Школын эмч ямаран селвг эднд өгв?

16. Нерлгч келгч хойрин хәрлцән

Хойр һол мөчтә зәңгд нерлгч келгч хойр иигҗ хәрлцнә:

1) нерлгч 1-гч болн 2-гч нүүрин орч нерәр келгдхлә, келгч мөч эрк биш теднәс тогтсн нүр-келгч хүвс немҗ авна. Ү л г ү р н ь: 1) ***Би** эрт боснав.* 2) ***Бидн** шүлгүд дасна**видн**.* 3) ***Чи** көдлмш кеҗәна**ч**.* 4) ***Тадн** ду дуулҗана**т**;*

2) нерлгч бәәлһнә нерәр болн нүр-заагч орч нерәр келгдхлә, келгч 3-гч нүүрт болад, нүр-келгч хүвс немҗ авхш. Ү л г ү р н ь: 1) ***Малч** кеер хошт **көдлнә**.* 2) ***Эн** ода хөөдән **услҗана**;*

3) нерлгч нег зүсн мөчмүд болхла, эс гиҗ эн олн тоодан бәәхлә, келгч әдлдән нег тоодан чигн, олн тоодан чигн тәвгднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Чон арат хойр нәәҗ **болхан уурв (уурцхав)**.* 2) *Баазр, Хүрмә, Окн ахта улс бас сурһульд **йовҗана (йовҗацхана)**.* 3) *Баһчуд цуһар дегц **көдлцхәв (көдлв)**.* 4) *Таңһчин эдл-ахус йилһән сәәнәр көдлхәр **зүткцхәнә (зүткнә)**.*

Кемрҗән келгч мөч нерн үгмүдәр келгдхлә, нерлгч келгч хойрин хоорнд т а т а с н т ә в г д н ә:

1) келгч нерәдгч болн киизң киискврмүдт бәәх бәәлһнә нердәр келгдхлә, ү л г ү р н ь: 1) *Элст – Хальмгин хотл балһсн.* 2) *Экин седкл – үрнд, үрнә седкл – көдәд.* (Ү.) 3) *Күн – дөңгәр, шовун – далвагарн.* (Ү.);

2) келгчин өмн ***эн, тер*** гидг заагч орч нерд орхла, ү л г ү р н ь: 1) *Сәәнәр көдлльн – эн мана эркн керг.* 2) *Сурһуль сәәнәр сурлһн – тер мел амр юмн биш;*

3) келгч үүлдәгчин чинр авсн причастяр келгдхлә, ү л г ү р н ь: 1) *Ирсн гиич – морддг, орсн боран – гиидг.* (Ү.);

4) келгч нерәдгч киискврт бәәх тоолгч нерәр келгдхлә, ү л г ү р н ь: 1) *Тавн тавн – хөрн тавн.* 2) *Долан долан – дөчн йисн;*

5) нерлгч мөч – бәәлһнә нернә чинр авсн причасть, келгч мөч болхла, үүлдәгчин чинр авсн причасть, ү л г ү р н ь: *Өгсн – авдг, тәрсн – хаддг.*

45. Хойр багт өггдсн үгмүд олзлад, түрүләд үгин нииццһс тогтатн. Дарунь тогтасн үгин нииццһс олзлад, 4 – 5 зәңг тогтаһад, һол мөчмүдинь темдглтн.

медрлтә	сурһульч
керсү	багш
оратад ирсн	көвүн
үр көвүнә	дегтр
күцц	даалһвр
шүүвр	хәрү
герин	сурвр
тәвгдсн	завср
соньн	мендлһн
олн	харһлт

46. Цегмүдин ормд кергтә үгмүдинь немҗ бичтн. Нерлгч келгч хойрин хәрлцә шинҗлтн.

Өдр болһн ... үүрмүдтәһән харһнав. Паркд ... цевр аһар киилнәвидн. Мини өөрхн ... сәәхн айста дуунд дурта. ... маднд гитар цокҗ, хальмг ду дуулна. ... ... хойр бас сәәхн дуулцхана. ... хамдан дуулад, мадна чикнә хуҗр хаңһана. ..., ..., ... ахта бас сәәнәр дуулцхана. ... школын дууна багт орна. Мадна иньгллт – кезә чигн седклд.

Н е м х ү г м ү д: *үр көвүн, би, бидн,эн, эдн, цуһар, Баазр, Бата, Саглр, Кермн, Света.*

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Баһчуд юунд дурта?
2. Ямаран хальмг дуд тадн меддвт?
3. Тадна иньгүд дунд хальмг дуунд дурта улс бәәнү?

17. Гүрм

(Хот-хоолын делгүрт)

Ө 47. Умшад, амн үгәр келтн.

Бадмин Цаһан өөр шидр бәәсн хот-хоолын делгүрт орж ирн: «Цаһан өдмг бәәнү?» – гиж әкрмдсн дууһар хулдачас сурв. «Өдмг уга, чилж одв, – гиж хулдач хәрү өгв. – Та, бергн Цаһан, яһтлан иигж кииһән давхцулж ирвтә?» «Нанд гүрм учрж одв. Цәәһән чанад һарһчкад, өдмг угаг медүв», – гиж Цаһан хәрү өгв. «Бергн Цаһан, өдмг хажудк делгүрт бәәнә. Би ода тендәс ирүв», – гиж таньл гергн келсиг соңсчкад, Цаһан адһмтаһар һарв. «Цаһан өдмг бәәнә гилүсч. Тенд хар өдмг бәәж. Мини өвгн цаһан өдмг идхәр сурла», – гиж эс таассн дууһар эн хәрү орж ирн келжәнә. «Цаһан өдмг гиж келсн угав. Бергн Цаһан гиж дуудчкад, өдмг бәәнә гиж келләв. Та мини келсиг цаһан өдмг гиж медсн болжанат. Өдмг цаһан биш, тана нерн Цаһан», – гиж таньл гергн зөвән авхар седв.

Гүрм ямаран бәәсинь медсн күүкд улс цуһар инәлдәд бәәцхәв.

«Шогта юмн сән, – гиж Цаһан бас тогтнв. – Болв өвгндән цаһан өдмг альдас хәәхмби?» – гиж келчкәд, Цаһан хәрж одв. Өдмг уга цә ууснда өвгн һундсн уга. Эмгнлэнь учрсн гүрминь медж, эн кесгтән инәв. Хойр-һурв хонсна хөөн өвгн эмгнә өмн нег бичкн цаас тәвв. Цаасн деер «Цаһан, өдмг уга» гиж бичәтә бәәсиг Цаһан умшв. «Баахн, бичкн цагтан хоорндан үгәр күүнддг бәәсн... Ода көгшрәд ирж, цаасар дамжж күүндх болжанавидн. Ямаран гүрм!» – гиж Цаһан келәд, хот-хоолын делгүрт адһв. (Җимбин А.)

Толь

гүрм – подвох, недоразумение
өөр шидр – поблизости
экрмдсн дууһар – говорить учащённо дыша
ки-кииһән давхцулҗ – запыхавшись
һундх – печалиться, переживать, обижаться
адһмтаһар – торопливо

Сурврмуд

1. Бадмин Цаһан хулдачас ю сурв?
2. Ямаран шогта йовдлд цуһар инәлдв?
3. Өвгн эмгндән цаасид ю бичв? Цеглгч авхла, чинр-утхнь яһҗ сольгдх?

18. Шүүвр көдлмш

Ө 48. Текст умшад, даалһвринь күцәтн.

Зулын авъяс

Асхн болхла, герин эзн күүкд күн зулын һол белднә[4]. Күн болһнд насна тооһар, дәкәд деернь нег һол үлү немнә. Һолан бел кеҗ авчкад, күн болһнд салу-салуднь эвтәкнәр көвңгәр орана. Түрүләд герин эзнд, күүкд күн бийдән, хөөнь күүкдтән белднә.

Эн авъясин учрнь иим: авсн насн деер, дәкәд бурхнас нас сурҗах учр. Һуйрар оңһц дуралһад кенә. Эн оңһцд күн болһнд нерәдсн[3] һолмуд хатхад тәвнә. Дәкәд терүнә хөөн йисн һол кенә. Тер йисн һолыг хамднь көвңгәр орана. Асхни теңгрт[3] одн күцсн цагт зулан өргнә. Эн цагт өрк-бүләрн гертән бәәх зөвтә. Зулан

өргәд, цуһар мөргәд, дотран иигҗ зальврдмн: «Авсн насмдн өлзәтә, цаһан хаалһта болтха».

1. Текстд ямаран байрин өдрин тускар келгдҗәнә?

   а) һарсн өдр б) Цаһан Сар
   в) Үрс сар г) Зул

2. Насна һолыг юуһар орана?

   а) цаасар б) көвңгәр
   в) ноосар г) кенчрәр

3. Һуйрар ю кенә?

   а) оңһц б) керм
   в) маши г) күүнә чирә

4. Йисн һолыг ямаран цагла өргнә?

   а) өрүн өрлә б) үдлә
   в) теңгрт одд күцсн цагт г) асхлад

ЗӘҢГИН НӨКЦЛ МӨЧМҮД

Н ө к ц л м ө ч м ү д зәңгин һол мөчмүдиг (нерлгчиг болн келгчиг), эс гиҗ хоорндан нег-негән цәәлһхин төлә бәәнә. Эврәннь грамматическ чинр-утхарн, ирлцңгү сурврмудт хәрү өгәд, нөкцл мөчмүд һурвн багт хувагдна: н е м л т, ц ә ә л һ л т болн у р ш г у д. Ү л г ү р н ь: *Хаврин нарн чиигтә һазриг сәәнәр халулҗана.*

Эн зәңгд *нарн халулҗана* гисн һол мөчмүд болҗана. Эдн нөкцл мөчмүдлә ямаран кевәр ниицҗәхинь схемәр үзүлҗ болхмн.

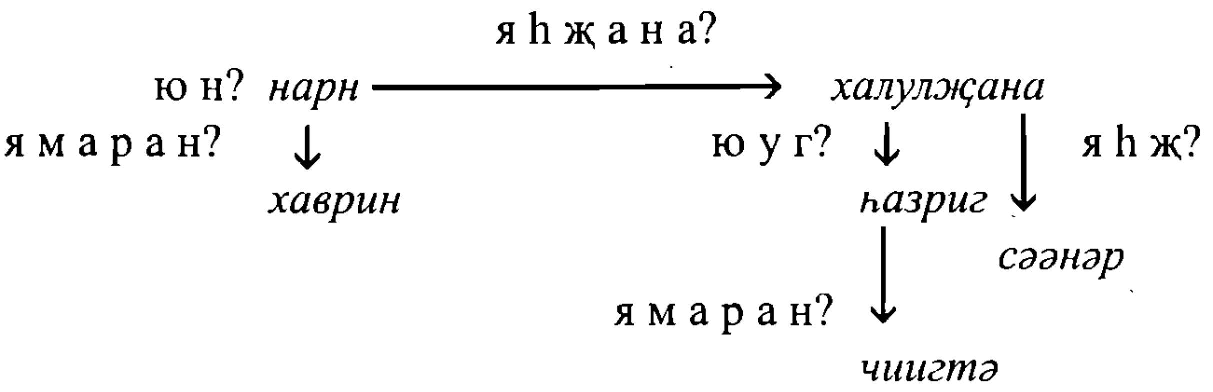

19. Немлт

Н е м л т – зәңгин нөкцл мөч, келгч мөчин үлмәд бәәх юмна чинр-утхта үгмүд. Киизң киискврмүдин сурврмудт хәрү өгч, бәәлһнә болн орч нердәр келгднә. Һол үгләрн заллтар дамжҗ негднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Бадм машиһәр өвс хадҗана.* Ю хадҗана? – *өвс.* Ю у һ а р хадҗана? – *машиһәр.* 2) *Эк-эцкчн чамд белг өгүллә.* Ю өгүллә? – *белг.* К е н д өгүллә? – *чамд.*

Немлт бәәлһнә нернә чинр авсн талдан келлһнә хүвсәр бас келгднә. Үлгүрнь: 1) *Бориһән тохит, унад мордый.* (Д.) Ю тохит? – *бориһән.* 2) *Эндр теңгр өцклдүркәс чилгр болв.* Ю у н а с чилгр болв? – *өцклдүркәс.* 3) *Зурһан һурвнд әңглгднә.* Ю у н д әңглгднә? – *һурвнд.* 4) *Багшин келсиг көвүд сәәнәр соңсна.* Ю у г соңсна? – *багшин келсиг.*

Немлтс шуд болн киизң гиҗ йилһрнә.

1. Ш у д н е м л т оргч чинртә үүлдәгчслә ниицнә. Терүнә үүлдвр зуг гемнгч киискврт бәәх юмнур залгдад, к е н и г? ю у г? ю? гидг сурврмудт хәрү өгнә. Ү л г ү р н ь: 1) *Дүүнр Басңгиг соңсна.* К е н и г соңсна? – *Басңгиг.* 2) *Нүүдлә укр саана.* Ю саана? – *укр.*

2. К и и з ң н е м л т цуг наадк киизң киискврмүдин сурврмудт хәрү өгнә. Ү л г ү р н ь: *Киитн үзүртә салькн Санҗин*

өрчәр орад, махмудт ивтрв (Н. М.). Ю у н д ивтрв? – *махмудт*. Ю у һ а р орад? – *өрчәр*. К е н ә өрчәр? – *Санҗин*.

Немлт синтаксическ салдго үгмүдәр бас келгднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Хальмг Таңһчин*** *малчнр торһн ноостa хөд өскнә*. 2) *Темән, арат, чон, барс дөрвнд хот уга болна*. (Т.)

49. Буулһҗ бичтн. Һол мөчмүдинь болн немлтсинь темдглтн. Немлтс ямаран келлһнә хүвәр келгдҗ?

Мана школд эрсин газет барлгдна. Газетд олн зүсн кергин тускар бичгднә. Нег дәкҗ эрсин газетин түрүн халхд Санҗин зург барлгдҗ. Цуһар газетин өөр цуглрҗ, зург хәләҗ, текст умшцхав. Санҗ түүмрәс бичкн күүкн көвү хойриг һарһҗ. Көвүнә зөрмг йовдлын тускар цуһар медцхәв. Санҗд зөрмг йовдл һарһснд ханлт өргәд, теруг Күндллһнә һашгар ачлв. Үүрмүднь Санҗиг йөрәцхәв.

50. Ю у г? ю? ю у н д? ю у һ а р? к е н и г? к е н д? к е н ә р? гидг сурврмудт хәрү өгчәх үгмүд ухалад бичтн, зәңгс тогтатн. Олзлгдсн үгмүд зәңгд ямаран мөч болҗахинь шинҗлтн.

51. Умштн. Харар барлата үгмүдт сурвр тәвәд, киисквринь заатн. Өггдсн даалһвр күцәтн.

Я н з н ь: ю у г? *хавриг* (гемн. к.). *Зурмн ичәнәсн һарна.*

1. **Хавлас** әмд-менд һарвт? Юн учрар эн сурвр тәвгднә?
2. Әмтә тоота юмн **хавриг** күләнә. Хавр ирснә темдг заатн.
3. **Хаврин** салькн һазр хагсана. Хаврин салькн ямаран болна? Чинрлгч нерд немтн.
4. **Хаврас** сәәхн җилин цаг бәәхий! Хаврин теегин кеермҗ заатн.

О 52. «Хаврин сәәхн кем» гидг келвр амн үгәр тогтатн. 51-гч дамшлһ олзлтн.

20. Кинотеатрт одлһн

Ѳ 53. Умштн. Текст орчулад, амн үгәр келтн.

Очр аав хойр йир өөрхн иньгүд[4]. Эдн хамдан сул цаган давулна: дегтр умшна, шатр наадна, футбол хәләнә.

Нег дәкҗ эдн кинод одхар шииднә. Автобуст сууһад, аав ач хойр «Родина» кинотеатрт[2] ирнә. Аав кинотеатрин гер хәләҗәһәд, саналдад келв:

– Би дәәнә өмн нааран эврәннь аавтаһан ирдг биләв. Тер цагт эн кинотеатр Элстин хамгин сәәхн гер билә. Мана хальмг артист Зула Нохашкиев Москвад цоксн кесг фильмд орлцла. Әмтнд хамгин тааста[1] «Семеро смелых» фильм бәәсмн. Эн фильм Ар үзгин келн-улсин бәәдл-жирһл үзүлнә. Бидн аавтаһан эн фильмиг кесг дәкҗ хәләләвидн. Харм төрхд, билгтә артист Зула Нохашкиев Төрскән харсгч Алдр дәәнд эврә дурар мордад, әмнәсн хаһцсмн.

– Эн кинотеатр өдгә цагт күүнә нүд бас авлна. Баһчуд чигн, медәтнр чигн нааран ирәд амрна. Хәләлчн, аав. Цугтан соньн фильм хәләхәр ирцхәв. «Гадание на бараньей лопатке» гидг нертә. Акад нермби? Юуна тускар болхмби? – гиҗ Очр соньмсв.

– Э, эн фильмин тускар би соңслав. Энчн хальмг бичәч Манҗин Олегин бичсн сценаряр Рига балһснд тәвгдсн кино. Фильмд хальмг улсиг хар гөрәр Сиврт йовулсна тускар келгднә. Хальмг улс ямаран зовлң эдлсиг һол дүр – бичкн хальмг көвүн Лиджуха – үзүлҗәнә. Лиджухин дүринь Элст балһсна сурһульч Цатхланов Церен итклтә кевәр үзүлв, – гиҗ аавнь цәәлһв.

– Аав, эн фильмиг цуг мана таңһчин улс үзсн болхий?

– Мана таңһчин улс биш, цуг Әрәсән улс үзәд таасла.

– Аав, би бас артист болхар бәәнәв, – гиҗ Очр генткн халурхад келв.

Аавнь ач талан бүлән нүдәрн хәләһәд, тагчгар толһаһинь илв.

Толь

өөрхн иньгүд – близкие друзья
шиидх – принять решение
хамгин тааста – самый любимый
зовлң – страдание, переживание
хар гөрәр – по ложному обвинению
итклтәһәр – правдиво

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Очр аав хойр альдаран одна?
2. Зула Нохашкисв гисн кемби?
3. «Гадание на бараньей лопатке» гидг нертә фильмд ямаран цаг үзүлгдҗ?
4. Лиджухин дүриг кен итклтә кевәр үзүлв?
5. Очр кен болхар бәәнә? Юн учрар гиҗ санҗант?

21. Цәәлһлт

Ц ә ә л һ л т – зәңгин нөкцл мөч, юмна чинрин болн темдгин чинр-утхта болна. Бәәлһнә нерәр келгдсн зәңгин нерлгч болн немлт мөчмүдиг цәәлһәд, теднлә зуг хәвдлтәр нииццнә, Цәәлһлт мөч я м а р а н? а л ь к? к е н ә? ю у н а? гидг сурврмудт хәрү өгнә. Ү л г ү р н ь: 1) *Селәнд чолун гермүд олар бәргдҗәнә.* Я м а р а н гермүд? – *чолун.* 2) *Селәнә эдл-*

аху цаһан хөөһәр байн. Ю у н а эдл-аху? – *селәнә.* Я м а р а н хөөһәр? – *цаһан.* 3) *Эцкин бригад турун орм эзлв.* К е н э бригад? – *эцкин.* А л ь к орм? – *турун.*

Цәәлһлт мөч хойр үгәр: бәәлһнә болн чинрлгч нердәр тогтхларн, д е л г р ң г ү ц ә ә л һ л т болҗ һарна. Ү л г ү р н ь: 1) ***Хала деевртә** гермүд дүңгәһәд бәәнә.* 2) ***Ут сүүлтә** зеерд мөрн тохата бәәнә.*

Д а х л т гисн – бәәлһнә нерәр келгдсн ц ә ә л һ л т болдмн. Дахлт талдан бәәлһнә нернлә ниицәд, юмиг олн зүсн халхаснь (нас, эрдм-үүл, келн-улс, юмна эврә нердинь, н. ч.) цәәлһнә.

1. Газетмүдин, седкүлмүдин, дегтрмүдин, эдл-ахуһин, н. ч. нерд бас нег онц дахлт болна. Тедн кавычкд (хашлтд) тәвгднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***«Бумбин орн»** наадн нанд йир таасгдв.* 2) ***«Теегин герл»** седкүл хойр сар болһнд һарна.* 3) ***«Хальмг үнн»** газет хаһрад элтләд умшгдг.* (К. С.)

2. Дахлт бәәлһнә нернә хөөн бәәхлә, ахр татасн тәвгднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Сурһульчнр-**баһчуд** селәнә тәрәнә көдлмшт йовцхана.* 2) *Сурһульчнриг дахҗ, багшнр-**һардачнр** ирв.*

3. Дахлт эврә бәәлһнә нернә дару бәәхләрн, терүнәс ут татасар салһгдна. Ү л г ү р н ь: 1) *Басңга Баатр – **бичәч,** эн олн үүдәвр бичв.* 2) *Боктан Санҗ – **сурһульч,** эн номан шунмһаһар дасчана.*

4. Дахлт эврә бәәлһнә нернә өмн бәәхлә, татасн тәвгдхш. Ү л г ү р н ь: 1) ***Сурһульч** Батан Эрднь йир сәәнәр номан дасчана.* 2) ***Селәнә эмч** Саңһҗсин Бадм җсор бичҗәнә.*

54. *Та(-тә)* суффикстә үгмүд олзлҗ, зәңгс тогтатн. Зәңгд ямаран мөч болҗахинь келтн.

Хөвтә, тоомсрта, нертә, мектә, ухата, чидлтә.

55. Цәәлһлтиг цәәлһүлж бәәх үгтәһинь шинжлтн. Цәәлһлтднь сурвр тәвтн.

Я н з н ь: *ардк захин гер* (а л ь к гер?).

холд үзгдҗәсн бәәшң (. . . ?)
өмн суусн күн (. . . ?)
барун талк баатр (. . . ?)
ар үзгин салькн (. . . ?)

22. Уршгуд. Уршгудын чинр

У р ш г – зәңгин нөкцл мөч, үүлдврин чинр, эс гиж талдан чинрин чинр нерәдәд, келгч болн цәәлһлт мөчмүдлә хәвдлтәр ниицәд, теднә уршгинь цәәлһнә.

Эврәннь грамматическ чинр-утхарн уршгуд әңгүдәр хувагдна.

Ү ү л д в р у р ш г гисн – үүлдвр яһж, ямаран кевәр болҗахиг медүлж, я һ ж? я м а р а н к е в ә р? гидг сурврмудт хәрү өгдг үгмүд. Ү л г ү р н ь: 1) Хаврт ноһан ***шавшад*** (я һ ж?) *урһна*. 2) *Эрднь-иш* ***өндрәр*** (я м а р а н к е в ә р?) *урһна*. 3) ***Йова йовҗ*** (я һ ж?) *күрәд ирв*.

О р м у р ш г гисн – үүлдврин орм болн бәәриг медүлж, а л ь д? а л ь д а с? х а м а? х а м а һ а с? гидг сурврмудт хәрү өгдг үгмүд.

Орм уршг наречәр болн өггч, бүрдәгч, һаргч, залгч киисквpмүдт бәәх бәәлһнә нердәр келгднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Энд*** *мал өвс* (а л ь д?) *идҗәнә*, ***тенд*** *хөд ус* (а л ь д?) *ууҗана*. 2) *Үкрмүд* ***хашад*** (х а м а?) *зогсчана, адун кеер* (х а м а?) *йовна*. 3) *Үкрмүдиг өрүһәр эрт* ***хашаһас*** (х а м а һ а с?) *тууһад һарһна*.

Ц а г у р ш г гисн – үүлдврин цагиг медүлж, к е з ә? я м а р а н ц а г а с а в н? я м а р а н ц а г к ү р т л? гидг сурврмудт хәрү өгдг үгмүд.

Цаг уршг нурһлҗ наречәр келгднә. Киизң киисквмүдт бәәх хөөт үгтә бәәлһнә болн орч нердәр цаг уршг бас келгднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Өцклдүр** би балһснас ирүв* (цаг уршг наречәр келгдж). 2) *Тер күн **Манҗин хөөн** ирв* (цаг уршг хөөт үгтә бәәлһнә нерәр келгдж). 3) *Чи **нанас өмн** ирләч* (цаг уршг хөөт үгтә орч нерәр келгдж).

У ч р у р ш г гисн – юн учрар үүлдвр болҗахиг медүлж, я һ а д? ю ң г а д? я м а р а н у ч р а р? гидг сурврмудт хәрү өгдг үгмүд. Ү л г ү р н ь: 1) *Сурһульч царцад, гертәсн һарсн уга.* Я һ а д һарсн уга? – *царцад.* 2) *Би залхурад, стадионд одҗ чадсн угав.* Ю ң г а д стадионд одсн угав? – *залхурад.* 3) *Гүүһә йовҗ, күүкд муурад зогсцхав.* Я м а р а н у ч р а р зогсцхав? – *муурад.*

Учр уршг нурһлҗ деепричастяр, эс гиҗ терүнә эргцәр келгднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Халурхад, залу күлтән тәәлв.* Ю ң г а д тәәлв? – *халурхад.* 2) *Чонас әәһәд, хөд гүүлдцхәв.* Я м а р а н у ч р а р гүүлдцхәв? – *чонас әәһәд.*

К ү ц л у р ш г гисн – үүлдврин күцлиг медүлж, я а х а р? ю у н а т ө л э? гидг сурврмудт хәрү өгдг үгмүд. Күцл уршг нурһлҗ ирх цагин причастяр болн күцлгч деепричастяр келгднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Би заһс бәрхәр, һолын көвәд суунав.* Я а х а р суунав? – *заһс бәрхәр.* 2) *Шин эҗирһл тосххин төлә әмтн чидлән әрвлшго.* Ю у н а т ө л э әрвлшго? – *тосххин төлә.*

Б о о ц г ч у р ш г я а х л а? гидг сурврт хәрү өгдг үгмүд. Ү л г ү р н ь: *Урһмлыг эс асрхла* (я а х л а?), *тер хагсч одна. Кемр таниг йовхла* (я а х л а?), *би бас дахнав.*

Д ү ң ц ү л г ч у р ш г гисн – нег юмна үүлдвр, эс гиҗ чинриг талдан юмна үүлдврлә, эс гиҗ чинрлә дүңцүлж цәәлһәд, ю н м е т? ю у н л а э д л? ю у н ш ң? гидг сурврмудт хәрү өггч үгмүд. Ү л г ү р н ь: *Аю күн мет йовҗ чад-*

на. К е н м е т йовҗ чадна? – *күн мет.* 2) *Дорҗ туула мет әәмтхә.* Ю н м е т әәмтхә? – *туула мет.* 3) *Мана ноха чонла әдләр уульна.* Ю у н л а ә д л ә р уульна? – *чонла әдләр.*

56. Зәңгсиг бичәд, уршг татасар темдглтн, сурвр тәвтн.

1. Туула аңһучиг үзчкәд, әәһәд зулв. 2. Арат туулаг меклхләрн, байрлв. 3. Арат зурмнд меклгдәд һундад кевтв. 4. Бакльг аратас әәһәд келәд өгчкв. 5. Хар керә ундасад, дотран уста буһшт толһаһан орулв. 6. Халун зуна цаг давад, серүн орна. 7. Нисч йовсн керә аратыг үзчкәд бәәгв.

57. Зәңгс умшад, учр уршг олтн.Тедниг ямаран келлһнә хүвәр келгдсинь цәәлһтн.

1. Арат әәһәд, нүкнәсн һархш. 2. Машин уга болад, би йовсн угав. 3. Ноха уурлхларн, миисиг хазв. 4. Манач сергг болсар хулхач бәргдв. 5. Сурһульч адһхларн, дегтрән мартҗ. 6. Цасн орсар киитн болв.

58. Зәңгс буулһҗ бичхләрн, келгчәс уршгур сурврмуд тәвтн.

1. Малч үкр услхар худг орв. 2. Лектор доклад кехәр мана селәнд ирв. 3. Өмнән тәвсн кергән күцәхин төлә көдләч чидлаһан әрвлхш. 4. Мана орн-нутг шин җирһлин төлә зүткҗ йовна. 5. Эн көдлмш кехин төлә хойр хонгин болзг авув.

59. Зәңгст сурврмудын ормд кергтә күцл уршг тәвтн.

1. Элстд (ю у н а т ө л ә?) самолётар нисх кергтә. 2. Аңһуч (я а х а р?) нохаһан дахулад һарв. 3. Завод (ю у н а т ө л ә?) цуг

чидлән арһдв. 4. Сурһульч (ю у н а т ө л ә?) эртәснь дегтрмүд цуглулҗ авв. 5. (Ю у н а т ө л ә?) селәнә улс машиһән белдв.

Н е м х к ү ц л у р ш г у д: *сәәнәр шүүвртән белдхин төлә, шову хар-хар, өвс хадхин төлә, шулуһар күрхин төлә, зураһан күцәхин төлә.*

60. Зәңгсәс дуңцүлгч уршг олад буулһж бичтн, ямаран хөөт үг олзлдгинь оньган өгч тодлтн.

Матрос-залу нуурт заһсн мет усчна. 2. Мис ирвск мет хумста. 3. Мана ноха чонла әдл уульна. 4. Күүкн артист кевтә наад һарһна. 5. Самолёт шовуншң ниснә. 6. Эдн мөрдәр машинлә әдл хурдар ирцхәв.

61. Буулһж бичтн. Дуңцүлгч уршг татасар темдглтн, сурвр тәвтн, ямаран келлһнә хүвәр келгдсинь цәәлһтн.

Нарнас хурц герлтә
Конституц алтншң мандлтха!
Өрүни цолвң болгсн
Кремль мөңкинд дүңгәтхә!

(Лееҗнә Ц.)

Чини зүркнчн
Чолуншң киитрнә,
Хурц келнчн
Хууршң айста!

(Көглтин Д.)

62. Текст умшад орчултн. Дор өггдсн сурврмудт хәрү өгхләрн, текстәс уршгуд олҗ авад олзлтн.

Хан һәрд нертә арл

Эн йовдлыг аңһучнр үзв. Баахн арл царң дунд бәәнә[4]. Аңһучнр хәртлән, хулсн заагт бәәв. Нег дәкҗ хан һәрд харш-

мас тедүкнд буув. Эн хумсндан юм авч ирв. Дарунь эн нисәд йовҗ одв. Маңһдуртнь шовун хәрү нисч ирв[4]. Хөөннь оньдин ирдг болв. Аңһучнр[2] алң болцхав. Эдн гетҗәһәд, шовуна буудг һазрур ирцхәв. Халцха һазр деер[1] хан һәрд кевтнә. Энүнә живрнь шавтҗ. Өөрнь, төгәлңднь, өрүлг, ясн кевтнә. Шавта шовунд күүкн үүрнь хот авч ирдг бәәҗ. Иим итклтәһәр шовуд нег-негән дөңнҗ хәләнә. Аңһучнр эдниг көндәсн уга. Удлго хан һәрд эдгв.

Эн арлыг Хан һәрд гиҗ нерәддг болв.

Толь

арл – остров
царң – заливной луг
харшм – шалаш
тедүкн – недалеко
алң болх – удивляться
шавта – раненый
эдгх – выздороветь

Сурврмуд

1. Баахн арл альд бәәнә?
2. Кезә хан һәрд харшмас тедүкнд буув?
3. Аңһучнр альдаран ирцхәв?
4. Яһҗ шовуд нег-негән хәләнә?
5. Арлыг яһҗ нерәддг болв?

63. Келлһнд нурһлҗ ямаран уршгуд олзлдгинь шинҗлтн. Күүндвр орс келнд орчултн.

1-гч күүндвр

– Көвүн, чи альдасвч?
– Би Элстәсв.

– Кезә нааран ирвч?
– Өцклдүр ирүв.
– Яахар мана селәнүр ирвч?
– Тана селәнд давулгдх марһанд орлцхар ирүв. Марһанд түрүн нүүрт һархла, мини аав теңкән уга байрлх.

2-гч күүндвр

– Менд, Савр.
– Менд, Байр.
– Һаза нарта сәәхн өдр, чи юңгад иим дулан хувц өмсвч?
– Бийм өцклдүр асхн даарад, эндр хувцан батлув.
– Ода альдаран йовҗ йовнач?
– Аптек орҗ йовнав.
– Яахар тиигәрән йовҗ йовнач?
– Эм хулдҗ авхар бәәнәв. Кергтә эм тенд уга болхла, талдан аптекүр йовнав.

23. Иньгүд

Ө 64. Умштн. Текстәр зура тогтатн. Уршгудыг олад, әңгүдәрнь салһад бичтн.

Хаврин дулан өдр. Моддын көк хамтхасд әрә нәәхлднә[4]. Иим өдрмүд[2] кениг болвчн, нег үлү бичкдүдиг, таалҗ байсана.

Хотна захас хол биш көк ноһан деер долан-нәәмн бичкн-бичкн көвүд, күүкд наадад йовна. Өмн йовсн Бадм Намра хойр нег ик хотхрт күрәд ирв.

Нег баг моднур[3] Бадмиг өөрдәд ирхлә, тер модна ца нег ик аң эднүр хәләһәд зогсад бәәҗ.

– Чон! – гиҗ келәд, эн хәру гүүҗ одад, Намраг таг теврв. Хойр көвүн хотхрас һарад гүүцхәв. Цугтан харһад, аң тал ширтәд хәләцхәв.

– Энчн чон биш, арат болх бәәдлтә, – гиҗ тогтун дууһар Сарӊ келв.

– Арат иим болдм биш. Мана баав нохаһарн кесг арат бәрүлҗ авч ирлә, – гиҗ Очр келв.

Эн хойр көвүн эврәннь үүрмүд дундан невчк настань. Намртан школд орх.

– Хаҗуднь бас негн бәәнә, – гиҗ Эрднь генткн хәәкрв. Ик аӊгин арднь бас нег аӊ кевтнә. Тернь эн зогсч бәәснлә әдл биш. Невчк бичкн, дәкәд дел уга. Зогсч бәәснәннь бийнь чигн, делнь чигн ик.

– Энчн темән болхий? – гиҗ нег бичкн көвүн Сарӊгур хәләҗ сурв.

– Юн темән болх билә! Эднтн ик гидг зерлг мис болх, – гиҗ Һәрә келчкәд, наадксан зөв гину, буру гину гисн бәәдләр хәләҗ улав.

– Темән биш, мис биш, тегәд юмби энтн? – гиҗ Сарӊ Намра хойр нег дууһар сурцхав.

– Не, Түрвә Пүрвә хойрт келий, тедн медх, яһад гихлә тедн школд орналм. Түрвә негдгч класс, Пүрвәнь болхла, даӊһар хойрдгчиг чиләв. Эдниг дуудый, – гиҗ наадксасн невчк деер медсәр Эрднь келҗәнә.

Үүрмүдәрн дуудулсн Түрвә Пүрвә хойр түргн гүүҗ ирцхәв. Эдниг ирхлә, одак хойр аӊ ормдан бәәһә бәәҗ.

– Энтн циркд церглдг арслӊгуд! – гиҗ Түрвә үзн таньҗ хәәкрв. – Энтн арслӊгуд.

Иигәд селәнә бичкдүд циркәс геедрсн зерлг аӊгудыг олҗ авцхав[4].

Толь

ширтәд хәләх – пристально смотреть
таньх – узнавать
тогтун дууһар – негромко, еле слышно

хотхр – низина, впадина
түргн гүүх – быстро бежать
геедрх – теряться, потеряться

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Ямаран җилин цагин дулан өдр бәәҗ?
2. Көвүдин нерд заатн.
3. Эдн хотхрт ю үзнә?
4. Альдас алдрад гүүсн зерлг аңгуд бәәҗ?

НЕГҺОЛ МӨЧТӘ АМР ЗӘҢГС

Нег һол мөчтә амр зәңгд грамматическ сүүр һанцхн һол мөчтә – келгчтә, эс гиҗ нерлгчтә болна.

Нег һол мөчтә амр зәңгс хойр багт хувагдна: келгч һол мөчтә болн нерлгч һол мөчтә зәңгс. Үлгүрнь: 1) *Маңһдур өрүн эрт балһс орҗанав. Мини хувц белдтн. Йовҗанавидн.* 2) *Хаврин дунд сарин ке сәәхн асхн.*

Нег һол мөчтә амр зәңгс бас делгрңгү биш болн делгрңгү болдмн. Үлгүрнь: 1) *Заратрулҗана. Өрүнәс авн намаг заратрулҗана.* 2) *Тег. Эңдән наласн өргн тег.*

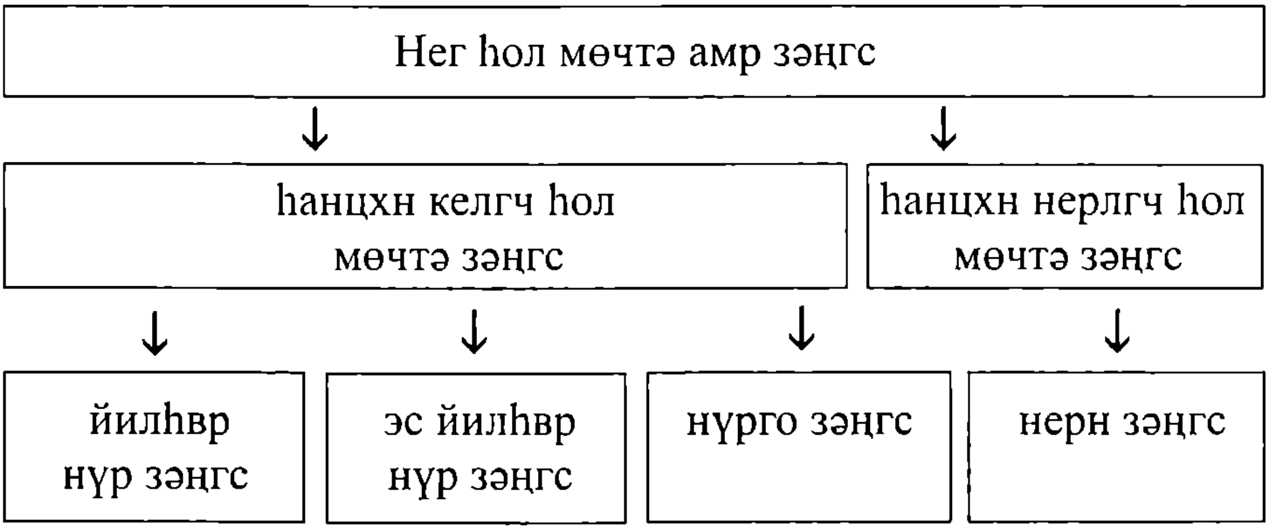

24. Һанцхн келгч һол мөчтә амр зәңгс

Һанцхн келгч һол мөчтә амр зәңгс һурвн зүсн болна: йилһвр нүр зәңг, эс йилһвр нүр зәңг болн нүрго зәңг.

Йилһвр нүр зәңгс гиснд келгч мөч 1-гч, эс гиж 2-гч нүүрт бәәх үүлдәгчәр келгднә. Үлгүрнь: 1) *Килңкр цаһан альчурт келҗә, неричн* ***хатхлав*** (= би хатхлав). 2) *Эн һазрт эрдмән* ***давтый,*** *эврә һазртан эрк биш диилвртә* ***харһий*** (= бидн давтый, бидн харһий). 3) *Мергнд гөрәс* ***шах,*** *медхд үг* ***кел*** (= чи шах, чи кел). 4) *Цаһан, нанд сән гидг цә* ***чаныч*** (= чи чаныч).

65. Умштн. Йилһвр нүр зәңгс олж автн, һол мөчинь темдглтн. Йилһвр нүр зәңгс буулһад бичтн.

1. Би өрүн эрт босхнав. 2. Һаза һарад, зарядк кенәв. 3. Бидн өрүн болһн хальмг цә уунавидн. 4. Сәәнәр сурһулян сурнавидн. 5. Алтн җола эргүлҗ, менд-амулң ирцхәтн! 6."Зуг нанд бичә уурл", – гиҗ Бата сурв. 7. Кедүдгч класст сурчанач?

66. Текст умшад орчултн. Йилһвр нүр зәңгс яһҗ олзлдгинь тодлтн. Йилһвр нүр зәңгс буулһҗ бичхләрн, нег тоод йовх келгчиг олн тоод хүврүлтн.

Нег дәкҗ өвгн кезәңк нег үүрләһән харһна. Тернь алң болад сурна:

– Чи, үр, яһвч? Яһад иим шуурха-буурха йовнач? Минь одахн күртл бәәхтә, сән йовлалмч? – гинә.

Тегәд өвгн үүртән цугинь илднь келҗ өгнә:

– Мал-герән көвүдтән дегд эрт өгчксн бәәҗв. Ода эврән һуульв һууҗ йовнав. Эңкрлҗәсн мини үрд күүнә улс мет болҗ одв. Тедн нанас үлүһәр доталҗ нохастан хот өгнә... – гиҗ өвгн келнә.

– Бичә урд, би чамд дөң болнав. Зуг хөөннь ухата бол. Тер цагт таварн бәәдг болхч. Намаг соңс. Би чамд нег хуучн авдран өгнәв, – гиҗ үүрнь келнә.

Үүриннь селвг соңсад, авдринь авад, өвгн амрад-җирһәд бәәв.

Толь

һууль һуух – просить милостыню
эңкр – родные
урудх – унывать, падать духом
алң болх – удивляться
одахн күртл – до недавних пор
хөөннь – впредь

Даалһврмуд

1. Текстәр зура тогтатн.
2. Нәәрүлҗ бичлһнд белдтн.

67. Бичг бичҗ үзтн (эк-эцкдән, аав-ээҗдән, үүртән). Бичгтән йилһвр нүр зәңгс олзлҗ, давсн өдрин тускар, учрсн йовдлмудын тускар бичтн.

Я н з н ь: *Эңкр ээҗм! Мендвт! Ямаран бәәнәт? Ю кеҗәнәт? Тана бичг авн бийәрн, хәруһинь бичҗәнәв. Би сән бәәнәв.*

Э с й и л һ в р н ү р з ә ң г с гиснд келгч мөчин үүлдвр товчлгч учр-утхта болад, олн юмар кегднә. Тиим зәңгс элвгәр үлгүрмүдт, тәәлвртә туульмудт олзлгдна. Ү л г ү р н ь: 1) *Худл келҗ, ухата болх уга, хулха кеҗ, байн болх уга.* (Ү.) 2) *Залу күүнә сәәниг мөрн деер меддг, күүкд күүнә сәәниг гертнь одад меддг.* (Ү.) 3) *Чиндһн чишкҗ, чикинь мошкҗ* (тәәлврнь: *домбр*).

68. Эс йилһвр нүр зәңгс буулһж бичәд, синтаксическ йилһлт кетн. Иим зәңгст ямаран һол мөч дутна?

1. Ахиг алд күндлдг, дүүг делм күндлдг. 2. Ач кехлә, тус хәрдг. 3. Хулха кеж, байн болдго, худл келж, ухата болдго. 4. Үннә төлә уулла әдл бат зогсх кергтә. 5. Нохала наадсн – хорма уга, нойнла наадсн – толһа уга. 6. Дөңгәр күцдг, деесәр боодг. (Үлгүрмүд.)

69. Эс йилһвр нүр зәңгсәс хойр һол мөчтә зәңгс тогтатн.

1. Намаг селәнд күләҗәнә. 2. Миңһ хаһад, мерг сурдг. 3. Нег дәкҗ Пүрвәг штаб тал дуудулв. 4. Һазртан иртлән, тенд көдлв. 5. Хальмг Таңһчд хөөдәс талдан бод мал бас өскнә.

Н ү р г о з ә ң г с гиснд һанцхн келгч мөчин үүлдвр бийнь кегднә. Нүрго зәңгд нерлгчин тускар төрүц медгдхш. Эн зәңгс күмнә, малын, йиртмҗин болн юмна зуг бәәдлинь темдглнә. Ү л г ү р н ь: 1) *Һаза дуларх.* 2) *Төгәлңдән тагчг.* 3) *Өрин өмн цәәһәд ирв.*

70. Зәңгс буулһж бичтн, һол мөчинь йилһтн.

1. Удан унтсар байждг уга. 2. Серүн аһарт кииләд суухд сән. 3. Цаста үвлд дор цаһана, деер цәәнә. 4. Гемин учрар намаг заратрулв. 5. Аратын мөрәр зөвәр удан йовгдв. 6. Аавин девлиг алхж болхш, ээжин девлиг эвкж болхш. (Т.т.) 7. Эн сөөһәр нанд тас унтгдсн уга. 8. Киитн үвлин цагт кеер йовхд йир әәмшгтә.

71. Зәңгс иим дараһар буулһж бичтн: 1)йилһвр нүр зәңгс; 2) эс йилһвр нүр зәңгс; 3) нүрго зәңгс.

1. Өрлә улм киитрв. 2. Кечкснә хөөн селвг сурдг уга. 3. Киштәг заратрулв. 4. Дорваһан дүүргәд, альм авч ирүв. 5. Деегшән һартн, хувцан тәәлтн. 6. Һалу хаһад, зарад тусч.

25. Һанцхн нерлгч һол мөчтә амр зәңгс

Һанцхн нерлгч һол мөчтә зәңгс **н е р н з ә ң г с** болдмн. Ү л г ү р н ь: 1) *Үвлин киитн асхн. Бемб өдр.* 2) *Вокзал. Олн әмтнә шууган, инәдн.* 3) *Газет «Хальмг үнн».*

Нерн зәңгс урн зокъялын үүдәврмүдт үүлдврин орм, цаг, йиртмҗин бәәдл ахрар зурхин төлә керглгднә.

72. Зәңгс умшад, нерн зәңгс зааҗ өгтн. Һол мөчнь ямаран келлһнә хүвәр келгдҗәнә?

1. Теегм, мини теегм,
   Теңгр һазр хойрм,
   Хамр таангрулсн цецгм,
   Хальмг халун дурм! (Калян С.)

2. Әәдрхн. Пирстнь деер шууглдан чигн, хәәкрлдән чигн. (Б. Т.) 3. Көвүн өдрт сурһуль сурна, асхнд көдлнә. Энүнд цол уга. Көдлмш. Сурһуль. Яһсн ахрхн өдрви!

73. Зәңгс умшад орчултн. Буулһҗ бичәд, нерлгчснь темдглтн.

Январь сарин арвн. Күчтә догшн шуурһн. Деер цаһан, дор цаһан. Эргнд хаалһ уга. Харңһу сө. Кеер йир киитн. Энүнәс селән зөвәр хол. Көрмүд. Нохан дун. Тиигәрән. Тенд маднд нөкд болх.

74. Нерн зәңгс орулад, «Экскурсьт одлһн» гидг бичкн келвр тогтатн (4 – 5 зәңг). Келврт үүлдвр болҗах цагинь болн орминь үзүлтн.

КҮЦЦ БИШ ЗӘҢГС

26. Күцц биш зәңгсин туск медвр

Мана келлһнд (хойр һол мөчтә, делгрңгү биш болн делгрңгү) к ү ц ц з ә ң г л ә зергдән к ү ц ц б и ш з ә ң г олзлгдна.

К ү ц ц б и ш з ә ң г гисн – ямаран болвчн (һол, эс гиҗ нөкцл) мөчнь дуту зәңг болдмн. Терүнә дуту мөчмүд өмн келгдсн күцц зәңгәс медгднә. Ү л г ү р н ь: ***Аав** ачнран үр-өңгәрнь, кеҗәх үүләрнь **үнлнә.** – Көвүг – үүрәрнь, күүкиг – үүләрнь.* (Ү.) Энүнд нерлгч келгч хойр дуту.

Күцц биш зәңгс өргнәр олзлгдна:

1) күүндлдәнд (күүрт), ү л г ү р н ь: 1) – *Та Москваһас юуһар ирләт? – Поездәр.* 2) – Тегәд Та хәрү кезә йовхмт? – Шидрәс.

2) давхр зүүцл зәңгин хойрдгч хүвднь, ү л г ү р н ь: 1) *Кемр Бадм нанла харһх саната болхла, **күләҗәг.*** Энүнд нерлгч болн немлт дуту. 2). *Зунд эрт гегәрнә, үвлд – **ора**.* Энүнд келгч дуту (гегәрнә).

75. Эн диалог умшад, күцц биш зәңгс олҗ автн. Амн үгәр күцц биш зәңгсиг күцәтн.

– Чини нерн кемби?

– Санл.

– Санл, чи кедүдгч класст сурчанач?

– Нәәмдгч.

– Чи яһҗ сурчанач?

– Сәәнәр.

76. Эн зәңгс буулһж бичхләрн, хәрүһинь күцц биш зәңгд хүврүлтн. Түдлһнә темдгүд чикәр тәвтн.

1. Чини өрк-бүл ямаран /гиж Санж сурв/ Мини өрк-бүл ик/ 2. Чини ах альд сурчана/ гиж багш сурв/Мини ах университетд сурчана/ 3. Чамд аав-ээж бәәнү/ Э, нанд аав-ээж бәәнә/ 4. Эдн альд бәәнә/Эдн селәнд бәәнә/

77. «Хальмг Таңһч» гидг төрәр ахр диалог тогтатн. Диалогд күцц биш зәңгс орулад бичтн.

78. Текст умшад, зәңгсин зүсвринь йилһтн.

Зуни өдр. Сад дотр серүн, йир сән. Энд өндр модд урһна. Сәәхн цецгүд деегүр цаһан, көк, улан эрвәкәс ниснә. Теегт халун. Әмтн тәрә хуражана. Зурмд теегин ноһа идәд тарһлна. Нүкндән өвснә бүчр, буудя цуглулна.

1. Текстд ямаран җилин цагин тускар келгджәнә?

а) үвлин б) намрин
в) зуни г) хаврин

2. Әмтн ю хуражана?

а) буудя б) цецгүд
в) тутрһ г) тәрә

3. Ямаран аң эн цагт теегин ноһа идәд тарһлна?

а) арат б) ялмн
в) зурмн г) зара

27. Экнрин сән өдр

Ѳ 79. Текст умшад орчултн. Амн үгәр келтн.

Эк, ээҗ күүнәс өөрхнь уга. Экин санан кезәд чигн үрнд. Энүг цуг орчлң деер бәәсн келн-улс меднә. Ээҗин ачиг хәрүлхд зөвәр ик килмҗ кергтә. Тегәд цуг нарт-делкән улс күүкд улст нерәдсн сән өдр Моhа сарин 8-д темдглнә.

Күүкд улсин сән өдр хавр эклҗәх дулан цагла болна[4]. Эн кем күүкд улсин сәәхн дүрлә, әрүн седкллә ирлцдгнь ончта.

Эн өдрт бичкдүд эртәс белдвр кенә. Экән байрлулхар седәд, эдн зургуд зурна, хатхмр хатхна.

Өрүнд босад, өрк-бүлин улс эврәннь ээҗән, экән[3] күндлҗ, теднә әрүн седклинь тевчҗ, эрүл-менд дурдна. Күүкднь белдсн белгүдән өгнә, хаврин цецгүд бәрүлнә.

Эн өдрлә күүкд улсиг гертксль герин көдлмшәс сулдхна. Бийснь шимтә хот-хол кеhәд, экән, ээҗән тоона.

Асхнд зәрм экнр өрк-бүләрн концертд одад, сәәхн дуд соңсна, би хәләнә, зәрмснь театрт одҗ, наад хәләнә, зәрмснь гиичд одна, эс гиҗ гиичнрән гертән тосна. Иигәд эн сәәхн өдр чилнә.

Сүл җилмүдт мана орн-нутгт үкр сарин чилгчәр Экин өдр темдглдг болв. Эн өдрт школмудт хургуд болна, көвүд-күүкд эврәннь экнртән ханлтын үг келәд, концерт үзүлнә.

Иим сәәхн өдрмүд мана экнр, ээҗнрин җирһлд олн болтха!

Толь

санан – мысли, помыслы
орчлң – вселенная, мир
килмҗ – внимание, забота, старание
нарт-делкә – земной шар, мир
ирлцнә – соответствует
ончта – особенный, особый

белдвр кенә – готовятся
сулдхна – освобождают
тоона – угощают

Толин үгмүд дор өггдсн зәңгст орулад бичтн.

1. ... Сәәхн Миңьян – мана алдр дуулвр «Җаңһрин» баатрмудын негнь. 2. Күүкд улсин сән өдр экнрин сәәхн дүрлә ... . 3. Моһа сарин 8 – ... өдр. 4. Аав-ээҗнрт мана ... кергтә. 5. Мана авъясар гиичиг хальмг цәәһәр ... .

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Кезә цуг нарт-делкән күүкд улсин сән өдриг темдглнә?
2. Эн сән өдр кезә болна?
3. Эн өдрт бичкдүд ямаран белдвр кенә?
4. Үкр сарин чилгчәр мана орн-нутгт ямаран өдр темдглдг болв?
5. Тадн эн ончта өдрлә яһҗ эврәннь экән йөрәнәт?

НЕГ ЗҮСН МӨЧМҮДТӘ ЗӘҢГС

28. Нег зүсн мөчмүдин туск медвр

Н е г з ү с н м ө ч м ү д т ә з ә ң г с гисн – нег келлһнә хүвәр келгдҗ, нег сурврт хәрү өгчәх әдл грамматическ чинртә зәңгин мөчмүд. Эдн хоорндан зүүцҗ, зәңгин нег мөчлә хәрлцнә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Адучнр, үкрчнр, хөөчнр** хургин завсрла зандн цәәһән уулдв.* – Нег зүсн нерлгчс (к е н *уулдв?).* 2) *Өргн тег **өсх, босх, мандлх**.* (Җ. Б.) – Нег зүсн келгчс (*тег* я а х?). 3) *Күүг **хувцарнь, өлг-эдәрнь** биш, **бийиннь ухаһарнь, седкләрнь** күндлнә.* – Нег зүсн немлтс (ю у һ а р н ь *күндлнә?*). 4) ***Хурта, чиигтә, дулан** хавр эн җил болв.*– Нег зүсн цәәлһлтс (я м а р а н *хавр?*). 5) *Манҗ һаза уята бәәсн мөрнүрн **ирәд,***

герин бүсәс җолаhинь ***тәәлҗ авад,*** *шурд* ***мордад,*** *хошурн темцв.* – Нег зүсн үүлдвр уршгуд (я h җ *темцв?).*

Нег зүсн мөчмүд зәнгин делгрңгү мөчмүдәр бас келгднә. Ү л г ү р н ь: ***Эгц хар үстә, харадан җивр сахлта, тәв hар наста*** *залу hольшг кевәр ширәhүр өөрдҗ суув.* – Нег зүсн делгрңгү цәәлhлтс, эднә hол үгмүднь әдл кев-янзта: (я м а-р а н *үстә, сахлта, наста?*).

Зүүцл залhлдаhар ниицсн нег зүсн мөчмүд ц е г л г ч ә р с а л h г д н а:

1) холвас угаhар, айлтар негдхләрн (деер өггдсн үлгүрмүд);

[О, О, О].

2) давтгдсн ниилүлгч холвасар *(чигн – чигн, -чн – -чн)* негдхләрн, ү л г ү р н ь: *Маднд салькн* ***чигн,*** *шуурhн* ***чигн*** ***(салькнчн, шуурhнчн)*** *әәмшгтә биш.*

[О *чигн*, О *чигн*]. [О-*чн*, О-*чн*].

3) салhгч холвасар *(эс гиҗ, эсклә – эсклә, негт – негт, аль – аль)* негдхләрн, үлгүрнь: *Школан чиләhәд,* ***эсклә*** *заводт,* ***эсклә*** *тосхлтд көдлнәв.*

[*эсклә* О, *эсклә* О].

4) зөрүд холвасар *(болв, зуг, хәрнь)* негдхләрн, ү л г ү р н ь: *Хаврин теңгр өдртнь дуларна,* ***болв*** *асхндь киитрнә.*

[О, *болв* О].

Нег зүсн мөчмүд *болн* гидг ниилүлгч холваhар негдхләрн, ц е г л г ч ә р с а л h г д х ш. Ү л г ү р н ь: *Адучнр, укрчнр болн хөөчнр үвлд шунмhаhар белдҗәцхәнә.*

[О, О *болн* О].

80. Зәңгс буулһж бичхләрн, нег зүсн мөчмүдинь темдглтн. Ямаран холвасар эдн негдҗәнә?

Мана школд дегтрин саң бәәнә. Энд дегтр хадһлдг, дегтр өгдг болн умшлһна хорас бәәнә. Умшлһна хорад дегтрмүд, седкүлмүд, газетмүд бәәнә. Саңгин һардач күүкдт, эк-эцкнрт, багшнрт таасгдна. Эн сурһульчнриг байртаһар тосна, селвг өгнә. Өрүнд чигн, асхнд чигн школын саңгин үүднь даңгин секәтә.

81. Зәңгс умшад орчултн. Нег зүсн мөчмүдинь темдглтн. Ямаран холвас олзлгдҗ бәәхинь , түдлһнә темдг яһад тәвгдсинь цәәлһтн.

1. Һалын болн усна аюл әәмшгтә. 2. Маднд салькн чигн, шуурһн чигн әәмшгтә биш. 3. Хаврин теңгр өдртнь дуларна, болв асхндн киитрнә. 4. Кичәлин хөөн сурһульчнр садт, эс гиҗ һарудт одҗ көдлнә. 5. Үвлин цагт тундрт өдртньчн, сөөдньчн харңһу болна. 6. Баатр, Цедн, Церн һурвн үүрлцхәнә. 7. Шорһлҗн бичкн, болв чидлтә.

82. Дор өггдсн зәңгст кергтә холвас немҗ бичтн.

1. Кезәнә эмгн өвгн ... бәәҗ. 2. Хаврин цагт дулан һазрас харада, үкр хар, хун ... тоһрун нисч ирнә. 3. Хальмг тег өргн ... , ик ... , байн ... . 4. Темән чидлтә, ... удан, хашң. 5.Теңгст бичкдүд өөмнә, ... хоорндан ус цацҗ альвлна. 6. Үвлин нарн гилвкнә, ... халулхш.

Н е м х х о л в а с: *чигн, болв, эс гиҗ, зуг, хойр, болн.*

83. Зәңгс буулһж бичәд, холваһар нииицсн нег зүсн мөчмүдин хоорнд кергтә болхла, цеглгч тәвтн.

1. Школын садт альмна кедмнә чииһин болн шар өргин модд урһна[4]. 2. Хальмг Таңһчд буудя чигн зарм чигн тутрһ чигн

тәрнә. 3. Нарн һазриг сәәнәр халулҗана зуг цасн хәәлҗәхш. 4. Чон ик чидлтә болв әәмтхә. 5. Һаха хулһн үкр һурвн – намр цагин сармуд.

84. Буулһж бичтн. Цегмүдин ормд нег зүсн мөчмүд немтн.

1. Теегт туула, ... , ... бәрҗ болҗана. 2. Бичкн дегдәмл һууҗмулмудан дахулсн тоһрун чигн, ... нуурин көвәд цуглрад бәәнә. 3. Ээҗәсн, эс гиҗ ... сурҗ һарх болув. 4. Сурһульчд цаасн, ... , ... кергтә. 5. Хаврин чиг өвсн, ... деер, сувсн мет, гилвкнә.

29. Нег зүсн болн нег зүсн биш цәәлһлтс

Нег зүсн мөчмүд дунд **ц ә ә л һ л т с** хойр зүсн болна: нег зүсн цәәлһлтс болн нег зүсн биш цәәлһлтс.

1. Н е г з ү с н ц ә ә л һ л т с гисн – темдгүдәрн наадк нег зүсн мөчмүдлә әдләр, юмиг нег халхаснь цәәлһдг мөчмүд. Эднә хоорнд цеглгч, эс гиҗ *болн* гидг холва тәвгднә. Ү л г ү р н ь: *1)* ***Чавчу, көмрү (чавчу болн көмрү)*** *эргин көвәһәр бәрсн гермүд үзгдцхәв.* 2) *Калян Санҗ –* ***ке, сәәхн, хурц*** *(****ке, сәәхн болн хурц)*** *келтә шүлгч билә.*

2. Н е г з ү с н б и ш ц ә ә л һ л т с гисн – нег юмиг олн халхаснь, тал-талданар цәәлһдг мөчмүд. Ү л г ү р н ь: 1) ***Кудр хар плугнь*** *эмнг һазринь хаһлна.* Эн зәңгд *плугнь* гидг нерлгч хойр халхасн цәәлһгдҗәнә: *кудр* – плугин батынь, *хар* – зүсинь медүлҗәнә. 2) *Бамб* ***халун бичкн*** *зүркәрн Ноһанд дурлв.* Эн зәңгд *халун* – зүркнә чинр, *бичкн* – зүркнә кемҗән.

Нег зүсн биш цәәлһлтс ц е г л г ч ә р с а л һ г д х ш, теднә хоорнд ниилүлгч, эс гиҗ салһгч холвас тәвҗ болхш: *кудр болн хар плугнь, халун болн бичкн зүркәрн* гиҗ келҗ болшго.

85. Текст умштн. Нег зүсн биш цәәлһлтс олҗ автн. Текстин зәңгс олзлад, диалог тогтаһад бичтн. Күцц биш зәңгс олзлтн.

Нанд үр бәәнә. Энүнә нерн Санҗ. Мини үр арвн дөрвтә. Эн өндр нәрхн цогцта көвүн. Санҗ сәәхн шар чирәтә, ахрхн хар үстә, төгрг нүдтә. Санҗ цаһан седклтә, төвшүн, номһн көвүн. Үүрм компьютерәр икәр соньмсна, соньн дегтрмүд умшхдан дурта. Өсхләрн, эңкр таңһчдан ач-тусан күргх саната.

86. Дор өггдсн үгмүдин ниицлһс олзлҗ, нег зүсн биш цәәлһлтстә зәңгс тогтатн.

Ут шар үстә, җөөлн һольшг хәләцтә, ахрхн сәәхн бүшмүдтә, һо өндр нурһта, бичкн цаһан махлата.

30. Экин көдлмш

Ө 87. Умштн. Текстин утхинь тодлҗ келтн. Нежәһәд-хошаһад нерн, йилһвр нүр, эс йилһвр нүр зәңгс буулһҗ бичтн.

Өрүн. 6 час. «Москва келҗәнә» гисиг соңсн, Амуля адһмтаһар босад, хувцан өмсв. Дарунь нүр-һаран уһачкад, өрүни хотан белдв. Унтҗ кевтсн залуһан, көвүн күүкн хойран серүлв[4].

– Бостн! Чи, Дорҗ, хот белн болтл, көдлмштән йовтлан, тер цөөкн цецгүдән услчк. Нарн деегшән һартл эс услхла, тедн һуньрад, му бәәдл һарч одна... Тедниг услдг цол нанд эндр уга. Көвүн күүкн хойр эндр шүүврән өгх. Тегәд эднә цагинь бас әрвлҗәнәв...

Цецгүд услчкад, герт орҗ ирсн Дорҗ күүкдтәһән хамдан өрүни хотан уув. Хотан уучкад, көвүн күүкн хойрнь школдан

һарад йовв. Тедниг йовулчкад, Амуля ааһ-саван уһав, ширә дееркән арчв.

– Нәәмн час болҗана, би бас йовнав, – гиһәд Дорҗ көдлмштән йовҗ одв.

Амуля зуг гертән бәәһә. Энүнә көдлмш[3] чиләд уга. «Өрәл час нөкд бәәнә[1]. Терүгән олзлх кергтә», – гиҗ бийнь бийдән келчкәд, адһмтаһар гериннь терзмүд арчв, гер дотркан ахулв, унтсн ор-дерән ясв. Терзин девсң деер бийән ээһәд кевтсн миисиннь идшт хот кев.

– Бас юн үлдв? – гиҗ келчкәд: – Ю-у, дәрк, нохадан хот өгәд уга бәәҗв, – гиж бийнь бийән гемшәв. – Цаг басл түргн давна. Селәнд бәәх күүкд улс яһҗ бәәдг болхви? Үкр-туһлан асрх, саах, хотлх. Теднә көдлмш балһсна күүкд улсин көдлмшәс чигн ик. Теднә көдлмш дегд ик. Тәрә тәрх, услх, малын хот белдх… Кинод, театрт оддг цаг теднд учрдг болхий?

Амуля көдлмшүрн йовҗ йовх хаалһдан бийиннь биш, селәнә күүкд улсин цол уга көдлмшин тускар ухалҗ йовн, эмнлһнә герин өөр курч ирв.

– Амуля Бадмаевна, таниг гемтә[3] улс күләҗәнә, – гисн үгмүдәр энүг медсестра тосв.

– Шалтгта улс намаг күләҗәнү? Би оратҗ одув-яһув? – гиҗ эн әәмҗ сурв.

– Уга… Амуля Бадмаевна, көдлмшин цаг эклхәс ода чигн өрәл час бәәнәлм, – гиҗ медсестра часан хәләчкәд келв.

–А-а… Шинкн нәәмн дундур болҗ… Би эндүрҗв. Эндүрхлә, бас туста болдгҗ, – гиж Амуля бийән тогтнулв.

Көдлмш кедг хораһурн йовҗ йовсн Амуля Бадмаевнан ардаснь хәләсн медсестра: «Дөч һарсн настадан бийән иим кевлүн, һо нурһта, шулун-шудрмг кевәр хадһлҗ чадна гисн – ямаран сәәхн кишг!» – гиҗ санв.

(Җимбин А.)

Толь

адһмтаһар – торопливо, поспешно
серүлх – разбудить
һуньрх – увядать
терзин девсң – подоконник
идш – посуда для животных
олзлх – использовать
гемшәх – обвинять
асрх – ухаживать, заботиться
саах – доить
оратх – опоздать
кевлүн – красивый, статный
һо – прямой, стройный

Даалһврмуд

1. Толин үгмүд олзлад, экин көлмшин тускар ахрар келҗ үзтн.
2. Селәнә күүкд улсин көдлмшин тускар келҗ өгтн.
3. Эк күүнә бәәдлин тускар нег зүсн биш цәәлһлтс олзлад келтн.
4. Текстд сурврмуд тәвтн.

31. Шүүвр көдлмш

Ө 88. Текст умшад, деернь 4-5 зәңг немҗ келтн. Цөөкн сурвр тогтатн.

Хальмг Таңһчин һазрин аһунь өргн, ик. Мана теегт олн зүсн шимтә өвсн урһна[4]. Эннь мал өскхд ик туста. Таңһчин зүн өмн үзгт Хар һазр бәәнә. Энд үвлд цасн орвчн, удан бәәлго хәәлҗ одна. Малын идг кезәд чигн сән болна, иигәрән мал цувҗ ирәд үвлзнә. Кезәнә хальмгуд[2] ишкә герәр нүүһәд йовдг билә[4]. Нүүдгнь[1] учрта. Малд[3] сән һазрин идг кергтә бәәсмн. Хальмг

Таӊһчин эркн зөөрнь – мал. Таӊһчд дөрвн зүсн мал өскгдҗәнә. Нурһлҗ торһн нооста хөд өскнә. Хөөдәс нань, бод мал бас олар өскнә[4].

Сурврмуд

1. Хальмг Таӊһчин һазрнь ямаран?
2. Таӊһчд өскдг мал заатн.
3. Юн учрар кезәнә хальмгуд нүүһәд йовдг билә?
4. Таӊһчин ямаран үзгт Хар һазр бәәнә?

32. Нег зүсн мөчмүдиг негдүлдг товчлгч үгмүд, теднә түдлһнә темдгүд

Т о в ч л г ч ү г м ү д нег зүсн мөчмүдиг негдүләд, теднләрн әдл зәӊгин мөчмүд болдмн.

Товчлгч үгмүд нег зүсн мөчмүдин өмн, эс гиҗ теднә хөөн зогсад, түдлһнә темдгүдәр йилһгднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Эдлаху «Сарул мөр»* ***кесг зүсн урһц*** *тәрнә: боднцг, тәрмр өвс, темс, зер-земш.* (Х.ү.) *Кесг зүсн урһц* гисн – товчлгч үгмүд – делгрӊгү немлт мөч (ю *тәрнә?),* нег зүсн немлтсин өмн зогсчана. 2) *Тосхачнр, малчнр, тәрәчнр –* ***цуһар*** *җилин көдлмшән эрт чиләхәр зүткнә. Цуһар* гисн – товчлгч үг – нерлгч мөч (к е н *зүткнә?)* нег зүсн нерлгчсин хөөн зогсчана. 3) *Чон туула* ***хойр*** *нег нүкнд ордг уга.* (Ү.) *Хойр* гисн – товчлгч үг – нерлгч мөч нег зүсн нерлгчсин хөөн зогсчана.

1. Кемр товчлгч үг нег зүсн мөчмүдин өмн зогсчахла, нег зүсн мөчмүдин өмн давхр цег (:) тәвгднә. Ү л г ү р н ь: *Республикин нуурмудт* ***иим заһсд*** *бәәнә: сазн, цурх, ботаха, шөрәкә, укрдә, җаал.* (Х. ү.)

[⊙: O, O, O, O, O, O].

2. Кемр товчлгч үг нег зүсн мөчмүдин хөөн зогсчахла, теднә хөөн ут татасн (–) тәвгднә. Ү л г ү р н ь: *Сазн, цурх, ботаха, шөрәкә, үкрдә, җаал – **иим заһсд** республикин нуурмудт бәәнә.*

[O, O, O, O, O, O – ⊙].

3. Кемр түрүләд товчлгч үг, дарунь нег зүсн мөчмүд зогсад, зәңг эс төгсчәхлә, нег зүсн мөчмүдин өмн давхр цег (:), теднә хөөн ут татасн (–) тәвгднә. Ү л г ү р н ь: *Балһснд ик **тосхлтс**: сойлын гер, школ, больниц, библиотек – сүл җилмүдин эргцд бәрв.*

[⊙: O, O, O, O – ...].

4. *Хойр* гидг товчлгч үгәр нег зүсн мөчмүд негдхлә, теднә хоорнд цеглгч тәвгдхш. *Һурвн, дөрвн* гидг товчлгч үгмүдәр нег зүсн мөчмүд негдҗәхлә, теднә хоорнд цеглгч тәвгднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Бокта Козлдур **хойр** самолёт буух һазрур өөрдәд ирв.* (Н. М.) 2) *Бакльг, зурмн, арат **һурвн** нег-негән меклхәр седнә.* (Т.)

1) [O O ⊙].
2) [O, O, O ⊙].

89. Зәңгс бичхләрн, товчлгч үгмүд болн нег зүсн мөчмүд йилһҗ темдглтн. Хавсрлтст схем тогтатн.

1. Худг, нур, царң – цугтан усар дүүрнә. (Н. В.) 2. Цуһар: арат, нохас, чонмуд – туулад алькнь чигн дәәсн. (К. С.) 3. Теегәр, ҫалаһар , бөөргәр – цугтаһарнь туулад дәәсн дала. (К. С.) 4. Модна ац, бүчр, хамтхасн – цугтан маднд һаң халунд сүүдр болна! (Э. К.) 5. Хальмг теегин өңгиг иим һолмуд кеерулнә: Тең, Ижл, Манц.

90. Товчлгч үгмүд немәд, зәңгс тогтаһад бичтн. Түдлһнә темдгүд тәвтн.

1. Туула, чон, гөрәсн, арат. 2. Күрн, зурмн, хулһн, күшл, царцаха. 3. Аав, эк, эцк, ах, эгч, дү. 4. Таава, миск, суулһ, ааһ, тәрлк. 5. Зан, арслң, аю, барс, ирвск, чон.

О л з л х т о в ч л г ч ү г м ү д: *тәрәнә хортн, теегин зерлг аңгуд, ааһ-сав, чидлтә аңгуд, нег бүлд бәәх улс, мана олзлдг ааһ-сав.*

91. Зәңгин эклцд болн эцүст бичгдсн товчлгч үгмүдт оньган өгтн. Ухалад, иим кевәр эврән цөөкн зәңгс тогтаһад бичтн.

Я н з н ь: *1. Ааһд олн зүсн зер-земш бәәнә: альмн, кедмн, шар өрг, хар өрг, чи, тоор. 2. Альмн, кедмн, шар өрг, хар өрг, чи, тоор –мини дурта зер-земш.*

1. Мана теегт иим модд урһна: җөкн, уласн, хар модн, удн, хусм. 2. Җөкн, уласн, хар модн, удн, хусм мана теегт урһна. 3. Бор богшурһа, көглҗрһн, шаазһа, керә – иим шовуд теегт үвлзнә. 4. Мана Хальмг Таңһчд хальмг, орс, немш, дагестан, чечен, кабардин – ни бәәдг иньгүд.

92. Зәңгс бичәд, түдлһнә темдгүд тәвтн.

1. Зоопаркд барс арслң чон аю зан иим чидлтә аңгуд бәрҗәнә. 2. Усн һазр үүлн цуһар негдсн болҗ харңһурв. 3. Җил болһн балһсна баһчуд Элстиг ясч, олн зүсн көдлмш кецхәнә нүк малтна модд суулһна унсн хамтхасд цуглулна. 4. Самолётас ик сәәхн зургуд үзгднә көкрҗ шавшсн тәрән һотьвксн һолмуд эң зах уга тег. (Н. М.)

93. Буулһҗ бичтн, нег зүсн мөчмүдинь болн товчлгч үгмүдинь ямаран мөч болҗахинь олҗ темдглтн. Түдлһнә темдгүд цәәлһтн.

1. Төгәлңдән: деер болн дор – теегин торһас дуулҗана. 2. Мана һолд ботаха, шөрг, цурх, җаал – иим заһсн бәәнә. 3. Модн дотр, уул деер, теңгсин болн һолын көвәд – альдчн бидн ахнран олхвидн. 4. Кезәнә хальмгуд мөрн тергәр, тачанкар, цар тергәр, темәһәр – олн зүсн көлгәр йовдг бәәҗ.

33. Нертә зурач

94. Текст умшад орчултн. Нег зүсн мөчмүдтә зәнгс заатн.

Хальмгуд дунд нертә зурачнр[2] элвг[4]. Тедн дундас билг-эрдмәрн Гарри Олегович Рокчинский (1923 – 1993) ончрна.

Г. О. Рокчинский хальмг улсин авг-бәрц, авъяс, тууҗ, амн үгин зөөр сәәнәр меддг күн бәәсмн. Энүнә гүн медрлин герчнь – байн үүдәлт. «Җаңһрч Ээлән Овла» гидг зургнь келн-улсин амн үгин зөөрин гүн чинринь медүлҗәнә. Эн зургин дүр хальмг улсин цецн ухаһинь, эдлҗ йовсн җирһлинь тодрхаһар үзүлҗәнә. «Ээҗ – төрскн һазр» гидг нертә зург эврәннь чинрәрн «Җаңһрч Ээлән Овла» гидг зургла әдл. Эн зургиг үзсн күн болһн эврәннь ээҗән үзҗәх метәр санна.

Зурачин «Эрднин экин цагт...», «Җаңһрин җиндмн» болн «Джунгария» зургуднь мана урдк цага тууҗиг[3], сәәхн җирһл үзхәр седсн эгл улсин күцлинь медүлнә.

Хальмг залу улсин һавшун, зөрмг дүринь «Баатр» гидг зург[1] иләр үзүлҗәнә[4].

Г. О. Рокчинский төрскн һазртан йир дурта күн бәәсинь бадм цецг үзүлҗәх зургудас бас чигн тодрхаһар медҗ болхмн.

Деер заагдсн зургудас нань, утхарн гүн, үндсәрн өргн зургуд Г. Рокчинскийд элвг. Эдниг цугтаһинь һәәхүлд үзҗ болхмн.

Нааран нег дәкҗ болвчн ирсн күн даңгин хөөннь ирәд бәәхнь лавта.

Толь

билг-эрдм – талант
авг-бәрц – обычай
гүн – глубокий
чинр – значение
жирһл – жизнь
күцл – цель
үндсн – корни, содержание
лавта – несомненно

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Кедүдгч җилд Г. О. Рокчинский төрсмн?
2. Гарри Олеговичин медрлин тускар ю келҗ болхмн?
3. Текстәс ямаран зургудын тускар тадн медвт?
4. Зурачин зургуд альд үзҗ болхмн?
5. Г. О. Рокчинскийин зурсн бас ямаран зургуд тадн меднәт?

34. Зургудын һәәхүлд

Ө 95. Умштн. Толин үгмүд олзлад, текст орчултн. Зурачин билгин күчнә тускар келтн.

Нәәмдгч классин сурһульчнр Бадм Санҗ хойр зургудын һәәхүлд ирв[4]. Һәәхүлд үзүлгдҗәх зургуднь – цуһар соньн, цуһар сәәхн. Г. Рокчинскийин цуг зургуд дундас «Ээҗ – төрскн һазр» зург көвүдиг икәр соньмсулв[3].

– Мини ээҗин зург! – гиҗ Бадм сүрәлксн дууһар байрлв. – Мини ээҗ мөн!

Бадм зургиг һарарн иләд, ээҗин бүшмүдин хормад эврәннь чирәһән шахад, дәкн-дәкнәс:

– Мини ээж, – гиһәд давтад келәд бәәв.

– Яһад чини ээҗ болх билә? – гиҗ Санҗ уурлсн дууһар бурушав. – Энчнь мини ээҗ. Мини ээҗин зургиг эврәннь ээҗ гиҗ келхдән ичҗ бәәхшийч?

Хойр көвүнә зүткә сонссн һәәхүлин көдләч Мария Дорджиевна эднүр өөрдәд, хойр көвүн яһад цүүгҗәхинь медхәр соньмсв.

– Мини ээҗин зургиг эврәннь ээҗ гиһәд, Бадм Санҗ хойр цүүгҗәнә, – гиҗ бичкн Байрта өөлсн дууһар келҗ, нульмсан арчв.

– Тадн һурвулн[3] чикәр келҗәнәт. Энтн цуг мана ээҗнрин зург. Зурач цуг хальмг ээҗнрин дүриг зургт үзүлҗ чадҗ[4]. Билгин күчн тиим[1] болҗана. Хальмг Таңһчин нертә зурач Гарри Олегович Рокчинский иим билгтә бәәсинь тадн медвт. Тертн нанд таасгдҗана, би икәр байрлҗанав, – гиҗ Мария Дорджиевна келв. – Зуг зургиг һарарн көндәснтн – хажһр. Күн болһн көндәһәд бәәтл, тадна ээҗин зург үрҗ одх, – гиҗ һәәхүлин көдләч[2] сурһульчнриг саглулв. (Җимбин А.)

Толь

сүрәлксн – изумлённый
илх – гладить
шахх – прижимать
давтх – повторять
бурушах – возражать
уурлх – сердиться, ругать
ичҗ бәәхш – не стыдится
зүткән – спор
цүүгх – ссориться
үрҗ одх – испортится
саглулх – предостерегать

○ Эврәннь ээҗин тускар ахр келвр бичтн.

ЗӘҢГИН МӨЧМҮДЛӘ НИИЦДГО ҮГМҮД

Зәңгин һол болн нөкцл мөчмүд хоорндан нииицнә. Болв үг келҗәх күн келлһндән өргнәр з ә ң г и н м ө ч м ү д л ә н и и ц д г о ү г м ү д: дуудвр, орц үг болн орц зәңгс, междометь болн күцц биш зәңгс (*уга, э, не*) – олзлна. Эдн цугтан з ә ң г и н м ө ч м ү д б о л х ш.

35. Дуудвр

Д у у д в р гисн – үг келҗәх күн келлһән оңдан күүнд, эс гиҗ юмнд (шүлгләнд әмн уга тоотд чигн) нерәдҗ дуудлһна үг (эс гиҗ үгин нииицлһн). Ү л г ү р н ь: 1) ***Поэт***, *көдлмшән күчл!* (К. С.) 2) *Дуулыч, **теегм**, дуулыч!* (С.-Б. Х.) – делгрңгү биш дуудврмуд. 3) ***Мана хуучн таньлмуд!*** *Мөңкинд бәәхәр наа-ран мадн цуһар ирцхәввидн.* 4) *Җиңнич, җиңнич, **нәрхн иштә домбрм**, җирһлтә айсан эклич.* (Д.) – делгрңгү дуудврмуд.

Дуудвр нурһлҗ бәәлһнә нерәр болн орч нерәр келгдәд, нерәдгч киисквртэ тәвгднә. Амн үгәр келсн цагт дуудгч айл-тар келгднә, бичмр келлһнд болхла, түдлһнә темдгүдәр салһгдна.

1. Дуудвр з ә ң г и н э к л ц д төвшүнәр келгдхлә, терүнә хөөн цеглгч тәвгднә, чаңһар келгдхлә, хәәкргч темдг тәвгднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Баһчуд***, *чидлән негдүләд, батта җирһлән тосхий*! (Д.) 2) ***Үүрмүд!*** *Адһий, авсн даалһвран күцәй!*

2. Дуудвр з ә ң г и н д у н д бичгдхләрн, хойр таласн цеглгчәр салһгдна. Ү л г ү р н ь: 1) *Сөңгим эдләд унт, **бригадир**, салькна күчиг мед.* (К. С.) 2) *Хәләһит, **ээҗ**, хальмг тег ямаран өнр.*

3. Дуудвр з ә ң г и н э ц ү с т бәәхлә, дуудврин өмн цеглгч тәвгднә. Үлгүрнь: 1) *Деегшән һартн, **гиичнр**.* 2) *Мууха мелмәҗ, мандлҗ бәәхмч, **сар**?* 3) *Байрта өөниг көдлмшин диилврәр темдглхмн, **үүрмүд**!*

96. Дуудвр олад, түдлһнә темдгинь амн үгәр цәәлһтн.

1. Не, Санҗ, арвн зурһаг дөрвнд хувахар бәәнч? 2. Сурһульчнр! Сурһулян сәәнәр дастн. 3. Җаңһр, Хоңһр, альдвт? 4. Баһчуд! Хальмг келән хадһлый! 5. Һазаһас ус авад ир, Бата.

97. Дуудвр олҗ авад, түдлһнә темдг тәвтн

1. Кермә би чини эк-эцкичн меддг биләв. 2. Зара зара тиниһич. 3. Чи Кермәш ода нәәмдгч класст сурчанач. 4. Эңкр үүрмүд Байрта харһҗай! 5. Школур хамдан йовцхай күүкд! 6. Ээҗ халун цә уунт? 7. Нарн бәәх угаһинь терзәр хәләчкич Бадм.

98. Айслулҗ умшад, дуудвринь олҗ цәәлһтн.

Авһ, Та келҗ өгит,
Аюдан Москва балһсн
Өггдҗ французд, түүмрт
Эндән шатагдсн болхий!
(М. Лермонтов.)

Нүүдлә, Нүүдлә, Нүүдлә,
Нүднчн сәәхн, Нүүдлә!
Санҗ бичә ууль,
Сальк өрҗ дуул!
(Җимбин Б.)

99. Дуудвр олҗ авад, түдлһнә темдг тәвтн.

1. Буурл сәәхн теегчн баатр чамаг дуудҗана. 2. Тег мини теегм тагчгарн ухаһим авллач, зах уга ууһарн зүркнәнм чивһс көндәләч. 3. Күндтә иньг чамд халун мендән илгәҗәнәв. 4. Сүртә һалвта кемлә селвгән тег өгич. 5. Ухана хурднас шулуһар уралан арнзлм зүткич. (К. Д.)

100. Дор өггдсн үгмүд орулад, делгрңгү дуудвр тогтатн.

1. …үүрмүд! Би тадниг Диилврин өдрлә әрүн цаһан седкләсн йөрәҗәнәв. 2. Менд бәәнч, … һазр? 3. … ээҗ, авсн насчн өлзәтә

болтха! 4. ... Саглр, чини бичсн бичгичн авув. 5. ... иньг Санл! Кесн көдлмшчн уралан йовтха!

Н е м х ү г м ү д: *эңкр, сәәхн иньг, мини, күндтә, мана торскн.*

101. Зәңгс буулһж бичәд, нерлгчәрнь дуудвр кетн, түдлһнә темдгинь тәвтн.

Я н з н ь: *Ду ковун босад биилнә. – Ду көвүн, босад биил!*

Бергн домбран сәәнәр цокна. Теегм шин айсар өргәд дуулна. Сурһульчнр хальмг келән шунҗ дасна. Үүрмүд цаһан седкләсн нег-негндән дөң болна.

102. Дуудвр орулад, үүртән бичг бичтн. Өггдҗәх бичгәр үлгүр кетн.

Менд, итклә иньг Санҗ! Ямаран бәәнч? Сурһулян яһҗ сурчанач? Өцкүлдүр чини ээҗлә харһлав. Ээҗчн сән бәәнә, зуг чамаг, эңкр иньг, даңгин санна. Санҗ, үвлин амрлһнд һарсн цагтан шулуһар мана тал ир. Бидн чамаг икәр күләҗәнәвидн. Чини үр Санл.

36. Орц үгмүд болн орц зәңгс

О р ц ү г м ү д болн о р ц з ә ң г с гисн – үг келҗәх күн эврәннь келлһндән ямаран седкл-уха, хәләц, тоолвран медүлҗәхинь темдглгч үгмүд болн зәңгс. Ү л г ү р н ь: 1) ***Кирцхд**, увл дулан болх* – алмацлһн. 2) ***Мана кишгәр**, увл дулан болх* – байр; 3) ***Өвгдин келсәр болхла**, увл дулан болх* – талдан күүнә хәләц медүлҗәнә.

Орц үгмүд болн орц зәңгс олн зүсн чинр-утхта болдмн: л а в л л һ н (*келхд, һооднь келхд*), м а һ д л л һ н (*кирцхд, дүңнхд*), о л н з ү с н с е р л: байр, һундл, өврлһн, хәләц, ухан-

тоолврин даран болн дигллһн (*мана хөвәр, болснь болг, ода яахв, җигтә юмби, миниһәр болхла, өвгдин келсәр, негдвәр, аш сүүлднь*).

Орц үгмүд зәңгәс ц е г л г ч э р салһгдна. Орц зәнгс болхла, хойр таласн х а в с р л т а р, эс гиҗ т а т а с а р салһгдна. Ү л г ү р н ь: 1) ***Үннднь келхлә,*** *көдлмш уга бәәнә гидг дегд күчр уудьврта.* (Н. М.) 2) *Хоңһр баатрин андһар* ***(Төрскән харсгч Алдр дәәнә цагт)*** *хальмгудт бәрлдәнә дәәч йөрәл болв.* 3) *Николай Запорожец –* ***фашистнрәс эн эктәһән хоюрн зулҗ ирәд бәәрллә*** *– ода хальмгаһар сәәнәр келнә.*

Толь

лавллһн – подтверждение, утверждение
һооднь келхд – если говорить прямо
үнәрнь келхд – сказать честно
келхд – к слову сказать
маһдллһн – предположение
кирцхд – возможно
шинжлхд – если присмотреться
му ховәр – к несчастью

103. Зәңгс умшад орчултн. Орц үгмүд олад, чинринь амн үгәр заатн.

1. Терчн, миниһәр болхла, чик селвг. 2. Шинҗлхд, зарядк күүнә цогц батрулна. 3. Маһд уга, киитрәдчн бәәх, дулан хувц белдх кергтә. 4. Мана му хөвәр, самолёт цаглаһан нисч ирсн уга. 5. Кирцхд, хавр эрт эклх. 6. Һооднь келхд, жирһл делгрҗәнә.

104. Зәңгс буулһҗ бичәд, түдлһнә темдгүдинь тәвтн.

1. Мини хөвәр гүүнә үсәр кесн чигә хулддг болв. 2. Шинҗлхд Александров Сашад баатрин бәәдл уга. 3. Үнәрнь келхд эдн

уставиг шинрүлв. 4. Миниһәр болхла баатр улс гисн – маднла әдл махта-цуста, санан – серлтә улс.

О **105**. Эн зәңгс орс келнәс хальмг келнд орчултн.

1. Возможно, завтра пойдёт дождь. 2. По-моему, эта девочка учится в девятом классе. 3. К слову, она учится очень хорошо. 4. Если присмотреться, на цветке сидит бабочка.

37. Междометьс

Междометьс болн *уга, э, не* гидг бүкл зәңгин орчд зогсчах үгмүд бас зәңгин мөчмүдлә нииццго үгмүд болдмн. Эдн бас амн үгәр келлһнд шишлң айлтар йилһгднә, бичмрт – түдлһнә темдгүдәр салһгдна. Үлгүрнь: 1) ***Ах-ах,** яһсн сән нердви!* (Б. А.) 2) ***Ю-у!** Өссн-боссн һазрас эңкр нань юн бәәхв?* (Б. А.) 3) ***Э,** бидн нәәрт дуулхвидн.* 4) ***Уга!** Келх соньн юмн уга.*

106. Зәңгс буулһҗ бичхләрн, междометьс татасар таттн.

1. Э, меджәнәв ю келхәр седсичн. 2. Уга, үзсн-соңссн юмн бәәх. 3. Пө-пө, мууха һәәвһә хурдн шовумби! 4. Ю-у, әәҗәнәв, мууха түргн ирсмт! 5. Ях-ях, толһам икәр өвдҗәнә. 6. Хәдрис! Авад од! Элә кевтә эргәд од! 7. Яһлав-яһлав! Ю кеҗәхмч?

107. Эн зәңгсәс междометьс буулһҗ бичәд, эврәннь зәңгс тогтатн.

1. Ях-ях, барун һарим авад оркв! 2. Юу, әәҗәнәв! Яһсн сәәхн келтә күн бәәсмч? 3. Юу, дәрк! Иим амта күүкнлә харһҗ күн үкдви! 4. «Йо-о, көөрк, тенәд йовнач?» – гиһәд, өвгн Булһнд өөрән зә һарһж өгәд, инән йовж сурв. (Б. Б.)

КҮҮНӘ КЕЛЛҺИГ МЕДҮЛГЧ ОНЦ ЭВ-АРҺС

38. Шуд болн киизң келлһн

Юмна тускар хоорндан күүндврт, эс гиж келврт о ң д а н к ү ү н ә к е л л һ и г (келсн, эс гиж бичсн үгмүдиг) соңсачд (эс гиж умшачд) медүлхин төлә келнд олн зүсн эв-арһ бәәнә.

О ң д а н к ү ү н ә к е л л һ и г шишлң зәңгәр медүлнә: шуд келлһтә зәңгәр болн киизң келлһтә зәңгәр.

Ш у д к е л л һ т ә з ә ң г д үг келҗәх күн (автор) оңдан күүнә келлһиг шуд тер кевтнь, һоорднь келҗ медүлнә. Ү л г ү р н ь: *Багш орҗ ирәд, иигҗ келв: «Маңһдуртан дәәнә ветеранмуд күүндвр кех, цуһар иртн».*

К и и з ң к е л л һ т ә з ә ң г д үг келҗәх күн (автор) оңдан күүнә келлһиг сольҗ, зуг терүнә учр-утхинь эврәннь үгәр медүлнә. Ү л г ү р н ь: *Маңһдуртан дәәнә ветеранмудын кех күүндврт мадниг иртхә гиҗ, багш орҗ ирәд келв.*

108. Текст умшад орчултн. Зәңгс умшхларн, авторин үгиг болн шуд келлһиг айлтарнь йилһтн. Шуд келлһнд ямаран темдг бәәхиг шинҗлтн.

Хатханчгта хувцн

Нег дәкҗ туула зарала харһад, терүнд келнә: «Ай, хатханчгта, сәәхн чигн биш, ямаран хувцн энчн?» «Үнн, болв мини хатханчгта хувцн намаг нохан болн чонын шүднәс хальчлна. Чини сәәхн арсчнь чамд тиигҗ церглнү?» – гиҗ зара хәрү өгв. Туула инәһәд : «Намаг арсн биш, көлм хальчлна», – гиҗ хәрү өгв.

Толь

харһх – встрсчаться
хатханчгта – колючий
хальчлх – защищать, спасать
арсн – шкурка, мех
церглх – служить

39. Шуд келлһтә зәңгсин түдлһнә темдгүд

Ш у д к е л л һ н бичмр келлһнд хойр таласн кавычкд (хашлтд) авгдна, ик үзгәр эклнә. Энүнә эцүст кергтә түдлһнә темдг (цег, сургч, хәәкргч) тәвгднә. Шуд келлһтә зәңгс иим дарани схемәр тогтна.

1. Шуд келлһн (Ш) авторин үгмүдин (А) х ө ө н зогсхла, теднә хоорнд д а в х р ц е г тәвгднә:

А: «Ш». **А: «Ш?»** **А: «Ш!»**

Ү л г ү р н ь: 1) *Һалун усчәҗ йовад, бийән буульв: «Би һазрар йовнав. Би уснд өөмнәв».* 2) *Тоһрун соңсчаһад келнә: «Буһмарл мет гүүҗ чаддвч, заһсн мет усчҗ чаддвч, әлә мет нисч чаддвч?»* 3) *Тоһрун цааранднь давулв: «Һалун, чи һәргтә шовунч!»*

2. Шуд келлһн авторин үгмүдин **(а)** ө м н бәәхлә, теднә хоорнд т а т а с н тәвгднә (тууҗлгч шуд келлһнә эцүст бәәх цег цеглгчәр сольгдна, авторин үг *гиҗ* гидг холваһар эклнә):

«Ш», – *гиҗ* а. **«Ш?» – *гиҗ* а.** **«Ш!» – *гиҗ* а.**

Ү л г ү р н ь: 1) *«Хот уга болад, гесн өлсәд, бүс сулдад ирв», – гиҗ үүрмүднь Батад келв.* 2) *«Талдан эдл-ахуд зоотехникәр одтн, танд цаһа санад келҗәнәв!» – гиҗ директор Сергейд келв.*

3. Шуд келлһн авторин үгмүдин **(А, а)** д у н д орад, таслсн цагт шуд келлһнә өмннь д а в х р ц е г, дарунь т а-т а с н тәвгднә (авторин үгмүдин хойрдгч хүвнь бас *гиҗ* гидг холваһар эклнә):

А: «Ш», – *гиҗ* а.   А: «Ш?» – *гиҗ* а.   А: «Ш!» – *гиҗ* а.

Ү л г ү р н ь: 1) *Басң экин келсн үг соңсчаһад: «Ода йовнав, дааһндан однав», – гиҗ келәд һарч одв.* 2) *Дәкәд невчк бәәҗәһәд: «Нүднәс яһад холҗсмт?» – гиҗ нег баахн залу олн дундас сурв.* 3) *Медәтә залу ааһта цәәһән бәрн бәәҗ: «Көвүн ут наста, бат кишгтә болтха!» – гиҗ йөрәл тәвв.*

109. Зәңгс буулһҗ бичәд, түдлһнә темдгүдинь чикәр тәвтн, зәңг болһнд схем тогтатн.

Менд дү күүкн Ю идҗәнәч гиҗ чон сурв. Заһс идҗәнәв гиҗ арат хәрү өгв. Ядхдан нанд негиг өглчн гиҗ чон сурв. Шаргчн сурһҗана Чи ах минь һолур одад, сүүлән цооргт орулчкад, икчн бичкнчн заһсн бәргд гиһәд су. Чон гүүҗ ирәд чи арат намаг тиигҗ заһс бәр гиҗ сурһлч гиҗ келнә. Ай ах минь чамд сүл уга мини толһа шархта гиҗ арат зовҗ келв.

40. Киизң келлһтә зәңг

1. К и и з ң к е л л һ т ә з ә ң г с тогтацарн давхр зәңгс болад, түрүн зәңгнь ондан күүнә келлһнә зуг учр-утхинь медүлгч зәңг, дарук зәңгнь – авторин үгмүд. Эн хойр зәңг *гиҗ* гидг холваһар негднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Эднә көвүг сурһулян йир сәәнәр сурна гиҗ, әмтн келцхәнә.* 2) *Маңһдур субботникд цуг классарн һартха* ***гиҗ****, школын директор келв.*

2. К и и з ң с у р в р сургч орч нертә киизң келлһнәс тогтхла, сургч темдг тәвгдхш. Ү л г ү р н ь: *Шатр наадхла, би теруг шууҗ чадхий* ***гиҗ****, ах нанас сурв.*

3. Киизң келлһиг орц үгмүдәр (орц зәңгсәр) чигн медүлҗ болхмн. Ү л г ү р н ь: ***Багшин келсәр болхла****, маңһдуртан дәәнә ветеранмудын кех күүндврт бидн цуһар ирх зөвтәвидн.*

4. Киизң келлһиг *тускар* гидг хөөт үгтә төргч киисквртәр дамҗулҗ бас медүлҗ болхмн. Ү л г ү р н ь: *Маңһдуртан дәәнә ветеранмуд күүндвр кехин* ***тускар*** *багш маднд келв.*

110. Эн зәңгсин ямарань шуд келлһн, ямарань киизң келлһн? Ямаран зәңгнь эн хойр багт бәәдләрн әдл?

1. «Маңһдур субботникд цуг классарн һартн», – гиҗ школын директор келв.	1. Маңһдур субботникд цуг классарн һартха гиҗ, школын директор келв.
2. Цуг экнр иигҗ келцхәнә: «Мана күүкд сурһулян сәәнәр сурна».	2. Мана күүкд сәәнәр сурна гиҗ, цуг экнр келцхәнә.
3. «Көвүд, кен балһс оржана?» – гиҗ күүкн сурв.	3. Таднас кен балһс оржана гиҗ, күүкн көвүдәс сурв.

111. Дор өггдсн зәңгсиг түрүләд шуд келлһтә, хөөнь киизң келлһтәднь хүврүләд бичтн, түдлһнә темдгинь тәвтн.

Я н з н ь: *Көвүн үүртән иигҗ келв: «Мини гем-буруһим тәвҗ ог». Мини гем буруһим тәвҗ ог гиҗ, көвүн келв.*

1. «Маңһдур герин даалһвран хамдан кехм» (үр көвүн келв). 2. «Салькн маңһдуртан улм чаңһар көдлхмн» (радиоһар диктор келв). 3. «Уснд өөмҗ чаддвч» (көвүн шин таньлдсн көвүнәс сурв). 4. «Мана һазрт усн уга» (шин таньлнь хәрү өгв).

41. Диалог (күүндлдән, күр)

Хойр күн хоорндан күүндсн күүндвриг д и а л о г (цөн, олн улсин күүндлдәг – п о л и л о г) гиҗ нерәддмн.

Күн болһна хәрүцсн үг (ахр сурвр, ахр хәрү) шин мөрәс ик үзгәр эклҗ бичгднә, тегәд эднә өмн татасн тәвгднә, кавычк (хашлт) тәвгдхш. Үл г ү р н ь:

– Альдас йовҗ йовнат?

– Теегәс.

– Яһад одлат?

– Цецгүд цуглулхар.

– Нернтн кемби?

– Эрднь Баатр хойр.

– Эн хөн хурһтаһан кенәһинь меджәнт?

– Уга.

– Эднтн мини. Нааран өгтн. Бийстн тергн деер һарад суутн, – гиҗ залу келв. (Саңһҗин Б.)

112. Күүндвр умштн. Кеду дүр эн күүрт орлцҗахинь йилһтн. Ямаран түдлһнә темдг тәвгдснь шинҗлтн.

Хар модна ацас шар өңгтә Экн тасрад, дорагшан һазрт унв.

– Эй, Хур, намаг чи цокад унһавч?

– Уга, би бишв. Салькн.
– Эй, Салькн, намаг чи сажад унһавч?
– Уга, би бишв. Үүлн.
– Эй, Үүлн, намаг чи авч шиввч?

113. Эн диалог орс келнәс хальмг келнд орчултн.

– Ты откуда приехал?
– Я из Республики Калмыкия.
– Где находится Калмыкия?
– На юге России.
– Я ничего не знаю о вашей республике. Какая она?
– Мы живем в степи. У нас очень богатая история и культура. Приезжайте к нам.

O **114**. «Дегтрин санд» гидг төрәр диалог тогтаһад бичтн.

42. Цитат. Цитатд тәвгддг түдлһнә темдгүд

Ц и т а т гисн – эврәннь сансан, эс гиҗ келсән батлҗ иткүләд медүлхин кергт күүнә келсн үгәс, эс гиҗ дегтрәс лавлҗ, тер кевтнь авсн үгмүд болдмн.

Цитат авторин үгмүд дахҗ, шуд келлһн болҗ һарна, тегәд энүнд шуд келлһнлә әдл түдлһнә темдгүд тәвгднә. Ү л г ү р н ь: 1) *А. М. Горький келсмн:* ***«Дегтр – медрлин булг».*** 2) ***«Улсин җирһлин өслт дахад, келн бас өсч, өмәрән йовна»,*** *– гиҗ Н. Г. Чернышевский тоолҗасмн.*

Зәрмдән цитат авторин үгмүд дахад, давхр зәңгин хүв болҗ һарна. Эн саамд хойр таласнь кавычкд (хашлтд) авгдад, бичкн үзгәр эклҗ бичгднә. Ү л г ү р н ь: ***А. С. Пушкин хальмгудын нүүлһнә тускар «генткн һучн миңһн өрк һолын тентл көвәд һарад йовад одна, хасгин һазрар эврәннь урдк Төрскән темцәд һарна»*** *гиҗ, бичсн болдг.*

115. Үлгүрмүд олзлад, зәңгс тогтатн. Түдлһнә темдгүд тәвтн.

1. Нур дунд нуһсн сәәхн, нутг дунд номтань сәәхн. 2. Орчлң нарар гегәрдг, күн эрдмәр гегәрдг. 3. Цаасн нимгн болвчн – номин көлгн, цә шиңгн болв чигн – идәни дееж. 4. Алтн кедү кевтв чигн, өңгнь хүврдг уга, алдр күмн үкв чигн, нернь мартгддг уга.

Н е м х ә ң г с н ь: *гидг үлгүр хальмг амн үгин зөөрт бәәнә; гидг үгмүдәр йөрәл эклнә; гиҗ алдр Чингис-хаана тускар келҗ болхмн; гидг үгмүдәр мана өвкир номта күүг магтдг бәәҗ.*

116. Эн шүлгүдин тасрхас олзлад, шуд келлһтә зәңгс тогтатн.

1. Хальмг уул келн мини,
   Хазаран бичә мөлтлүлич!

   (Калян С.)

2. Хальмг келн – мини келн!
   Хааҗ болшго нарн!

   (Тачин А.)

3. Ирцхәтн, үүрмүд, ирцхәтн!
   Эн цәәг ууцхатн.
   Мана хайг – Хальмгуд,
   Мөңк теегин иньгүд!

   (Саңһҗин Б.)

117. Эн зәңгс умшад орчултн. Түдлһнә темдгүд чикәр тәвәд буулһҗ бичтн.

1. «Хөөткән сансн – цецн, хуучан хатхсн – урн» гидг хальмг улсин үлгүр күн хөөткән санҗ йовхиг сурһҗана. 2. Күч-көлсч улсин әмдрлин болн олна бәәдлин, тууҗин дамшлтыг үлгүрмүд цецн үгмүд хойр тогтана гиҗ А. М. Горький келсмн. 3. Хальмг улсин шүлгч Калян Санҗ малчнрин тускар иигҗ бичсмн Малчнрин көдлмш күнд… Малчнр әмтнд кишг өгчәх улс.

43.Музейд

Ө 118. Умштн. Учр-утхарнь өггдсн сурврмуд олзлад, күүндвр тогтатн. Цитат олҗ авад, түдлһнә темдгүдинь шинҗлтн.

Хальмгин хотл балһсн Элстд гиичнр олар ирнә. Эдн Хальмг Таңһчин Келн-әмтнә музейд эрк биш одна. Яһад гихлә, Георгий Александровин келсәр, «музей – күмни җирһләс хоршагдсн тодлврмудын көрң». Музей 1921 җиләс авн эклҗ көдлҗәнә. 1968 җиләс авн музей номт Н. Н. Пальмовин нер зүүҗәнә. Музей шин шишлң бәәшнд үүлднә. Энүнә саңд соньн олн экспонат бәәнә. Музей зурһан залта. Түрүңк зал хальмг теегин йиртмҗиг үзүлҗәнә. Эн зал мана һазрин өрд бәәдг байн зөөрлә, хальмг теегт бәәрщдг олн зүсн шовудла болн аң-аһурснла таньлдулна.

Хальмг теегин овас ода күртл кесг нууц хадһлҗана[4]. Эднә дотр бәәх көрңгиг олҗ шинҗлх ик төр номтнрин өмн тәвгдҗәнә. Хойрдгч залд орсн күн эн тоот үзҗ чадҗана.

Төрскән харсгч Алдр дәәнд хальмгин дәәчнрин баатр-зөрмг үүлдврмүдиг медүлҗәх экспонатмуд һурвдгч залд үзҗ болхмн[4].

Мана теегин урн Советск Союзин Герой Б. Б. Городовиковд[3] нерәдсн шишлң зал бәәнә.

Бас нег залд Хальмг Таңһчин толһачнрт[2] өгсн белгүд үзҗ болхмн.

Хальмг Таңһчин болн талдан һазрас ирсн зурачнрин, скульптормудын үүдәврмүдин һәәхүл[1] тавдгч залд үзүлгднә.

Болв цуг эн залмудас хамгин соньн – кезәңк бәәдл-жирһл үзүлҗәх зурһадгч зал. Хальмг ишкә гер, эдлҗ йовсн өлг-эд, алтар, цаһан мөңгәр кесн олн зүсн кегдлмүд... Эн тоотыг үзсн өдгә цагин улс, тер тоод баһчуд, эврәннь аав-ээҗнриннь бәәдл-жирһлинь улм сәәнәр медҗ чадхмн.

Музейин чинр җил ирвәс улм өөдләд йовна, тегәд чигн наа-ран ирдг улсин тонь олн.

Толь

гиичнр – гости
эрк биш – обязательно, непременно
үүлдх – действовать, функционировать
саң – хранилище, фонд
һазрин орд – недра земли
нууц – тайна
көрң – богатство
шинжлх – исследовать
эн тоот – всё это
бәәдл-җирһл – жизнь, быт
чинр – значение

Сурврмуд

1. Кедүдгч җиләс авн Хальмг Таңһчин Келн-әмтнә музей көдлҗәнә?
2. Кенә нер музей зүүҗәнә?
3. Музейд кедү зал бәәнә?
4. Тадн Хальмг Таңһчин Келн-әмтнә музейд одлт?
5. Таднд альк зал таасгдв?
6. Юуна төлә музей кергтә?
7. Тана школд музей бәәнү? Школын музейин тускар ахр келвр тогтатн.

ДАССАН ДАВТЛҺН

44. Үгин нииллһн. Зәңг

119. Умштн. Текстд айлтарн, тогтацарн ямаран зәңг харһна?

Хар һазр

Хар һазр! Цуг Әрәсән өмн үзгин үвлзң[2]. Эргндән көкрәд, буурлдань цәәвртәд, деерәс (самолётас) хәләсн маднд хөөнә хошмуд, нефтин вышкс, бригадмудын, фермин хотд, овалһата скирдс, уламдс үзгднә…

Эн һазрин шаврнь болхла, улавтр өңгтә[1]. Тегәд Хар һазр гиж, яһад келсн болхви? Хар һазр! Үвлднь киитн баһ[4]. Цасн ордг болвчн, нарна бүлән таалд дарунь хәәлж одна. Энд ноһан өвсн лу сарин бийднь көкрж, буурлдан йозур булаж урһна. Түүг хөн, мал сәәхн хазж, тежәл кенә. Тегәд үвлднь цасн уга, холас хәләсн цагт көк буурлдан бүчр күриһәд харлна. Үвл зун уга холас харлад, унятртад бәәдгтнь «хар» гиж нерәдж кевтә.

Хар һазр – торһн ноосн! Хар һазр – хойр хурһн һадрта махн! Хар һазр – нефть болн газ. Хар һазр – уурхан сан! (Тачин А.)

120. Эн зәңгст кергтә мөчмүд немж бичтн.

Теегин хаалһар гиигн … гүүлгж йовна. Хаалһин хажуд көк … урһжана. Ноһан заагт … , … , … , … бамб цецгүд толһасарн гекнә. … торһа өрүни дууһан дуулна. Теегт жиргсн харадас нег-негән көөлдәд … . Машинд суусн улс нарна … байрлад йовцхана.

121. Хойр багин үгмүд ирлцүләд үгмүдин ниицлһс тогтатн. Ямаран эв-арһар тогтсинь заатн.

көвүн	орх
көдлмшт	баахн
сурһульд	болх
нөкд	амрлһн
зуни	һарх
амрлһнд	дурта

122. Эн келц үгмүд олзлад, зәңгс тогтатн.

Гиижгтә күүкн, алтн җола эргүлж, цаһан седклтә, сән күн санаһар, хумсан зуусн мис кевтә, алтн һарта, хар усн деер өрм хурадг.

123. Эн зәңгс буулһж бичхләрн, түдлһнә темдгүд чикәр тәвтн.

Нарма күүкн тал одв[4]. Күүкн, менд, нернчн кемби гиж Нарма сурв. Мини нерн Цаһан гиж күүкн хәрү өгв. Мини нерн Нарма, би күүкд дунд көдлмш кедүв. Тана хотнд олн күүкд бәәнү гиж Нарма[3] сурв. Мана хотнд зөвәр олн күүкд бәәнә гиж Цаһан хәрү өгв. (Манҗин Н.)

124. Туристическ бюрод болҗах күүндвриг төгсәж бичтн.

Б ю р о н к ө д л ә ч: Ямаран сурвр бәәнә? Суртн, цәәлһвр өгхдән белн бәәнәв.

Х а а л һ д й о в ж а х к ү н: Зуни амрлһндан Москваһур экскурсьт йовх санан бәәнә. Хаалһд кеду хонг олзлгдна?

Б ю р о н к ө д л ә ч: ...

Х а а л һ д й о в җ а х к ү н: Терзин өөр орм кергтә. Тиим орм бәәнү?

Б ю р о н к ө д л ә ч: ...

Х а а л һ д й о в җ а х к ү н: Автобуст аһар киитрүләч (кондиционер) бәәнү?

Б ю р о н к ө д л ә ч: ...

Х а а л һ д й о в җ а х к ү н: Хаалһдан телевизор хәләх саам бәәнү?

Б ю р о н к ө д л ә ч: ...

Х а а л һ д й о в җ а х к ү н: Автобус хаалһин туршарт кеду дәкҗ амрлһна күцлтә зогсал кенә?

Б ю р о н к ө д л ә ч: ...

Х а а л һ д й о в җ а х к ү н: Цәәлһҗ өгсндтн байрлҗанав.

Б ю р о н к ө д л ә ч: Хаалһтн цаһан, шалтг уга болг! Кергтн күцҗ, алтн җолаһан эргүлҗ иртн!

45. Шүүвр көдлмш

125. Текст буулһҗ бичәд, кергтә түдлһнә темдгүд тәвтн.

Җирһл

Кезәнә күүкд уга эмгн өвгн хойр бәәж[4]. Күүкд эс төрсн төләд эдн ик һундлта зовлңта бәәнә. Нег киитн намрин асхар эднә герүр көгшн эмгн орҗ ирнә. Герин эзн эмгн көгшәд халун хальмг цә кеҗ өгнә[4]. Цәәһән ууһад көгшә ханад эмгн өвгн хойрт наадһа белглнә. Нег дәкҗ эмгн өвгн хойр үдин хотан ууҗахла, генткн наадһа келнә Аав[1] ээҗ Нанд хотасн өгтн. Эмгн өвгн хойр икәр өврәд, наадһад[2] хот өгнә. Хотан уучкад наадһа бичкн күүкнд[3] хүврнә. Эмгн өвгн хойр өкәр күүкнд Җирһл гидг нер өгв. Җирһлн сән заңта ухата күүкн болҗ өсв.

1-гч даалһвр

1. Эмгн өвгн хойрт кен уга?

   а) наадһа б) аав

   в) күүкд г) ээҗ

2. Гиичнь кемби?

   а) көгшэ б)эмгн

   в) өвгн г) күүкн

3. Белгнь юунд хүврв?

   а) наадһад б) эмгнд

   в) өвгнд г) күүкнд

9-гч класс

1. Төрскн келән хадһлхмн

Ө 1. Текст умшад орчултн. Амн үгәр келтн. Хальмг келнә өдгә цагин бәәдлин тускар келтн.

Сүл җилмүдт олна глобализац болҗах цагт тооһарн баһ келн-улсин келн буйсх әәмшг бәәнә. Эн цуг нарт-делкәд бәәх улсиг үүмүлҗәх керг. Долан хонг болһнд орчлң деер нег келн уга болҗ одна гиҗ, ЮНЕСКО зәңглҗәнә. Келн буйслһиг ик аюлла дүңцүлҗ болхмн. Яһад гихлә, буйсчах келнлә хамдан цуг эн келн-улсин сойл, тууҗ геедрәд мартгдна. Тегәд лу сарин 20-д нарт-делкән Төрскн келнә Өдр темдглгдхмн гисн тогтавр ЮНЕСКО авсн бәәнә.

Өдгә цагт мана таңһчд[3] хальмг келнд ик оньг өггдҗәнә[4]. Шин дегтрмүд барас һарчана, хальмг кел даслһна эв-арһс ясрулгдҗана, компьютерн эв-арһс өргнәр олзлгдҗана, телеүзгдләр болн радиоһар олн соньн соңсхвр кегдҗәнә. Өвкнрин үлдәсн байн[3] зөөриг – хальмг келән – бидн әрүнәр хадһлҗ, олн дунд тархах зөвтәвидн. Кел хадһллһна ик төрин чинртнь оньган[1] өгч, Хальмг Таңһчин Толһач шишлң зәрлг һарһв. Эн зәрлгәр хальмг кел әрүнәр хадһллһна болн өргҗүллһнә төрәр таңһчин олна хүүв тогтагдв.

Хальмг келн геедрх зөв уга. Мана келнә гүн утх, нигт чинрнь, байн ик зөөрнь хальмг ууһн бичәчнрин[2] үүдәврмүд умшхла, бас чигн сәәнәр медгднә. Үлгүрнь, «дурн» гисн үг угаһар дурна тускар ямаран сәәхнәр келсинь Хальмгин олн-әмтнә шүлгч[2] Сян-Белгин Хасрин шүлгин негхн бадгас умшад медҗ болхмн:

Зүүдн болсн цагин
Иткл кед,
Зүрк авлсн иньгин
Седкл мед.

Эврә жирһлән күлә,
Бийинчнь һарт,
Эн зургим хәлә,
Бичә март.

Толь

буйсх – отмирать, вырождаться
үүмүлх – беспокоить, волновать
аюл – катастрофа, беда
мартх – забывать
тогтавр – постановление
әрүнәр – бережно
тархах – распространять
чинр – значение

Деер өггдсн үгмүд олзлад, делгрңгү амр зәңгс тогтаж, девтртән бичтн.

Текстәр дамҗад, зәңгс күцц бичтн.

1. Лу сарин 20-д нарт-делкәд … .
2. Өдгә цагт хальмг келнд … .
3. Хальмг Таңһчин Толһачин шишлң зәрлгәр … .
4. Мана келнә гүн утх, нигт чинрнь, байн ик зөөрнь медхин кергт … .

○ **2.** Гертән хальмг келнд нерәдсн нег шүлг чееҗәр дастн.

2. Үгин ниицлһн. Зәңгин һол болн нөкцл мөчмүд

3. Эн хойр даалһвр умшад, өггдсн үгмүд болн үгмүдин нииццлһс олзлад, билгин көдлмш күцәтн.

1. Хальмг Таңһчд һазадын орн-нутгас гиичнр ирсн бәәнә. Тадн ирсн гиичнриг таңһчла таньлдулх зөвтәт, юунас эклхт? Таньлдуллһна күцлтә цөөкн зәңг бичтн.
2. Элст балһсна өврмҗтә орм үзүлтн. Балһсна ямаран һәәхмҗтә тоотсин тускар зәңглхт, ухалтн.

Толь

оньган өгтн – обратите внимание
нааран хәләтн – посмотрите сюда
барун тал хәләтн – посмотрите направо
зүн тал хәләтн – посмотрите налево
өмнтн –прямо перед вами
эврә тууҗ – своя история
соньн – интересно
һәәхмҗ – достопримечательность

Тольд орсн хойр үгин нииццлһнә йилһлт кетн.

4. Зәңгст кергтә түдлһнә темдгүд тәвәд буулһҗ бичтн.

Элст Хальмг Таңһчин хотл балһсн Элст бичкн болвчн сәәхн балһсн Мана таңһчин хотл балһснд өндр гермүд соньн бумбс дүңгәнә Өдр болһн нааран өөрхн хол һазрас талын һазрас чигн эмтн ирнә Би Элстд йир дуртав Бадм чи мана хотл балһсна тускар юн гиҗ санҗанач.

Нег зүсн мөчмүдтә зәңгс заатн.

5. Умштн, зәңгсин һол болн нөкцл мөчмүд олҗ авад темдглтн.

Хальмг Таңһчин университетд һазадын орн-нутгудас ирсн оютнр сурна[4]. Теднә негнь Эрик Гиамми. Эн көвүн Африкин Бенин орн-нутгас ирҗ. Мана университетд Эрик журналистикин әңгд сурна. Хальмг Таңһч, бәәрн әмтн көвүнд йир таасгдна[1]. («Хальмг үнн» газетәс.)

6. Дор өггдсн зәңгст дуту мөчмүдинь немҗ бичтн.

1. ... киитн хар салькн көдлҗәнә. (Н. М.) 2. Самолётас бичкн ... утан үзгдв, удл уга ... утан пәргв. (Н. М.) 3. Бамб халун бичкн зүркәрн ... дурлв. 4. Цевр серүн ... чееҗ дотр урсна[4]. (С. А.) 5. Бичкн, көркхн торһа,биилич,... . (Э. К.)

Н е м х ү г м ү д: *цаһан, хар, аһар, дуулыч, инәһич, дорд үзгәс, Нарнд.*

7. Эн сурврмудт хәрү өгтн.

1. Элст балһсна нерн ямаран үгәс тогтсмн?
2. Хальмг Таңһчин хотл ямаран балһсн?
3. Намрин эклцд элстихн җил болһн ю темдглнә?
4. Хальмг Таңһчин университетд альдас ирсн оютнр сурчана?
5. Элст балһснд чамд юн таасгдна?

О 8. Эврәннь селәнә тускар ахр келвр тогтатн. Тана бичкн төрскн юуһарн ончта?

3. Шүүвр көдлмш

9. Текст умшад нерәдтн. Харар барлата үгмүдин нииЦлhс йилhтн.

hазрин өр дотр нефть, чолун нүүрсн, **төмр нүүрсн**, **тосхлтд кергтә** материалмуд, үнтә чолуд, усн болн нань чигн зөөр`бәәнә. Эн зөөриг шинжлж, олж авдг улс – геологуд.

hазрин өриг уудлж, кергтә шинҗлт кедг улс чаңh-чиирг, зөргтә, седсән күцәҗ чаддг болх зөвтә. Эднд **кеер хонх**, кесг километрт йовhар чигн йовх, урсхлта hол чигн hатлх, күнд аца үүрчкәд, уулын чагчмар чигн давшх керг харhна.

Урдк цагт hазрин зөөриг **күрзәр малтҗ** хәәдг бәәсмн. Ода **hазрин гүүнд** күрч хәәлhнд нәрн прибормуд дөң болна. Эндрк геолог улс самолёт, юунд чигн торл уга гүүдг күчтә машид, вертолёт олзлна. Геолог күн гүн номта болх зөвтә. Тиим күн әмтнд кергтә зөөр альд кеду бәәхинь, яhҗ теруг hарhҗ авхинь меднә. Мана Әрәсән hазрин өрд ик зөөр бәәнә[4]. Эн мана орн-нутгин цаарандк делгрлтд **ик тәвцнь** мөн.

Толь

hазрин өр – недра земли
нүүрсн – уголь
төмр нүүрсн – руда
чагчм – крутизна, обрыв
үүрх – нести на себе
гүн – глубокий, глубина
делгрлт – развитие
тәвц – вклад

Нег һол мөчтә зәңгин чинр заатн.

Урдк цагт һазрин зөөриг күрзәр малтҗ хәәдг бәәсмн.

а) йилһвр нүр зәңг б) эс йилһвр нүр зәңг
в) нерн зәңг г) нүрго зәңг

Текстәс ниилүлгч холвасар ниицсн нег зүсн мөчмүдтә зәңгс буулһҗ бичтн.

Сурврмуд

1. Ямаран улсиг геологуд гиҗ нерәддмн?
2. Геолог күн ямаран медрлтә болх зөвтә?
3. Әрәсән һазрин өрд бәәх зөөрин тускар ю келҗ болхмн?

4. Бааза-багшин зуульчллһн

Ө 10. Текст умшад, амн үгәр келтн.

Бааза-багш – мана нертә зуульч. 1846 җилд Баһ Дөрвд нутгт нүүдг күүнә өрк-бүлд төрсмн. Эк-эцкиннь өгсн нерн – Бадм, хурлын нерн – Лувсаншарв, болв мадн[3] цугтан эн нертә күүг Бааза-багш гидг нерәр меднәвидн.

Урднь хальмгуд Төвдт күрснәс 135 җил давсн бәәҗ. Тегәд Бааза-багш Төвдт бәәдг Дала-ламд күрхәр шиидвр авна.

1891 җил эн эврәннь зуульчллһан эклнә. Бааза-багш йовһар йовад, дорд үзгин Халх Моңһл, Барун Моңһл ордар темцәд, Зууһин Алтн Деевр – Төвд орн-нутгт күрнә. Хаалһнь йир күнд болв: зууран уул деер давсн чигн, киитн уста һолмуд һатлх чигн, боомтг[1] харһх чигн саам учрв. Кесг зовлң дииләд, Бааза-багш Төвд орн-нутгин Лхаса хотл балһснд ирнә. Зуульч Дала-ламин хәәрнд күрәд, Төвд орн-нутгар зуульчллһ кенә. Кергән күцәчкәд хәрхләрн, Бааза-багш бийләрн бурхн-шаҗна туск, эмнлһнә туск кесг дегтр авад һарв.

Керм деер сууhад, дала hатлад, Бааза-багш усна хаалhар, зууран Шанхай, Сингапур, Порт-Саид балhсд дәврәд, 1894 җил Одесса балhснд бууhад, амулң-менд хәрҗ ирсмн.

Бааза-багш 1891 – 1894 җилмүдт Төвдт күрәд ирсн деерән, тер ут хаалhдан үзсн тоотан темдглҗ бичәд, соньн утхта түүк үлдәhәд, нерән мөңкрүлсмн. Профессор А. М. Позднеев түүкинь орчулад, Санкт-Петербургд 1896 җил барас hарhсмн.

Кесн ач-туснь күндләд, хөөтк үйнр Бааза-багшин цогц деер суврh өндәлhсмн. Тер суврhн Сарпинск района Уманцево селәнә өөр бәәнә.

Толь

зуульч – путешественник
давсн бәәҗ – прошло
боомтг – препятствие, задержка
диилх – победить
хәәрнд күрх – удостоиться благословения
күцәх – закончить
хәрх – возвратиться домой
керм – пароход
хөөтк үйнр – потомки

Сурврмуд

1. Юн учр деерәс Бааза-багш Төвдт күрх шиидвр авна?
2. Ямаран кевәр Бааза-багш Дала-ламд күрнә?
3. Ямаран хаалhар зуульч хәрҗ ирнә?
4. Юн учр деерәс Бааза-багш эврәннь нерән мөңкрүлсмн?
5. Хөөтк үйнр яhҗ нертә зуульчин кесн ач-тусинь хәрүлсмн?

Зәңгс күцәhәд бичтн.

1. Бааза-багш Төвдт күрх шиидвр авна, яhад гихлә … . 2. Хәрхләрн, Бааза-багш бийләрн … . 3. Хәрхин кергт Бааза-багш … . 4. Хәрҗ ирхләрн, ут хаалhдан үзсн, медсн тоотан Бааза-багш … .

Сурврмуд немəд, диалог күцц бичəд дастн.

– …

– Бааза-багш 1846 җилд Баһ Дөрвдə нутгт төрсмн.

– …

– Урднь хальмгуд Төвдт күрснəс 135 җил давсн бəəж.

– …

– Бааза-багш 1891 – 1894 җилмүдт Төвдт күрəд хəрҗ ирлə.

– …

– Бааза-багш соньн утхта түүк үлдəһəд, нерəн мөңкрүлсмн.

– …

– Профессор А.М.Позднеев.

– …

– Кесн ач-тусинь күндлəд, Уманцево селəнə өөр суврһ өндəлһсмн.

О **11.** Өдгə цагин зуульчллһна тускар күүндтн.

Дискуссь давуллһна эв-арһс олзлад, «Москва күртл юуһар (ямаран көлгəр) йовхдан дуртавт?» гидг төр хаһлтн.

Я н з н ь:

– Би зуульчллһнд дуртав. Зунар Москва орлав. Зуг Москва күртл автобусар йовхд йир удан, хаалһд дала цаг кергтə.

– Зөвшəрҗəнəв, тиим болвчн, автобусар Москвад күрлһн – əəмшг уга көлгəр йовлһн гиҗ санҗанав.

– Талдан чигн көлгн əəмшг уга. Эннь – поездəр йовлһн. Зуг, харм төрхд, поездəр Москваһур йовхд, Аһшд күрх кергтə. Москвад күрх поезд Аһшас һарна.

– Миниһəр болхла, Москваһур самолётар нисх кергтə. Йир шулун, 2-3 час болад күрч болҗана. Самолёт – йир сəн көлгн!

Толь

колгн – транспорт
әәмшг уга – безопасно
күрх – добираться
зөвшәрх – поддерживать, подтверждать
харм төрхд – к сожалению

5. Көк теңгс

Ө 12. Текст умшад орчултн. Амн үгәр келтн.

Һазр деер бәәсн нуурмудас хамгин ик нур Хальмг Таңһчин дорд-өмн үзгт бәәнә. Энүг бидн Көк теңгс гиҗ нерәднәвидн. Урһа көк модд теңгсин уснд эврәннь көкрңгү өңгтә сүүдрән тусхана. Тегәд чигн энүг Көк теңгс гиҗ нерәдсн болх гиҗ сангдна. Зуни цагт дулан уснд өөмәд, энүнә көвәд урһа моддын сүүдрт амрхд йир айта гиҗ, бәәрн әмтн болн гиичнр келәд, Көк теңгсән иигҗ магтна: « Хальмг өргн ут теегин дотак көвәһинь услдг Көк теңгс. Хальмгин дөрвн зүсн малын зөвәр ик әңгинь зунын халунас серүцүлдг, теднә ундынь хәрүлдг Көк теңгс. Хаврин эклцәр эврә оруһин усарн теегин тегшиг услҗ, зуг хаврар, зунар чигн биш, үвлин цагт чигн хотар-өвсәр, хулсар теткдг Көк теңгс».

Энүнә нег ик зөөрнь – заһсн. Бекр, хорв, цоохр, сазн болн олн зүсн үүрмг заһсд уснд элвг. Көк теңгсин уснд хав чигн бәәршлнә. Энүнә тосн күүнә эрүл-мендт ик тусан күргнә. Көк теңгсин, нань чигн ик тусин тускар цугинь алдл уга келхд күчр.

«Көк теңгсин эргнд, энүнә кесг миңһн дууна көвәд ямаран ик болчкад, олн зүсн урһмл урһна! Энүнд кедү олн зүсн шовуд хаврин цагт төлән авч, эврәннь зууһад – миңһәд айста дууһарн эргндкән дүүргнә, өөр шидрк әмдлтсин җирһлинь кеерүлнә. Көк теңгс тал алдр Иҗл һол урсна. Алькинь-алькинь келхв!» – гиҗ әмтн байрлна.

Төрскән харсгч Алдр дәәнә җилмүдт эврәннь Дәәнә-теңгсә цергчнриннь зөргтә һавшун үүлдврмүдәрн Диилврин Өдриг Көк теңгс зөвәр өөрдүллә.

Энүнә эргн деер мана таңһчин балһсн Лагань бәәршлнә. Лагань – мана таңһчин хойрдгч балһсн. Эн балһсна чинрнь өдр ирвәс өөдләд йовна. Көк теңгсин байн зөөр, олз-тус Әрәсән төлҗлтд эврә орман эзлҗәхнь лавта.

Толь

зүн өмн үзг – юго-восток
сүүдр – тень
санх – думать
көвә – берег
дотак – нижний, пологий
серүцүлх – освежать, остужать
ундынь хәрүлх – утолять жажду
оруһин усн – прилив
тетхх – обеспечивать, снабжать
хав – тюлень

Дор өггдҗәх зәңгс чик-угаһинь келәд цәәлһтн.

1. Көк теңгс Хальмг Таңһчин ар үзгт бәәнә.
2. Көк теңгсин хамгин ик зөөрнь – заһсн.
3. Көк теңгсин көвәһәр нег чигн модн урһхш.
4. Көк теңгс тал алдр Иҗл һол урсна.
5. Бекр, хорв, цоохр, сазн болн олн зүсн үүрмг заһсд уснд ховр.
6. Олн зүсн шовуд эврәннь зууһад – миңһәд айста дууһарн өөр шидрк әмдлтсин җирһлинь кееруллнә.
7. Көк теңгсин көвәһәр әмтн бәәршлхш.

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Көк тенгс юуһарн байн?
2. Ямаран ховр аң теңгсин уснд бәәршлнә? Юуһарн эн әмтнд туслна?
3. Көк теңгсин көвәг юн кесрүлнә?
4. Дәәнә цагт Көк теңгс яһҗ Диилврин Өдриг өөрдүлллә?
5. Өдгә цагин некврәр Көк теңгс ямаран тусан бәәрн әмтнд күргҗәнә?

6. Зуни амрлһн

Ө 13. Умштн. Текстин учр-утхар 5 – 6 сурвр тәвтн.

Бадм зуни амрлһна өдрмүдт аав-ээҗдән золһв. Бадмин аав-ээҗнь Элстәс хол биш, дөчн – тәвн дуунад, селәнд бәәнә. Аав-ээҗдән гиичлхд Бадм дурта. Селәнә һазр Бадмд таасгдна.

Өрүн эрт аавин герин һаза эр така хәәкрәд, Бадмиг серүлнә. Бадм босад, ээҗән дахад, хаша дотрк такаст, нуһсдт, һахаст, туһлд хот өгнә[4]. Хаша дотркиг цеврлхднь ээҗдән нөкд болна.

Мал-герән ахулчкад, Бадм ээҗтәһән өрүни цәәһән ууна. Дигтә эн саамла аавнь[3] ирнә. Өрүни цәәһән уучкад, аавнь малын хошмудт ус зөөнә. Бадмин аав – маши залач. Ус зөөдг машинд эн көдлнә. Аавиг селәнә әмтн әвр күндлнә, юңгад гихлә даалһсн көдлмшән аав цагтнь, сәәнәр күцәнә.

Бадмин ээҗ почтд көдлнә. Өдр болһн селәнә гермүд эргәд, шин газет, седкүл, бичгүд эн күргнә. Бадм бас ээҗән дахад, гермүд эргнә. Почт зөөдг күүнә көдлмш Бадмд соньн[1] болҗ медгднә. Гер болһнд эдниг байртаһар тосна.

Тиигәд бәәтл, асхн болна. Асхнднь Бадмд цол уга – көдлмш дала. Үкрән тосч, хашаднь орулх кергтә. Ээҗ үкрән саачкад, көвүтәһән мал, шовуһан хотлад, үкрән услад, асхни көдлмшән[2] дуусна. Иигәд Бадмин зуни амрлһн давна. (Түмдә Г.)

Толь

золһх – навещать, проведывать
гиичлх – гостить
серүлх – будить
цеврлх – чистить
эн саамла – в этот момент, в это время
күцәх – выполнять
цол уга – нет свободного времени
дуусх – заканчивать

Эн зәңгсиг күцц бичтн.

1. Бадмин аав-ээҗин селән … .
2. Бадм аав-ээҗдән гиичлхд дурта, яһад гихлә … .
3. Даалһсн көдлмшән цагтнь, сәәнәр күцәснд ... .
4. Гер болһнд ээҗиг байртаһар тослһна учрнь юунд гихлә, … .
5. Асхни көдлмшән дуустл, ээҗ Бадм хойр … .

Ө 14. «Аав-ээҗдән гиичллһн» гидг төрәр бичкн келвр бичтн.

7. Уулын тускар ухалнав

Ө 15. Текст умшад орчултн. Амн үгәр келтн. Текстәс һанцхн келгч һол мөчтә зәңгс буулһҗ бичтн.

Эндрк хальмгин һазрт уулмуд уга. Эндрк гиҗ келдг учрнь иим: урдк цагт хальмг улсин эзлҗәсн һазр зөвәр ик, өргн бәәсмн, тер дотр уулмуд элвг билә. Мана өвкнрин хуучн цага дуудас энүг

медҗ болхмн.Үлгүрнь: «Алтан Хаңһа шилнь», «Өндр уулын бел», «Хойр уулын белд» болн нань чигн.

Хальмг улс нүүһә йовҗ, аш сүүлднь бийиннь бәәдл-җирһлд тааста тиньгр бәәрнд, Ижл Тең хойр хоорндкд оньдинд бәәршлх бүүрән олсмн. Мал бәрх, малд элвг өвстә идгтә, уста тег эднд таасгдҗ. Эндрк хальмгин һазр тегш, у, өргн тег. Ода бидн эврәннь теегән дуунд орулҗ, бууљҗ дуулнавидн.

Зуг мана Әрәсән эзлҗәх эклц-чилгч уга һазрт уулмуд элвг. Теднә зәрмнь цуг делкәд темдгтә, эврә туужта, өндрәрн чигн, утарн чигн ончрад, делкән кемҗәнд нертә Ар Кавказин, Уралын, Алтайин уулмуд.

Уулта, уста һазрас саглхм гиҗ, хальмг медәтнр тоолдг бәәсинь медхмн. Яһад гихлә, уулын һазр цаг-цагар чичрнә. Уста һазр оруһин аюлд авгдна[4]. Кезәнә уулта[1] һазрт бәәсәр иим әәмшгиг мана өвкнр урдаснь медәд, үрдүдән саглдг бәәсмн. Уул деер урһдг урһмл хатяр, тенд киитн чаңһ[4]. Уулын ора оньдинд цасар бүркәтә.Энүнә деер хурсн цасн бийән дааҗ ядад нурна, ик әәмшг үүдәнә.Уулын хаалһ бас ик әәмшгтә. Терүнә чагчмд күн болһн йовҗ чадшго. Тегәд чигн «уул мөр зована ...» гиҗ, хальмг үлгүр бәәнә.

Уулта һазрмуд кедү сәәхн болв чигн, хальмг күн уул дотр удан бәәҗ чадхш. Седкләрн эң зах уга теегүрн адһна. (Җимбин А.)

Толь

эндрк – нынешняя
учр – причина
урдк цаг – прежние времена
оньдинд – навсегда
кемҗән – мера, масштаб
булң – угол
урдаснь – заранее

16. Зәңгс умшад, эндүтә зәңгс заатн.

1. Урдк цагт хальмг улсин эзлҗәсн һазрт уулмуд элвг билә.

2. Иҗл Тең хойр хоорнд мал бәрх, малд элвг өвстә идгтә, уста бәәрн уга.

3. Ода бидн эврәннь теегән дуунд орулҗ, буульҗ дуулнавидн.

4. Уулта, уста һазрас саглхм биш гиҗ, хальмг медәтнр келнә.

5. Уулын ора оньдинд цасар бүркәтә.

6. Хальмг күн седкләрн эң зах уга теегүрн адһна.

8. Бәәлһнә нернә киисклһн

Хальмг келнә бәәлһнә нерн дөрвн киисклһтә болдг: а м р киисклһн, э в р ә киисклһн, б и й киисклһн болн д а в х р киисклһн.

Эдн дотр **амр киисклһн – һол киисклһн** болдг. Тер юңгад гихлә, амр киисклһнә чилгчсин дару туслң хүвс немгдҗ, талдан киисклһс тогтна.

Амр киисклһн һурвн баг киисклһнд хувагдна:

1-гч баг к и и с к л һ н д *-н* гидг хадврар төгссн бәәлһнә нерд орна. Ү л г ү р н ь: *цасн, мөрн, модн, нарн, күн, көвүн, шовун.*

2-гч бог к и и с к л һ н д – **наадк хадврмудар** болн **тодрха биш эгшгүдәр** төгссн бәәлһнә нерд орна. Ү л г ү р н ь: *бүшмүд, дегтр, гер, һол, аав, шам, эгч.*

3-гч баг к и и с к л һ н д – **эгшгәр** төгссн бәәлһнә нерд орна. Ү л г ү р н ь: *сө, буһу, ноха, серә, керә, һаһа, дөрә.*

17. Өггдсн бәәлһнә нердиг киисклһнә багарнь салһад бичтн. Нежәһәд зәңгс тогтатн.

Балһсн, селән, сурһуль, орм, тасрха, хора, һаһа, көлгн, теңгс, җола, темдг, бүчр, наһцх.

18. Текст умшад нерәдтн. 1-гч киисклһнә бәәлһнә нерд олад, альк киисквртән йовхинь келтн. Эн текстд ямаран киисклһн харһна?

Үвл болад, киитн эклв. Цасар һазр хучгдв. Усн мөснд хүврв. Күүкд орсн цаснд икәр байрлв. Эдн цасар кү кеж наадв. Мөснүр ирҗ, конькиһәр дошцхав. Эргәс цанар урлдв. Күүкд-көвүд лыжәр һарч наадв. Кеер Цернә лыж эвдрв. Үүрмүднь холд һарч одла. Санан Цернлә юн болсинь үзв. Хәрү ирҗ, Цернәс лыжинь авад, иньгтән нөкд болв.

19. Зәңгс буулһад бичхләрн, кергтә чилгчс немтн.

Буудя

Кеер буудя болад, һазрт унҗ. Унсн бууд.. күн авч ирәд, яршгт тәрҗ. Буудя.. көк ноһан урһна. Буудя.. күн һазрт тәрәд урһана. Буудя.. тонь өснә. Хөөт җилднь күн улм икәр буудя.. оньган өгнә. Буудя.. шовуд нисч ирәд бәәнә. Иигҗ күн буудя.. шим һардгинь медв. Тер цагас нааран күн цаһан, хар һуйрин буудя.. икәр тәрҗ урһадг болв.

20. Өггдсн үгмүд олзлад, нежәһәд зәңг тогтатн. Өггдсн бәәлһнә нердин киисквринь болн киисклһинь заатн.

Балһсн, Элстд, Хальмг Таңһчин, селәнәс, аав-ээҗүрн, экэцкмдн, дегтрән, сурһульчнриннь.

21. Текст умшад, харар барлата үгмүдин киисклhинь йилhтн. Эн текстд ямаран киисклhн олзлгдҗана? Киисклhн болhнд нежәhәд-хошаhад үг буулhҗ бичтн.

Төрскн гисн – хамгин эңкр үг. Күн болhнд төрскн гер бәәнә[4]. Тер **гертән** күн болhн **аав-ээҗән** күндлнә, эк-эцкән тевчнә, **ахнр-дүүнрләhән** ээлтә[1] бәәдг дасна. Төрскн герин эрк алхад hархла, цань төрскн селән, балhсн, район, таңhч бәәнә. **Таңhчдан**[3] күн талдан улсла таньлдад, өөрхн ур, итклтә иньг болна.

Гериннь үүд секәд hархла, кен чигн күүнә хамгин әрүн, хамгин эңкр Төрскн эклнә. Олн келн-әмтиг Төрскн нег өрк-бүлд тохраhад, тедниг ах-дү кеҗ иньглүләд, күн болhнд кишг, хөв, җирhл заяна. Тер төләд бидн Төрскән – эңкр **ээҗмдн** гиҗ нерәднәвидн.

22. Буулhад бичхләрн, цегмүдин ормд кергтә чилгчс болн хүвс негдүләд немтн. Кергтә түдлhнә темдгүд тәвтн.

1. Мана школын багш көвү.. сурhҗана. 2. Оютнр сурhул.. да-сад, амртн. 3. Сурhульчнр шулун дегтр.. умштн. 4. Ном.. сәәнәр сурхин төләд, болhамҗтаhар багш.. соңсч бәәтн. 5. Көвүд, ээҗ.. ямаран бәәнә? 6. Би эк.. балhснас белг авч ирүв.

23. Өггдсн үгмүдин киисклh болн киисквринь зааҗ бичтн.Эн үгмүдлә цөөкн зәңг тогтатн.

Теегүрн, сурhульдан, сурhулян, ээҗинмдн, геричн, нохата, дү күүкнәнм.

9. Үүлдәгчин хүврлт

Үүлдәгчин хүврлт гисн – цагар, тооhар болн нүүрәр хүврлhн.

Цаг	Нүр	Нег то	Олн то
Өдгә	1-гч 2-гч 3-гч	би умшна**в** чи умшна**ч** эн, тер умшна	бидн умшна**видн** тадн умшна**т** эдн, тедн умшна
Өңгрсн	1-гч 2-гч 3-гч	би умшла**в** чи умшла**ч** эн, тер умшла	бидн умшла**видн** тадн умшла**т** эдн, тедн умшла
Ирх	1-гч 2-гч 3-гч	би умшх**в** чи умшх**ч** эн, тер умшх	бидн умшх**видн** тадн умшх**т** эдн, тедн умшх

24. Зәңгс умшад орчултн.Үүлдәгч түүҗ бичәд, цагинь, тооhинь, нүүринь йилhҗ бичтн.

Маңhдуртнь Боря далдан алг-цоохр дорваг үүрсн станц тал ирв. Би бичкндән теегәр йовҗ, бамб цецг цуглулхдан дурта биләв.Тадн бамб цецг теегт яhҗ цецгәлдгиг үзлт? Тер цецгүд ода нанд Боряг хәләхлә, сангдна. Көвүн, hанцарн ю хәләҗ зогсчанач? Көвүн намаг икәр соньмсав. (Балакан А.)

25. Зәңгс буулhҗ бичхләрн, үүлдәгчинь түрүләд өңгрсн цагт, хөөнь ирх цагт хүврүлтн.

Ик хар толhа деер хан hәрд шовун сууна. Хурц хойр нүдәрн эн өвсн тал хәләhәд сууна. Цоонг дотрасн hарад гүүсн зурмиг алдл уга үзҗ, эн элкднә. Зурм бәрҗ авхларн, эн үр талан авч ирнә.

Энүнә үр дотр бәәх һууҗмулмуд экән ирхлә, даң аман аңһалдсн, үр дотрас толһаһан өндәлһәд бәәцхәнә.

26. Эн үүлдәгчс олзлад, зәңгс тогтатн. Зәңгин чинрнь яһҗ хүврдгинь шинҗлтн.

Сууна, суулһна, суулһлцна; умшна, умшулна, умшлдна; бәрнә, бәргднә, бәрүлнә.

27. Текст умшад, утхинь медҗ автн. Бурушагч хүвс яһҗ олзлдгинь тодлҗ автн.

Альмна модн

Өвгн альмна мод суулһна.

– Альмна модн Танд юн кергтә юмби?– гиҗ энүнд зәрм улс келв.

– Энүнә урһцинь зөвәртән күләх кергтә.Та энүнәс альм идшгот...

– Би эс иддг болвчн, талдан улс идх, нанд ханлтан өргх, – гиҗ өвгн хәрү өгв. (Л. Толстой.)

28. Текст умшад орчултн. Буулһҗ бичтн.

Сад

Садын чинр йир ик. Гер, герин хаша, уульнц, селә, балһс эдн кеерүлнә[4]. Сад бәәсн, урһсн, көкрсн һазр серүн болна, һазрнь омун бәәнә. Урһа модта һазр үүлд бийүрн татҗ, хур икәр орулна. Зер-земшин сад ик витаминтә хот өгнә. Модта һазрт шовуд, аңгуд хурна[4]. Урһа модн, сад бәәсн һазрин аһарнь цевр, сән болсн деерән, эмтнд түлх түлән болна, юм бәрх, тосхх модн оньдин бәәнә. (Кензин С.)

10. Мана школ

Ө 29. Өггдсн төрәр зура олзлад, ухалҗ нәәрүллһнд белдвр кетн.

Зура

1. Школын тууҗас:
   а) школ кезә тосхгдла;
   б) школын түрүн һардач кен билә;
   в) школ зогсчах бәәрн, бәәдлнь.
2. Школыг төгсәсн нертә улс:
   а) школ медальтаһар төгсәсн сурһульчнр;
   б) көдлмшәр болн цергт унчрсн улс.
3. Школ өдгә цагт:
   а) ода школд сурчах күүкдин болн багшнрин то;
   б) школын һардачин неринь заатн;
   в) школд цагин некврәр ямаран керг-үүлдвр күцәгдҗәнә (дууна, бииһин, драматическ, тод бичгин багмуд);
   г) юуһарн школтн талдан школмудас онцрна;
4. Школын туск тана ухан-тоолвр.

Ө 30. Өггдсн сурврмудт хәрү өгхләрн, эврәннь ухан-тоолвран орулад, бичкн келвр тогтатн.

Хальмг келнә кабинет

1. Тана школд хальмг келнә кабинет кедүдгч давхрт бәәнә?

2. Хальмг келнә кабинетин һардач кемби?

3. Тана хальмг келнә кабинетд юн бәәнә?

4. Хальмг келнә кичәлмүдт ямаран компьютерн эв-арһс , ямаран кевәр олзлгдна?

5. Хальмг бичәчнрин үүдәврмүд хальмг келнә кабинетд бәәнү?

6. Тана школд хальмг келнә багшнр классин хөөтк ямаран көдлмш күцәҗәнә ?

7. Таднд төрскн келән дасхд хальмг келнә кабинет ямаран дөңгән күргнә?

11. Тааста керг

Ө 31. Текст умшад орчултн. Нег-негндән сурвр тәвәд, учр-утхинь ахрар келтн.

Хальмг келн-улсин гимназин тускар кен эс меднә? Эн школын сурһульчнр сәәнәр сурһулян сурсн деерән эврә авг-бәрцән, сойлан, төрскн келән сәәнәр медхәр шунна.

Йилһән сәәнәр дуулдг, биилдг көвүд-күүкд гимназин «Цагда» гидг ансамбльд орлцна. «Цагда» һазадын кесг орн-нутгт күрәд, эврәннь эрдмәрн әмтиг байрлулна. Эднә ценнсн дун, ке сәәхн би Францин, Испаня, Китдин улсин оньг авлла[4]. Эн җилин зуни амрлһнд һарсн күүкд Делкән келн-улсин бичкдүдин «Иньгллт[2]» гидг нертә фестивальд орлцв. Марһан Польша орн-нутгин Краков балһснд болв. «Маля тамһта борнь» гидг нертә кезәңк хальмг ут дун әмтнә седкл авлв. Эн дууг гимназин күүкд эврәннь сурһмҗлач, хальмг ду сәәнәр меддг медәт Нина Лиджиевна Бураевас дасч авла.

Дорас өсч йовх баһчуд аав-ээжнрин үлдәсн зөөриг седклән өгч хадһлна[4]. Залд суусн улст цугтаһаснь икәр хальмг би таасгдв. Фестивальд орлцсн күүкд Хальмг Таңһчин нер туурулад, дипломар ачлгдв.

Фестиваль төгсснә хөөн күүкд Польша, Австрия, Чехия һурвн орн-нутгар зуульчллһ кеһәд, теднә сойлла болн туужла таньлдв[1]. «Эн зунар болсн амрлһн[2] маднд кезәчн мартгдшго», – гиҗ гимназистнр келнә. («Хальмг үнн» газетәс.)

Толь

шунх – стремиться
күрх – достичь, доехать, добраться
оньг авх – завладеть вниманием
делкә – мир, земной шар
хадhлх– беречь

Зәңг болhниг чинр-утхарнь даралдулҗ тәвтн.

1. Фестивальд орлцсн күүкд дипломар ачлгдв.
2. Йилhән сәәнәр дуулдг, биилдг көвүд-күүкд гимназин «Цагда» гидг ансамбльд орлцна.
3. Фестиваль төгсснә хөөн күүкд Польша, Австрия, Чехия hурвн орн-нутгар зуульчллh кев.
4. Эн җилин зуни амрлhнд күүкд фестивальд орлцв.
5. Хальмг келн-улсин гимназин тускар кен эс меднә.

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Хальмг келн-улсин гимназин күүкд ю медхәр шунна?
2. Эдн ямаран нертә ансамбльд орлцна?
3. Ансамблин күүкд яhҗ hазадын орн-нутгудын әмтиг мана сойлла таньлдулна?
4. Күүкдин зуни амрлhн ямаран болв?
5. Тадн яhҗ эн җил амрвт?

ПРИЧАСТН ЭРГЦ

1. Причасть цуг дахгч үгмүдтәhән п р и ч а с т н э р г ц тогтаhад, зәнгд ямр нег д е л г р ң г ү м ө ч болдмн.

Причастн эргц экн түрүнд делгрңгү цәәлhлт мөч болна. Ү л г ү р н ь: 1) ***Багар урhәҗах*** (я м а р а н?) *цаhан өвсн*

толһаһарн нааран-цааран нәәхлнә. 2) ***Тосхлтын көдлмшән болзгтан чиләдг*** (я м а р а н?) *үлсиг директорин закврар мөрәлнә.*

Эн зәңгст причасти эргцс – д е л г р ң г ү ц ә ә л һ л т с *цаһан өвсн, үлсиг* гисн бәәлһнә нердиг цәәлһҗәнә.

2. Келлһнд бәәлһнә нернә темдгүд авсн причасть дахгч үгмүдтәһән бас п р и ч а с т и э р г ц с тогтаһад, б ә ә л һ н ә н е р н мет зәңгин мөчмүд болна: д е л г р ң г ү н е р л г ч, н е м л т, у р ш г у д: орм, цаг, үүлдвр, учр, күцл. Ү л г ү р н ь: 1) ***Хуучан хатхсн*** (к е н?) – *урн болдг,* ***хөөткән сансн*** (к е н?) – *цецн болдг.* (Ү.) – делгрңгү нерлгчс. 2) ***Хөөнә хурһ сәәнәр асрсиг*** (к е н и г?) *ахлач мөрәһәр ачлв* – делгрңгү немлт. 3) ***Үүлн һарсн талас*** (а л ь д а с?) *хур экләҗ орна.* (Ү.) – делгрңгү орм уршг. 4) ***Олна хург чилснә хөөн*** (к е з ә?) *әмтн һурвад-дөрвәдәр цуглрад, шин шиидврин тускар күүндцхәв.* (М. Н.) – делгрңгү цаг уршг. 5) ***Тәрәнә көдлмшт сән белдвр кесәр*** (ю н у ч р а р?) *сүл җилмүдт урһц икәр авгдҗана* – делгрңгү учр уршг. 6) ***Авсн даалһвран күцәхин төлә*** (ю у н и т ө л ә?) *хөөч шунҗ көдлнә* – делгрңгү күцл уршг. 7) ***Мини зааҗ өгсәр*** (я һ ж?) *тедн кеҗәх көдлмшән цаглань күцәҗ* – делгрңгү үүлдвр уршг.

3. Причасти эргцс зәңгд ц е г л г ч ә р с а л һ г д х ш.

32. Зәңгс умшад, причасти эргцс олад бичхләрн, тедниг темдглтн, ямаран сурврт хәрү өгчәхинь, зәңгин ямаран мөч болҗахинь келтн.

1. Адуна өөр йовсн әмтн ирҗ йовх мөртә күүг хәләһәд зогсв. (Б. Б.) 2. Зуни сар хагсу болсар бригадмуд тәрәһән өдр болһн услҗав. (Б. А.) 3. Дорд үзгәсн көдлсн чаңһ салькнд нигтәр урһсн көк хулсн нааран-цааран нәәхлнә. (М. Н.) 5. Җөөлкн цасар кесн күн моһлцг хамрта, хар нүүрсәр кесн чилң хар нүдтә. (Ж. А.) 6. Хуучан хатхсн – урн болдг, хөөткән сансн – цецн болдг. (Ү.)

12. Причастн эргц – делгрңгү цәәлhлт

Причастн эргц зәңгд д е л г р ң г ү ц ә ә л h л т болхларн, я м а р а н? гидг сурврт хәрү өгәд, нерн үгиг цәәлhнә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Көдлмшән эрт чиләсн*** (я м а р а н?) *улс адhҗ, герүрн хәрцхәв.* 2) ***Кеер идшилҗ йовсн*** (я м а р а н?) *хөөдүр хойр чон дәврҗ орв.*

Эн зәңгст делгрңгү цәәлhлт болҗах причастн эргцс *улс, хөөдүр* гидг бәәлhнә нерәр келгдсн нерлгч болн немлтиг цәәлhҗәнә.

33. Зәңгс умшад, делгрңгү цәәлhтиг олҗ, кергтә татасар таттн.

1. Көдлмш кеҗ йовсн әмтнд ахлач ирҗ заавр өгв. 2. Бичкн хурhдан дахулсн хөд тег бүтәhәд идҗ йовна. 3. Аңhучнрин әмдәр бәрҗ авсн аратыг зоопаркд өгүлв. 4. Сурhулин җилән сәәнәр чиләсн сурhульчнр Москва орҗана. 5. Хальмг ут тууль келдг сурhульчнр хоорнд марhан кегдв. 6. Нигтәр, өндрәр урhсн көк хулсн заагт аңhучнр аң, шову харвдг билә.

13. Причастн эргц – делгрңгү нерлгч

Причастн эргц д е л г р ң г ү н е р л г ч болхларн, к е н? ю н? э н к е м б и? э н ю м б и? гидг сурврмудт хәрү өгәд, келгчлә хәрлцҗ, зәңгин h о л м ө ч болна. Ү л г ү р н ь: 1) ***Герин даалhвран сәәнәр күцәснь*** (к е н?) *багшт хәрү өгч, сән темдг авв.* 2) ***Мана селән өсәд, өргҗәд йовдгнь*** (ю н?) – *мана күч-көлсчнрин күцәмҗс.*

Эн зәңгст делгрңгү нерлгч болҗах причастн эргцс зәңгин hол мөч болад, *авв, күцәмҗс* гидг келгч мөчмүдлә хәрлцҗәнә.

34. Зәңгсәс делгрңгү нерлгч олтн. Зәңгин синтаксическ йилһлт кстн.

1. Залу күүнә келснь керчсн моднла әдл. (Ү.) 2. Тос цоксн һаран доладг. (Ү.) 3. Көдлмшән дууссны таварн амрдг. (Ү.) 4. Әәхәс әәсн – цецнә темдг, әәшгоһас әәсн – әәмтхән темдг. (Ү.) 5. Батар уйсн алдрдго, баатрин ээж уульдго. (Ү.) 6. Көләрн йовсн – ирдг, күрзәр дарсн – ирдг уга. (Ү.)

14. Причастн эргц – делгрңгү немлт

Причастн эргц д е л г р ң г ү н е м л т болхларн, киизң киискврмүдин сурврмудт хәрү өгнә, келгч мөчәр залгдна. Ү л г ү р н ь: ***Дәәнә ветеранмуд школур ирхиг*** *сурһульчнр* (ю?) *күләәҗәнә.* ***Баһчудын клуб бәрхд*** *көвүд, күүкд икәр* (ю у н д?) *нөкд болцхав.*

Эн зәңгст делгрңгү немлт болҗах причастн эргцс *күлә-эҗәнә, нөкд болцхав* гидг келгч мөчмүдин үлмәд бәәнә.

35. Зәңгс буулһҗ бичәд, причастн эргцс олад, тедниг темдглтн.

1. Бичкн көвүнә умшдгиг багш шүүһәд, школд орулҗ авх болв.(Э. К.) 2. Көвүнь кергән күцәһәд ирснд экнь икәр байрлв. (Н. М.) 3. Шин гермүдиг олар бәрснд әмтн сән патьрта болцхав. 4. Өвс икәр хадсар мана малмуд тарһар һарв. 5. Арвн нәәмәд нас зүүсиг цергин зергләнд авцхав.

15. Причастн эргц – делгрңгү орм уршг

Причастн эргц делгрңгү орм уршг болҗ, хатярар олзлгдна, альдас? хамаhас? альдаран? хамаран? гидг сурврмудт хәрү өгнә. Үлгүрнь: 1) ***Шамин hал үзгдсн талас** хәәкрлдән* (альдас?) *соңсгдв.* 2) ***Залуhин заңhәҗ заасн тал** көвүн* (альдаран?) *гүүhәд йовҗ одв.*

Эн зәңгст делгрңгү орм уршг болҗах причастн эргцс *соңсгдв, гүүhәд йовҗ одв* гидг үүлдврмүдин (келгч мөчмүдин) ормиг медүлҗәнә.

36. Зәңгс бичхләрн, причастн эргцс олад, тедниг темдглтн. Ямаран сурврт хәрү өгчәхинь, зәнгд ямаран мөч болҗахинь йилhтн.

1. Үүлн hарсн талас хур эклҗ орна. (Ү.) 2. Хур эклҗ орсн талас теңгр гегәрнә. 3. Эргнд хәләсн тал даң делгүднь хаhлсн hазр налаҗ үзгднә. 4. Домбр, гармулин дун hарсн тал әмтн йовад бәәцхәнә. 5. Ялч көвүн өндр толhа деер hарад хәләсн талас мөртә күн үзгдв. 6. Холас көкржәсн тал мал цуврәд hарв.

37. Зәңгс деер причастн эргцс немтн, тедниг чинрәрнь ирлцүлҗ бичтн.

1. ... халунд ундассн хөд мәәллдәд гүүhәд йовна. 2. ... хойр көвүн ирҗ йовна. 3. ... өткн буурл утан өөдән цоонград hарчала. 4. ... hал цәкләд, лу ду hарад йовна. (И. Л.) 5. ... хотл балhснас номтнр ирцхәв. 6. ... төөрсн аңhучнр hарад йовцхав.

Зәңгст немх причастн эргцс: 1. *Холд цәәҗ үзгдсн тал ... 2. Теднә йовҗ йовсн талас ... 3. Өцклдүр аратд хавх тәвснүрн ... 4. Теңгрт үүлн бархлзҗ харңhурсн тал ... 5. Шамин hал үзгдсн тал ... 6. «Җаңһр» сәәнәр меддг тал ...*

16. Причастн эргц – делгрңгү цаг уршг

Причастн эргц д е л г р ң г ү ц а г у р ш г болҗ, өргнәр олзлгдна, к е з ә? гидг сурврт хәрү өгнә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Батаг балһснд сурһуль сурчахд*** *Занда селәнә школд* (к е з ә?) *багш болҗ көдлҗәлә.* (Э. К.) 2) ***Малын төл авлһн эклсн цагла*** *хөөчнрт* (к е з ә?) *махла авдг цол болхш.* (И. Л.)

Эн зәңгст делгрңгү цаг уршг болҗах причастн эргцс *көдлҗәлә, цол болхш* гидг үүлдврмүдин (келгч мөчмүдин) цагиг медүлҗәнә.

38. Причастн эргцс – делгрңгү цаг уршгта зәңгс шинҗлтн. 2 – 3 зәңг немәд бичтн.

1. Школан төгсәхдән (к е з ә?) күүкн алтн медаляр ачлгдв. 2. Көвүг үүрмүдтән соньн тууҗ келхд (к е з ә?) генткн хоңх җиңнв. 3. Кичәл чилснә хөөн (к е з ә?) сурһульчнр цуглрад, кинотеатрт одцхав. 4. Күүкд-көвүд кинотеатрур өөрдәд ирҗ йовхд (к е з ә?) эдниг әкрмдсн үр көвүнь күцәд гүүҗ ирв. 5. Асхн өөрдәд ирх цаглань (к е з ә?) генткн хур орв.

17. Причастн эргц – делгрңгү учр уршг

Причастн эргц д е л г р ң г ү у ч р у р ш г болхларн, ю н у ч р а р? ю ң г а д? я һ а д? гидг сурврмудт хәрү өгнә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Генткн киитрсн учрар*** *модна хамтхасн* (ю н у ч р а р?) *шарлад унв.* 2) ***Өвсн элвг урһсар*** *эн җил хөөнә төл* (я һ а д?) *сәәнәр авгдв.*

Эн зәңгст делгрңгү учр уршг болҗах причастн эргцс *шарлад унв, сәәнәр авгдв* гидг үүлдврмүдин (келгч мөчмүдин) учриг медүлҗәнә.

39. Зәңгс деер причастн эргцс немж, тедниг чинр-утхарнь ирлцүлж бичтн.

1. … малчнрин көдлмш улм икдв. (Б. А.) 2. … җолачнр овалһата скирдин уру бийд машиһән зогсадг болв. 3. … күүкн машинә хаалһас тедүкнд һарч йовулдг дасхар седв. 4. … чамас өшәһән авхв гиж, салдс өмәрән гүүв. 5. … сурһульчнр экскурсьт һарсн уга. 6. … керә амндан бәрсн ээзгәһән алдад оркв.

Зәңгст немх причастн эргцс: *1. Фашистск самолёт хайсн бомбас шачах гермүд үзсн учрар … 2. Намрин сар давад, үвл эрт ирсәр … 3. Машинәс буулһҗасн өвсн чаңһ салькнд тарад, нисәд бәәсн учрар … 4. Велосипед сәәнәр йовулҗ эс чадсар … . 5. Эндр дегд халун болсар… . 6. Йир икәр байрлхларн… .*

18. Причастн эргц – делгрңгү күцл уршг

Причастн эргц делгрңгү күцл уршг болҗ олзлгдхларн, юуна төлә? гидг сурврт хәрү өгнә. Үлгүрнь: 1) ***Насн турштан хамдан җирһхин төлә*** *тадн әмнҗирһлән* (юуна төлә?) *негдүлләт.* (Б. А.) 2) ***Күлгин көлнь җөөлн болдгар*** *теруг торһн арһмҗар* (юуна төлә?) *архлад бәәнә.*

Эн зәнгст делгрңгү күцл уршг болҗах причастн эргцс *негдүлләт, архлад бәәнә* гидг үүлдврмүдин (келгч мөчмүдин) күцлиг медүлҗәнә.

40. Делгрңгү күцл, учр уршгта зәңгс төгсәж бичтн.

1. Сурһулян сәәнәр сурхин төлә … .
2. Сансн санаһан күцәхин төлә … .

3. Сурһульчнр марһанд диилвр бәрхин төлә … .
4. Аав-ээждән нөкд болхар … .
5. Герин даалһвриг яһҗ күцәхинь эс медсәр … .
6. Хальмг келән сәәнәр эс меддг учрар … .

19. Причастн эргц – делгрңгү үүлдвр уршг

Причастн эргц д е л г р ң г ү ү ү л д в р у р ш г болҗ, хатярар олзлгдна, я һ ж? гидг сурврт хәрү өгнә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Бичкн күүкд асрҗах кевтә*** *хөөнә хурһнд увҗар* (я һ ж?) *үс көкүлв.* 2) ***Көләрн тиирлһиг учртан эс авсар*** *хар шовун туулаг дарҗаһад* (я һ ж?) *чоңкв.*

Эн зәңгст делгрңгү үүлдвр уршг болҗах причастн эргцс *көкүлв, чоңкв* гидг үүлдврмүдин (келгч мөчмүдин) үүлдвр уршгиг медүлҗәнә.

41. Өггдсн зәңгс тогтацарнь шинҗлтн. Хойр зәңг немҗ бичтн.

1. Ээҗин зааҗ өгсәр (я һ ж?) күүкн сәәхн хатхмрта түңгрцг уйдг болв. 2. Эмчин өгсн эм аршалсар (я һ ж?) энүнд чидл орад ясрв. (Д. Б.) 3. Мана көвүн балһснд сән бәәхәр (я һ ж?) келүлсн билә. (Х. ү.) 4. Тер артистин дуулснла әдләр дуулдг (я һ ж?) кү үзәд угав. (Б. А.) 5. Бальчгта гүн нүкнд орсн метәр (я һ а д?) машин ормасн көндрхш. (Д. Б.)

42. Текст умштн. Балһсна ямаран ончта ормин тускар келгдҗәнә? Причастн эргцс олад темдглтн, ямаран сурврт хәрү өгчәхинь, зәңгд ямаран мөч болҗахинь йилһтн.

Элстд һәәхмҗтә ормд дала. Тедн дунд ончтань – улан залата хальмгуд ирҗ шүтдг Бурхн Багшин Алтн сүм. Энд ик чинртә мөргүл давулгддгнь таңһчин әмтн цуһар меднә. Хол һазрас ирснь

бас мөргүлд орна. Эн сәәхн хурл тосххд цуг таңһчин әмтн орлцла. Хальмгуд шар шажнд шүтдг улс болсн учрар энүг таңһчд босхсмн.

Сурврмуд

1. Хальмгуд ямаран шаҗнд шүтдг улс?
2. Элст балһснд ямаран талдан һәәхмҗтә ормд бәәнә?

20. Хальмг теегин зөөр

Ө 43. Текст умшад орчултн. Авторин келсәр, мана тег юуһарн байн? Ахрар келтн.

Фотокорреспондент Алексей Красовскийтә[3] хоюрн таңһчиг кевтнь эргҗ нисләвидн. Яшкульск болн Черноземельск райодын улан элсдүд деегүр мана эвтәкн «ЯК-12» әлә кевтә эргҗ нисхлә, Красовский кесг миңһн гөрәсдин зург деерәснь цокҗ авла.

Терүнә дарунь бидн Көк теңгс темцҗ нисүвидн[4]. Шар элс ивтлҗ һарсн көк уста нәрхн каналмуд, хаалһин хар асфальт болн давшч һардг дөрә мет төмр хаалһ мана самолётын сүүдр керчҗ һарад йовна. Йовсн заһс бәрдг мотоботнр үзгдв.

Нефть болн газ бурһудж хәәдг вышкс, Элст – Әәдрхн хаалһ деер бәәх машид, чолуна карьер бас манд деерәс үзгдв.

Элстәс Ростовск областин меҗә тал деед бий темцәд нисхлә, мал хәрүллһнә эмнг һазр баһрад, тәрән эзлсн дөрвлҗн һазрмуд улм элвгҗәд йовна. Городовиковск болн Яшалтинск райод мана таңһчд байн[1] буудя урһадг һазр[4].

Болв мана хотл балһснас хооран чигн урһц өгдг һазр бас бәәнә. Сарпинск услдг теегт шиләр бүркгдсн мет дөрвлҗн-дөрвлҗн һазрмуд гилвкнә: тернь тутрһ тәрчксн[2] һазрт ус орулчксн учрар деерәс тиигҗ гилвкнә. Мана тег иим байн. (Бадмин А.)

Толь

кевтнь –полностью
бурһудх – бурить
элвгдх – увеличиться
дөрвлҗн – квадрат
гилвкх – блестеть, сверкать

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Тадн альк районд бәәнәт?
2. Районтн юуһарн байн?
3. Тана районд ю тәрнә?
4. Ик зуудан ямаран мал өскнә?
5. Тана района һазрин өрд ямаран зөөр бәәнә?

21. Йиртмҗ харлһн

Ө 44. Текст умшад орчултн. Юуни төлә теегин йиртмҗиг харх кергтә?

Йиртмҗ харлһна төр – цуг делкән улсин һол керг мөн. Йиртмҗ харлһн – өдгә цагин неквр. Бидн эврәннь хальмг теегин йиртмҗиг бас әрүн кевәр хадһлҗ харсх зөвтәвидн. Хальмг теегин урһмл, булгуд, нуурмуд хадһлх керг бәәнә.

Сүл җилмүдт таңһчин заповедникүдин көдлмшт ик оньг өггдҗәнә. Зерлг аңгуд харслһна цутхлңгуд эврәннь көдлмшән бас ясрулв. Йиртмҗ харлһар бас чигн кесг үүлдвр күцәгдҗәнә. Өдгә цагин баһчуд, теднә тоод сурһульчнр, эн төрт шунмһа кевәр орлцх зөвтә.

Теегин кеермҗ бамб цецгүдән харх кергтә. Мана таңһчд Бамб цецгин частр гисн нерәдлһтә сән өдр бәәнә. Эннь бас учр-та. Юңгад гихлә, бамб цецг Улан дегтрт орулгдсн бәәнә. Теегт урһсн бамб цецгүдин тонь җил ирвәс баһрҗана, тегәд эн йовдл мадниг йир икәр үүмүлҗәнә.

Теегин һазрнь хагсад, элстәд, зәрм ормар давстад бәәсн учрар, урһмл хатярар һардг болв. Энүнә деернь әмтн хаврар бамб цецгүд олар таслад, теегин йиртмжд һару һарһна. Йиртмҗ харлһна цәәлһврин көдлмшин ик чинрин тускар келҗ, дорас өсч йовх бичкдүдт медүлх кергтә.

Теегин гөрәсдиг чигн харх керг бәәнә. Эднә тонь бас җил ирвәс хасгдад, эн сәәхн аң уга болҗ одх әәмшг бәәнә. Мана теегт бәәдг нань чигн әмд тоотд оньган өгх кергтә.

Теегт бәәдг, энд үвлздг шовудан бас мартҗ болшго. Эднә сәәхн, миңһәд айста дун мана җирһлиг кееручлнә.

Йиртмҗ харлһн – нәрн төр. Мадн, хальмг теегин үрдүд, төрскн һазран хадһлҗ, кееручлҗ, эңкрүлҗ бәәх зөвтәвидн!

Толь

йиртмҗ харлһн – защита природы
неквр – требование
харсх, харвх – защищать
ясрулх –улучшать
цәәлһврин көдлмш – разъяснительная работа

Эн зәңгст причастн эргц немәд бичтн.

1. … бидн йиртмҗән харх зөвтәвидн.
2. … Хальмг Таңһчд ик көдлмш күцәгдҗәнә.
3. … теегин йиртмжд һару һарна.
4. … эн сәәхн аң уга болҗ одх әәмшг бәәнә.
5. … бидн төрскн һазран кееручлҗ, эңкрлх зөвтәвидн.

Н е м х п р и ч а с т н э р г ц с: *теегин йиртмҗ байсххин кергт, теегин йиртмҗиг хадһлхин төлә, өдгә цагт учрсн некврәр, әмтн хаврар бамб цецг олар таслдгин учрар,гөрәснә тонь җил ирвәс хасгдсн болдг учрар.*

○ Тана ухан-тоолврар йиртмҗ харлһна төрәр бас ямаран көдлмш күцәгдх зөвтә? Күүндвр тогтатн.

ДЕЕПРИЧАСТН ЭРГЦ

22. Деепричастн кев-янзс

Деепричас-тин кев-янзс	Сурвр-муд	Суффикс-мүд	Үлгүрнь
1. Ниилүлгч	я һ ж?	*-җ (-ч)*	*Көдлмшән сәәнәр кехин төлә хооч* ***шунҗ*** (я һ ж?) *көдлнә*
2. Хувагч	я һ а д? я һ ж?	***-ад (-әд)***	*Хаврин тег эргндан* ***налаһад,*** *ик холд* (я һ а д?) *үзгднә.*
3. Түргн	я һ н? я һ ж?	***-н***	*Көвүн* ***инәмсклн*** (я һ ж?) *келв.*
4. Бооцгч	я а х л а?	***-хла (-хлә)***	*Нөкдир хоорндан* ***ни уга болхла,*** *кергнь* (я а х л а?) *күцхш.*
5. Тулгч	я һ т л?	***-тл***	*Таниг* ***иртл,*** (я һ т л?) *умшад дуусчкхв.*
6. Даралгч	я а х л а р н?	***-хларн (-хләрн)***	*Өлзәт институт* ***төгсәхләрн,*** *дотр гемин* (я а х л а р н?) *эмч болҗ һарла.* (Н. М.)
7. Угтгч	я һ м ц а ц у?	***-м цацу***	*Селәнә хургт Баатр* ***сум цацу,*** *Довдн* (я һ м ц а ц у?) *босв.*
8. Удгч	я һ с а р а?	***-сара (-сәрә)***	*Көвүн цергт* ***одсара,*** *бичг* (к е з э һ э с а в н?) *ирәд уга.*
9. Күцлгч	я а х а р?	***-хар (-хәр)***	*Хөөч худгас мал* ***услхар*** (я а х а р?) *йовҗ одв.*
10. Дольгч	я а х и н о р ч д?	***-хар (-хәр)***	*Хооран цухрҗ* ***үкхәр,*** *омәрән* (я а х и н о р ч д?) *дәврәд үксн деер.*
11. Хәрүд	я һ в ч н?	***-вчн***	*Бадм* ***муурвчн*** (я һ в ч н?), *омәрән зүткәд йовна.*

Деепричастин кев-янзс үүлдәгчин сүүрмүдәс шишлң суффиксмүдәр дамҗҗ тогтна. Эдн келгч мөчин (үүлдәгчин) һол үүлдвриг цәәлһәд, зәңгд уршг мөчмүд болад, хоорндан чинр-утхарн йилһрнә.

Үүлдәгчин һол үүлдвр деер н е м р ү ү л д в р нерәдәд, зәңгд нурһлж үүлдвр уршг мөч болдг н и и л ү л г ч (*шунәҗ көдлнә, иткәҗ даалһв*), х у в а г ч (*чишкәд уульна, хәләһәд зогсв*) болн т ү р г н (*узи таньв, боси келв*) деепричастин кев-янзс.

Үүләгчин һол үүлдврин у р ш г и н ь нерәдәд, зәңгд (цаг, учр, күцл, бооцгч) уршг мөчмүд болдг деепричастин кев-янзс: б о о ц г ч (*келхлә, медх; түлкхлә, унв*), т у л г ч (*иртл күләх, эдгтл эмнв*), д а р а л г ч (*унхларн, уульх; өлсхләрн, ирх*), у г т г ч (*босм цацу, хәәкрм цацу*), у д г ч (*йовсара, урһсара*), к ү ц л г ч (*наадхар һарв, услхар темцв*), д о л ь г ч (*сүүдрәсн әәхәр, дәврәд ор*) болн х э р ү д (*гемтвчн кевтхш, дуудвчн ирхш*).

45. Зәңгс умштн. Деепричастн эргцст сурвр тәвәд, эдн зәңгин ямаран мөч болҗахинь темдглтн.

Дегтриг оньгтаһар умшч, һол ухаһинь йилһтн. Дегтрт барлгдсн шүлгүдәс чееҗ саруллдад, седклтә йовдл күцәх дурн күрнә. Өдр болһн дегтрин саңд орҗ ирн, бичкдүд илвтә орчлңла таньлдна. Баһ наста шүлгчнр экләд бичхләрн, ах үйәс селвг авцхана. Кемр дегтриг оньган өгч эс умшхла, тер соньн болҗ медгдшго. Школдан сән сурһульчнрин тоод орхар көвүн дала дегтр умшна. Герүрн хәрҗ ирн, күүкн дегтрән секәд, школд эклҗ умшсн келврән соньмсч умшв. Күүкн докладан төвшүнәр умшч, цуглрсн эмтнд цәәлһҗ өгв.

46. «Хаврин теегт» гидг төрәр деепричастн эргцстә 5 – 6 зәңг тогтаhад бичтн.

23. Деепричастн эргцин синтаксическ чинр

Деепричасть цуг дахгч үгмүдтәhән деепричастн эргц тогтаhад, зәңгд делгрңгү (үүлдвр, цаг, учр, күцл, бооцгч) уршг мөчмүд болна. Үлгүрнь: 1) ***Цергәс ирсн бичгиг умич**, Саглр салдсин экиг* (я h ж?) *байрлулв.* (Д. Б.) – делгрңгү үүлдвр уршг мөчтә зәңг. 2) ***Гиичин улсас эмәhәд**, күүкн чирәhән альчурар* (юн учрар?) *халхлв.* (Б. Б.) – делгрңгү учр уршг мөчтә зәңг. 3) ***Ах-дү hурвулн аңаңhучлэҗ ирхлә**, күүкн бәәшңгин үүднд* (кезә?) *hарч зогсв.* (Т.) – делгрңгү цаг уршг мөчтә зәңг.

Эн зәңгст деепричастн эргцс делгрңгү уршг мөчмүд болад, *байрлулв, халхлв, hарч зогсв* гидг үүлдәгчсин үүлдвриг цәәлhҗәнә.

Деепричастн эргцсин түдлhнә темдгүд

1. Деепричастн эргцс зәңгәс нурhлҗ цеглгчәр салhгдна:

а) деепричастн эргц келгч (үүлдәгч) хойрин хоорнд талдан үг орхла, тиим эргц цеглгчәр салhгдна. Үлгүрнь: 1) ***Товин сумн шаргад**, окопин хаҗуд **унад бәәв.*** (Н. М.) 2) ***Дегтриг оньгтаhар умшич**, көвүн төвшүнәр **цәәлhв;***

б) нег зүсн деепричастн эргцс нег-негнәсн цеглгчәр салhгдна. Үлгүрнь: 1) ***Кодлмшәс ирн, хотан уучкн,** залу газет авад умшв.* (Д. Б.) 2) ***hаран дайлад, чаңhар хәәкрәд,** командир өмәрән гүүhәд йовна.* (Н. М.)

в) һанцхн деепричасть зәңгд бас цеглгчәр салһгдна. Ү л г ү р н ь: 1) ***Умшад,*** *көвүн багшин сурврт хәрү* ***өгв.*** 2) ***Наадҗатлмдн,*** *генткн ээҗ мадниг герүрн* ***дуудв.***

2. Эргцин деепричасть зәңгд келгчлә (үүлдәгчлә) зерглж зогсхларн, ц е г л г ч ә р с а л һ г д х ш. Ү л г ү р н ь: 1) *Туула* ***эврәннь сүүдрәсн*** *әәһәд гүүв.* 2) *Модыг* ***механическ көрәһәр көрәдәд*** *унһачкв.*

47. Буулһҗ бичтн, түдлһнә темдг тәвәд цәәлһтн.

Өр шинкн цәәһәд ик хар толһа деерәс будн дорагшан бууж бәәлә. Толһан өмнк кец деегүр бәәсн хотна баран үзгдәд сәәнәр йилһрхш. Хотна улс унтҗ кевтлә. Өрүн кевтрәсн босад бәәрн талан хәләһәд үкрмүд идҗ йовсн цаг билә. Хөн өрүн кевлһән кевәд җөөлн өвсн деер кевтә кевтлә. Хотна захд бәәх темәдин зәрмснь кевлһән кевәд зәрмснь үмсн деер көлвәдәд кевтцхәнә. (Манҗин Н.)

48. «Үвлин сәәхн өдрмүд» гидг төрәр өггдҗәх сурврмудт деепричастн эргцс орулад, хәрүһинь бичтн.

1. Салькн уга болвчн, киитн үвлин өдрин аһар ямаран болна?

2. Үвлин өрүһәр һаза һарч кииһән авхла, ямаран болҗ медгднә?

3. Асхн күртл эрг деерәс дошлдҗах бичкдүдин дун соңсгдхла, эднлә хамдан үвлд байрлх дурн күрнү?

4. Тачкнсн киитнд ә уга зогсчах мөстсн модд юуна бәәдл һарна?

5. Гилвксн цаста мөсәр бүркгдсн төгәлңдкиг үзн, уханд ямаран тууль орна?

ДЕЕПРИЧАСТН ЭРГЦС ЗӘҢГД – ДЕЛГРҢГҮ УРШГ МӨЧМҮД

24. Деепричастн эргц – делгрңгү үүлдвр уршг

Деепричастн эргц делгрңгү үүлдвр уршг болҗ, өргнәр олзлгдна, яһҗ? ямаран кевәр? яһн? гидг сурврмудт хәрү өгнә. Тиим эргцин һол үг болҗ, ниилүлгч болн хувагч, зәрмдән түргн деепричастьс олзлгдна. Үлгүрнь: 1) ***Ик зөрмг йовдл һарһәҗ,*** *Эрдни Деликов орн-нутгин төлә* (яһҗ?) *әмнәсн хаһцв.* (Б. А.) 2) ***Хаврин тег өргндән налаһад, ик холд җириҗ*** (яһҗ?) *үзгднә.* (Э. К.) 3) *«Итксндтн йир икәр ханҗанав», –* ***болҗ Алексеев инәмсклн*** (яһҗ?) *келв.* (Д. Б.)

Эн зәңгст делгрңгү үүлдвр уршг мөчмүд болҗах деепричастн эргцсин һол үгмүд: *һарһәҗ* – ниилүлгч, *налаһад* – хувагч, *җириҗ* – ниилүлгч, *инәмсклн* – түргн – деепричастьсин кев-янзс. Эн деепричастн эргцс *әмнәсн хаһцв, үзгднә, келв* гидг үүлдврмүдин (келгч мөчмүдин) үүлдвр уршгиг медүлҗәнә.

49. Буулһҗ бичтн, делгрңгү үүлдвр уршг темдгләд, сурвринь тәвтн.

1.Эврә һазр темцҗ йовад, шовуд зууран кесг дәәснлә харһна. 2. Машид өвсиг хурдар хадад, унһаһад йовна. 3. Суусн багш үг келәд, ормасн босв. 4. Цергәс ирсн ачан үзәд, ээҗ ик гидгәр байрлв. 5. Мана өвкнр сән идгтә һазр хәәһәд, нүүдг бәәҗ.

25. Деепричастн эргц – делгрңгү цаг уршг

Деепричастн эргц д е л г р ң г ү ц а г у р ш г болҗ, зәңгд өргнәр олзлгдна, к е з ә? я м а р а н у д а н? к е з ә к ү р т л? гидг сурврмудт хәрү өгнә. Тиим эргцин һол үг болҗ, хувагч, бооцгч, тулгч, даралгч болн угтгч деепричастьмуд орлцна. Ү л г ү р н ь: 1) ***Бичкдүд зунд тәрәнд одад,*** *терүнә буг өвс* (к е з ә?) *таслҗ цуглулна.* (К. А.) 2) ***Эврәнь көдлмшин ту-скар Долдаг келхлә,*** *района ахлач* (к е з ә?) *мусхлзҗ инәв.* (И. Л.) 3) *Лавта киитн болад,* ***һазрт кирү унтл,*** *тер күн* (к е з ә к ү р т л?) *йовдг билә.* (Э. К.) 4) ***Буулһҗ бичхләрн,*** *күүнә нердиг* (к е з ә?) *татасар темдглтн.* 5) ***Баатр сум цацу,*** *Довдн* (к е з ә?) *босв.* (Д. Б.)

Эн зәңгст делгрңгү цаг уршг мөчмүд болҗах деепричастн эргцсин һол үгмүд: ***одад*** – хувагч, ***келхлә*** – бооцгч, ***унтл*** – тулгч, ***бичхләрн*** – даралгч, ***сум цацу*** – угтгч – деепричасть-мудын кев-янзс. Эн деепричастн эргцс *таслҗ цуглулна, мусхлзҗ инәв, йовдг билә, темдглтн, босв* гидг үүлдврмүдин (келгч мөчмүдин) цагиг медүлҗәнә.

50. Делгрңгү цаг уршг темдглтн, сурвр тәвтн.

1. Машин ирхлә , бидн һарч йовхвидн. 2. Күүкд өөрдәд ирхлә, шовуд нисәд йовҗ одв. 3. Асхн серүн орхла, бидн ковньг деер одад нааддг биләвидн. 4. Намр эклхлә, зунд шуугад жирһдг шовуд цөөнрв. 5. Асхн болад ирхлә, гертән хәрҗ ирүв.

51. Умштн, ямаран түдлһнә темдг тәвгдхинь амн үгәр цәәлһҗ келтн.

1. Гентки киитрәд одхла шовуд бас зовцхана. 2. Намаг йовад уга бәәтл Долан герүрн хәрҗ ирв. 3. Ик сурһульта болхларн чи селәнд ирәд көдлмш кехч. 4. Ормасн босад йовн гихлә

тана нохастн таслчкхан хәәнә. 5. Нарн һарад уга бәәтл такас хәәкрцхәв.

26. Деепричастн эргц – делгрңгү учр уршг

Деепричастн эргц д е л г р ң г ү у ч р у р ш г болҗ, зәңгд хатярар олзлгдна, ю н у ч р а р? я а х и н о р ч д? я һ а д? гидг сурврмудт хәрү өгнә. Тиим эргцин һол үг болҗ, хувагч, зәрмдән даралгч деепричастьмуд олзлгдна. Ү л г ү р н ь: 1) ***Зурмн аратас әәһәд,*** *нүкнүрн* (ю н у ч р а р?) *гүүҗ орв.* ***Баклъг шовун дегд әәхләрн,*** *арһ уга болад, нег өндгән* (я һ а д?) *аратд хаяд өгчкв.* (Т.)

Эн зәңгст делгрңгү учр уршг мөчмүд болҗах деепричастн эргцсин һол үгмүд: *әәһәд* – хувагч, *әәхләрн* – даралгч – деепричастьмудын кев-янзс. Эн деепричастн эргцс *гүүҗ орв, хаяд өгчкв* гидг үүлдврмүдин (келгч мөчмүдин) учриг медүлҗәнә.

52. Зәңгсәс делгрңгү учр уршг буулһҗ бичтн. Теднд сурвр тәвтн.

1. Бийм халу дөрәд, больницд орув. 2. Герүрн ирх цагларн уга болад, бичкн көвүг цуһар хәәцхәв. 3. Сурһульчнр дегц сәәнәр көдләд, өггдсн даалһвр күцәгдв. 4. Кичәлдән невчк оратад, көвүн орхдан эмәһәд зогсв. 5. Өдртән һаза көдләд, көвүн асхн хотан ун бәәж үрглв.

27. Деепричастн эргц – делгрңгү күцл уршг

Деепричастн эргц д е л г р ң г ү к ү ц л у р ш г болҗ, зәңгд хатярар олзлгдна, я а х а р? ю у н а т ө л э? гидг сурврмудт хәрү өгнә. Тиим эргцин һол үг болҗ, хувагч болн күцл

деепричастьмуд орлцна. Ү л г ү р н ь: 1) ***Эврәннь төрскн һазран хәләх сана зүүһәд,*** *залу цөн хонгар селәнүр* (ю у н а т ө л э?) ***ирсн билә.*** 2) ***Хурас урд гертән күрхәр, Цецн*** (я а х а р?) *санаһан* ***батлад авчкв.***

Эн зәңгст делгрңгү күцл уршг мөчмүд болҗах деепричастн эргцсин һол үгмүд: *хәләх сана зүүһәд* – хувагч, *күрхәр* – күцл – деепричастьмудын кев-янзс.

Эн деепричастн эргцс *ирсн билә, батлад авчкв* гидг үүлдврмүдин (келгч мөчмүдин) күцлиг медүлҗәнә.

53. Зәңгсәс учр болн күцл делгрңгү уршгуд буулһҗ бичтн, теднә хоорндк йилһвр келҗ өгтн.

1. Эврәннь сүүдрәс әәһәд, туула сөөни дуусн зогсл уга гүүв. 2. Ач көвүн цергәс ирәд, өвгнә герт нәр-наадн болв. 3. Ик сурһульд орхин төлә сурһульчнр шүүвртән сән темдг авх сана зүүҗ зүткҗ йовна. 4. Гемтә болсн учрар эн марһанд орлцҗ чадсн уга. 5. Шин һарчах соньн кинофильм хәләхәр седәд, күүкд хоорндан күүнджәлә.

28. Деепричастн эргц – делгрңгү бооцгч уршг

Деепричастн эргц д е л г р ң г ү б о о ц г ч у р ш г болҗ, зәңгд өргнәр олзлгдна, я а х л а? гидг сурврт хәрү өгнә. Тиим эргцин һол үг болҗ, бооцгч деепричасть орлцна. Зәрмдән эн деерән *кемр* гидг холва немҗ авна. Ү л г ү р н ь: 1) ***Һарарн нег ку диилхлә,*** *толһаһарн* (я а х л а?) *миңһ диилдг.* (Ү.) 2) ***Кемр урһмлыг цаглань эс услхла***, тер (э с я а х л а?) *хагсч одна.*

Эн зәңгст делгрңгү бооцгч уршг мөчмүд болҗах деепричастн эргцсин һол үгмүд: *диилхлә, эс услхла* – бооцгч деепричастн кев-янзс.Эн деепричастн эргцс *диилдг, хагсч одна* гидг үүлдврмүдин (келгч мөчмүдин) б о о ц г ч у р ш г и г медүлҗәнә.

54. Зәңгс умшад бичхләрн, деепричастн эргцс олад, тедниг темдглтн, ямаран сурврт хәрү өгчәхинь, зәңгд ямаран мөч болжахинь йилһтн.

1. Хавр экләд ирхлә, хәәлсн цасна цандгас тег цәәнә. 2. Эңкр ээҗн уга болхла, ноха терүг санад, хот уудган уурв. 3. Күүкд хәрәд йовҗ одхла, экнь һууҗмулмуд талан ирв. 4. Кемр маңһдур иим сән өдр болхла, сурһульчнр кеегшән һарч, теңгрин ки цуглулхар шиидцхәв.(Җ. А.) 5. Нарн һарад, модна толһад күрхлә, бичкн ялч дуладад, терүнд невчк әмн орв. (Э. К.)

55. Деепричастн эргц делгрңгү бооцгч уршг болҗ, үлгүрмүдт өргнәр олзлгдна. Дор өггдсн үлгүрмүдт деепричастн эргцс олтн.

1. Толһад ухан уга болхла, хойр көлд амр уга. 2. Текин өвр теңгрт күрхлә, темәнә сүл һазрт күрх. 3. Ахиг алд күндлхлә, дүүг делм күндлдг. 4. Олн-әмтнд туслхла, алдр нерн делгрх, онц бийән татхла, му нерн делгрх.

О Чееҗәр хойр үлгүр дастн.

29. Баһчуд болн өдгә цагин көгҗм

Ө 56. Текст умшад орчултн. Учр-утхинь ахрар келтн.

Ямаран чигн келн-улс билг эрдмтә әмтәрн өнчрна. Хальмг Таңһчд сойлын халхар билгтә улсин тонь ик: А. Цебеков, Т. Чиктеева, Н. Баргаева, В. Карпенко болн нань чигн. Эднә зергләнд билгтә көгҗмч, нертә дууч Манҗин Аркадий өнчта орман эзлҗәнә.

Аркадий Наминович көгҗмд дурта өрк-бүлд өсәд-боссн күн. Эк-эцкнь, аав-ээҗнь көгҗмин эрдм авхднь ик нилчән күргсн улс. Өдгә цагт Манҗин Аркадийин үүдәлт – цуг хальмг улсин бахмҗ. Хальмг көгҗмин делгрлтд Аркадий Манджиев темдгтә

тэвцэн орулад, цааранднь улм өргнәр делгрүлж йовхнь лавта. Көгҗмч олн зүсн халхар үүдәнә: симфоническ көгжм бичнә, мюзикл гидг жанрт оньган өгнә, эстрадн дуд чигн бичнә.

Аркадий Наминович көгҗмин кесг үүдәврмүд бүрдәсмн. Үлгүрнь: «Бар сарин 28» нерәдлһтә хойрдгч симфоньд үүдәч хальмг улсин тууҗд учрсн һашута цагин туск сана орулҗана. Өдгә цагт баһчудыг ямаран төрмүд, ямаран зовлң үүмүлҗәхнь «Стая» болн «Стервы» гидг мюзиклмүд үзүлҗәнә. «Зута һуужа» гидг мюзикл хамгин бичкн күүкдт нерәдгдҗәнә.

Манҗин Аркадийин үүдәсн эстрадн дууднь олн улсин чикнә хужр хаңһана[4]. Хальмг Таңһчин частрин көгжм – Манҗин Аркадийин темдгтә гидг нег үүдәвр.Эн частр – эндрк Хальмг Таңһчин җирһлин тодрха зург.

Нертә көгҗмч эврәннь үүдәлтәрн[3] баһчудт сурһмҗ өгнә. Билгтә баһчуд көгҗмчәс үлгүр авна. Теднә негнь – эврә дурар көгҗм үүдәдг баһ наста көвүн Убушаев Адьян. Адьян – «Иткл» гидг баһчудын багин гешүн. Адьян үүрмүдтәһән көгжмин олн зүсн эв-арһс олзлад, хальмг улсин дууна кев-янзинь сәәхрүләд, баһчудын җирһлд өөрдүләд, хальмг улсин сойл[1] болн кел цааранднь делгрүлхд ик тэвцэн орулҗана. Иигәд Манҗин Аркадийин үүдәлт билгтә баһчудт эврәннь нилчән күргҗәнә.

Сурврмуд немәд, диалог күцц тогтатн.

– ...

– Аркадий Наминович көгҗмд дурта өрк-бүлд өсәд-боссн күн.

– ...

– Эк-эцкнь, аав-ээҗнь көгҗмин эрдм авхднь ик нилчән күргсн улс.

– ...

– Көгҗмч симфоническ көгжм бичнә, мюзикл гидг жанрт оньган өгнә, эстрадн дуд чигн бичнә.

– …

– Теднә негнь – эврә дурар көгҗм үүдәдг баһ наста көвүн Убушаев Адьян.

– …

– Адьян – «Иткл» гидг баһчудын багин гешүн.

– …

– Адьян үүрмүдтәһән хальмг улсин сойл болн кел цааранднь делгрүлхд ик тәвцән орулҗана.

О «Өдгә цага көгҗм болн баһчуд» гидг төрәр күүндвр-диспут кетн.

57. Өггдсн хувагч деепричастьмуд бооцгчд хүврәтн. Хойр зәңг тогтатн.

көгҗмин олн зүсн эв-арһс олзлад –
хальмг улсин дууна кев-янзинь сәәхрүләд –
баһчудын җирһлд өөрдүләд –
темдгтә тәвцән орулад –

ДАВХР ЗӘҢГС

30. Давхр зәңгсин багмуд

Давхр зәңгс келлһнд өргнәр олзлгдна. Эднәр дамҗулж, зүүцл санан медүлгднә.

Д а в х р з ә ң г с хойр, эс гиҗ терүнәс үлү зәңгсәс тогтна, тегәд хоорндан тедн айлтар болн учр-утхарн негдҗ, күүнә зүүцл сана медүлнә. Ү л г ү р н ь: *1) Намр хурта болла, хавртан малын идг сән болх зөвтә.* (Э. К.) *2) Хаврин өр маңхаһад цәәҗәлә, үкрмүд хотнас өмәрән хәләһәд идҗ йовла.* (М. Н.)

58. Эн зәңгс буулһж бичтн, эднә тогтацинь шинҗлтн.

1. Ахм сурһуль сурна, эгчм көдлнә. 2. Сө болв, өвгн хотна захд девләрн хучад унтв. (Т.) 3. Мана эдл-аху байн, тегәд әмтнә җирһл ясрад йовна. 4. Нарн һаза хурцар халуљана, болв герт одачн серүн. 5. Кен сәәнәр көдлнә, тер икәр олна. 6. Ода нег сонын сәәхн зәңг соңсгдн гиҗәнә гиһәд, өвгн хаанад ирв.

Амр зәңгс негдәд, давхр зәңг болхларн, хойр эв-арһар тогтна.

1. Негдвәр, амр зәңгс айлтар болн холвасар, эс гиҗ холва үгмүдәр дамжҗ негдәд, давхр зәңг тогтана. Тиим зәңг холвата давхр зәңг гиҗ нерәдгднә. Үлгүрнь: 1) ***Кен*** *эн марһанд диилнә,* ***тер*** *негдгч мөрә авхмн.* (Т.) *2) Удлго мөрнә урлдан болх* ***гисн*** *зәңг дарунь хотн болһнд күрв. 3) Һаза йосндан дуларв,* ***болв*** *энд-тенд цасн хәәләд уга.*

2. Хойрдвар, амр зәңгс зуг айлтар (холвас болн холва үгмүд угаһар) дамжҗ, давхр зәңг тогтана. Тиим зәңг холва уга давхр зәңг гиҗ нерәдгднә. Үлгүрнь: 1) *Эзн эмгн малан цугтынь бүрткнә, хаша-хаацан хәләнә, цугтаһаснь сүүлд бичкн ялч орндан орҗ унтна.* (Э. К.) *2) Өрүн өрлә билә, нарн зөвәр өөдән һарчала, хөд кеер иджә йовла, бичкн ялч арднь йовла.* (Э. К.)

3. Холвата давхр зәңг хойр зүсн тогтацта болна: давхр зүүцл зәңг болн давхр көтлвр зәңг.

Давхр зүүцл зәңгд чинрәрн әдл амр зәңгс зүүцл холвасар дамжҗ негднә. Үлгүрнь: 1) *Хаврин сарин теңгр йир цевр билә,* ***тегәд*** *гилвксн одд йир тодрха үзгднә.* (Д. Б.) 2) *Хаврин дулан өдрмүд эклчкв,* ***болв*** *сөөднь одачн киитн.*

Давхр көтлвр зәңгд нег зәңг наадк зәңгиннь үлмәд бәәһәд, терүгән цәәлһәд, көтлвр холвасар , эс гиҗ холва үгәр

негднә. Тегәд давхр көтлвр зәңг һ о л болн ү л м ә зәңгәс тогтна. Ү л г ү р н ь:1) *Тана нанд күргсн туситн би кезәчн мартшгов гиҗ, көвүн багштан келҗәнә.* 2) ***Кен*** *Төрскнәннь төлә әмән әрвлл уга ноолдҗ йовла,* ***тедниг*** *мана орн-нутг күндлҗ, цәәлһврин көдлмшт олзлна.* (Х. ү.)

Давхр зәңгс тогтацарн йилһрҗ, чинрәрн олн зүсн болна.

Давхр зәңгсин багмуд

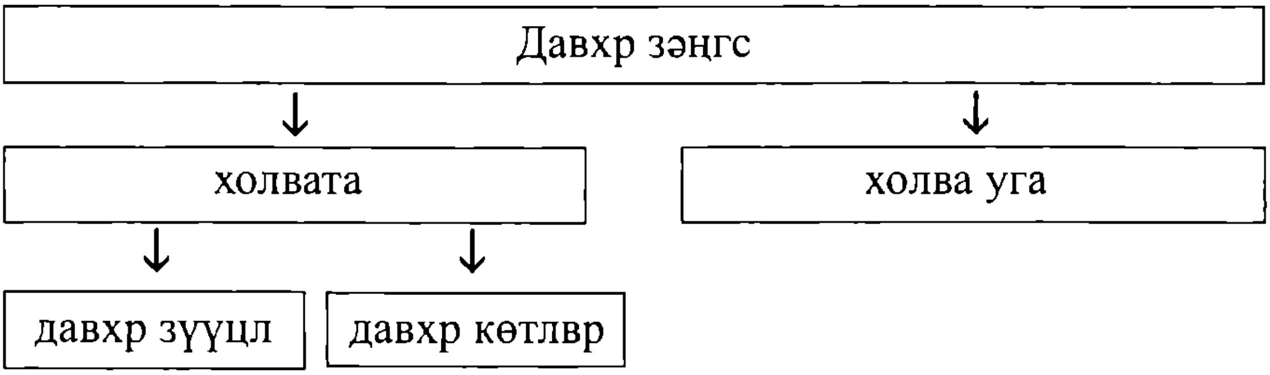

ХОЛВАТА ДАВХР ЗӘҢГС

31. Холвата давхр зүүцл зәңгсин чинр, теднә түдлһнә темдгүд

Холваһарн болн учр-утхарн давхр зүүцл зәңгс һурвн багт хувагдна.

1.Н и и л ү л г ч х о л в а с т а болн холва үгмүдтә (*тегәд, бас, тегәд чигн, чигн – чигн, дәкәд*) давхр зүүцл зәңгс. Энүнд орҗах амр зәңгсин ү ү л д в р м ү д д е г ц, эс гиҗ д а р а л- дҗ орна. Ү л г ү р н ь:1) *Өцклдүр марһана ашлврар хург дав- ла,* ***тегәд*** *чамд йилһән сән келмрчин цол зүүгдх шиидвр һарла.* 2) *Амрлһндан ахм ээҗүр гиичд одҗана,би* ***бас*** *йовх санатав.* 3) *Мана аав йоста келмрч,* ***тегәд*** *чигн хурсн әмтн энүнд аль-*

хан ташлдв. 4) *Кермнә бәәсн балhснас өдр болhн машид* ***чигн*** *гүүнә, самолёт* ***чигн*** *нисвә.*

2. С а л h г ч   х о л в а с т а *(аль, аль – аль, эс гиҗ, эсклә (эс гихлә), негт – негт)* давхр зүүцл зәңгс.

Энүнд орҗах амр зәңгсин ү ү л д в р м ү д и н н е г н ь, эс гиҗ ү ү л д в р м ү д с е л г ә h ә р орна. Ү л г ү р н ь: 1) *Би цааранднь тууль келҗ өгхм,* ***аль*** *Церн төгсәҗ келх белн бәәнә.* 2) *А, дәрк, эн мөрн* ***эсклә*** *һарад гүүнә,* ***эсклә*** *таг зогсна.* (Б. Т.) 3) ***Негт*** *аң кевтә күрклнә,* ***негт*** *күүкд мет шугшад уульна,* ***негт*** *хамхул мет хурлзна,* ***негт*** *төөрсн күн кевтә терз цокҗ, хонг сурна.* (П.)

3. З ө р ү д   х о л в а с т а (*болв, зуг, хәрнь*) давхр зүүцл зәңгс.

Энүнд орҗах амр зәңгсин ү ү л д в р м ү д з ө р ү д чинртә болна. Ү л г ү р н ь: 1) *Саглр герин даалhвран күцц кеҗ,* ***болв*** *эндү һарһснднь багш һундв.* 2) *Мана аав одачн чаңh-чиирг,* ***зуг*** *нүднь му болснд герәс холд одхш.* 3) *Чи эндр асхн балhс орхч, хәрнь мини келсн даалhвр эрк биш күцә.*

Давхр зүүцл зәңгд орҗах амр зәңгс нег-негнәсн цеглгчәр с а л h г д н а.

Давхр зәңгин йилhлтин даран

1. Давхр зәңг кедү амр зәңгәс тогтсинь заах. Яhҗ эдн негдҗәхинь цәәлhх.

2. Ямаран зәңгинь медҗ авх (Давхр зүүцл зәңгд – амр зәңгсәс тогтна, холвата болхларн, зүүцл холвасар негднә. Давхр көтлвр зәңгд – һол болн үлмә зәңгс көтлвр холвасар, холва үгмүдәр, туслт холва үгмүдәр негднә).

3. Тогтацарнь болн грамматическ чинрәрнь давхр зәңгин зүсинь нерәдх (давхр зүүцл, эс гиж давхр көтлвр).

4. Давхр зәңгин тогтацд оржах зәңг болһниг амр зәңгин йилһлтин дараһар күцәх.

5. Зәңгин түдлһнә темдгүдинь цәәлһх.

59. Дор өггдсн схем хәләтн, давхр зәңгсин тогтацинь шинҗлтн. 2 – 3 эврә зәңг тогтатн.

1. Дулан хавр ирв (амр зәңг).

2. Теегин ноһан экләд көкрв (амр зәңг).

(Хойр амр зәңг учр-утхарн негднә.)

Дулан хавр ирв, теегин ноһан экләд көкрв (холва уга давхр зүүцл зәңг).

Дулан хавр ирв, **тегәд** теегин ноһан экләд көкрв (холвата давхр зүүцл зәңг).

60. Дор өггдсн амр зәңгсәс түрүләд холва уга давхр зүүцл зәңг, дарунь давхр зүүцл зәңгсин холвас олзлад, холвата давхр зүүцл зәңгс тогтатн.

Асхн ора цаг билә. Төгрг шар нарн зөвәр өөдән һарв. Күүкд герүрн хәрж ирцхәв. Һаза одачн серүн.

Төрскән харсгч 1812 җилә дәәнә 200-гч җилин өөн темдглгдҗәнә. Эн диилврт ик гидг тәвцән орулсн хальмгуд нерән туурулсмн.

61. Текст умшад орчултн. Давхр зәңгс олҗ авад, һол мөчмүдинь темдглтн.

Намрин йиртмҗин бәәдл

Шүрүн киитн салькн үләв, модна ац деер әрә торчасн шар хамтхасн тасрад нисв. Нүднд әрә үзгдм гөлмн модна ацд торв, салькна күчнд тесч чадад тасргдад үзгддгән уурв.

Деер дулан һазрур нисч йовх шовудын э соңсгдна, болв шовудын харан бархлзсн үүлд заагт үзгдхш.

Генткн өндр модна ацмуд заагт кермн үзгдв, агчмин зуур аң сүүлән шүүрүлл уга нүднә харанас геедрв. Кермн нанд үзгдв, аль угай гисн ухан толһад орна.

Толь

харан – очертания
торх – зацепиться
тасрх – оторваться
тесч чадад – не выдержав
агчмин зуур – мгновенно

О Текстд келц үг олҗ автн.

62. Зәңг болһниг хойр дәкҗ давтҗ бичтн: түрүләд нег зүсн мөчмүдтә амр зәңг, дарунь холвата давхр зүүцл зәңг тогтатн.

Я н з н ь: *Бата шатр сәәнәр наадна.*
Бата шатр сәәнәр наадна, болв шүүгднә.
Бата шатр сәәнәр наадна, болв Санҗ теруг шүүнә.

Нарн шарлад һарчана. Үдлә йир халун болв. Өрүн будн буув. Асхн салькн көдлв.

32. Баһчудын керг-үүлдвр

Ө. 63. Текст умшад орчултн. Ахрар учр-утхинь келтн. Я м а р а н? гидг сурврт хәрү өгчәх баһчудын туск үгмүд текстәс буулһҗ бичтн.

Баһчуд олна керг-үүлдврт шунмһа кевәр орлцна[4]. Өдгә цагин баһчуд эврә хәләцтә, эврә ухан-тоолврта. Олн зүсн туста

үүлдврмүд баһчудын кеҗәх көдлмшт орна. Эннь олна халхар давулгдҗах акцс, сойлын, спортивн марһан болн нань чигн. Баһчудын халхар кегдҗәх көдлмш һардҗах министерств мана таңһчд бәәнә.

Ухата, билгтә, чик хәләцтә, даавртә баһчуд олн. Эдн төрскнч седкләрн, күцәҗәх үүлдврәрн олнд үлгүр болна. Өдгә цагт чик тоолврта, хаалһин үзгән олҗ авсн, өөдән чинртә көдлмш күцәҗ йовх күүкд-көвүд өмн нүүрт йовх зөвтә.

Күцәх керг баһчудт[3] дала: ни-негн бәәлһнә төр хаһллһн, спорт делгрүллһн болн нань чигн. Бас нег аһу ик чинртә олна керг – хальмг келнә делгрлт урмдуллһн.

Келхд, баһчуд дунд хальмг кел сәәнәр меддг улсин тонь баһ болв чигн, төрскнч седклтә, хальмг келән дасх саната күүкд-көвүд элвг[4]. Эн халхар хальмг кел, сойл хадһллһна төрәр зүткҗ йовхнь – «Иткл» нерәдлһтә баһчудын баг. Өдгә[1] цагт Таңһчд эдниг эс меддг улс уга болх гиҗ сангдна. Юңгад гихлә, эдн таңһчиг эргәд, хальмг кел ясруллһна[2] төрәр цәәлһгч чинртә олна керг күцәҗәнә. Баһчудыг сергәһәд, седклднь җивр урһам төрскнч серл орулҗах баг гиҗ, эдниг нерәдҗ болхмн. «Иткл» гидг баһчудын баг хальмг келнә төр хаһллһнд тусан күргәд, таңһчин улст ицл үүдәҗәнә.

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Өдгә цага баһчуд ямаран ?
2. Эдн ямаран керг-үүлдвр күцәнә?
3. Ямаран аһу ик чинртә кергт баһчуд шунмһа кевәр орлцҗана?
4. «Иткл» гидг нерәдлһтә баһчудын баг ямаран көдлмш күцәҗәнә?
5. Эднә көдлмш таңһчин улст ю үүдәҗәнә?

64. Дор өггдсн күүндврин зәңгсин чик дараһинь олад умштн.

– Өдгә цагин баһчуд юуһар соньмсна?

– Өдгә цагин баһчуд хальмг келән мууһар меднә.

– Баһчуд тууҗан сәәнәр меддгинь юн темдглнә?

– Баһчуд олн төрмүдәр соньмсна.

– Хальмг келәрн баһчуд хоорндан күүндну?

– Тууҗ, сойл, авъясмудан хадһллһна төрәр олн марһанс давулгдна, энүнд баһчуд шунмһа кевәр орлцна.

– Мууһар меддгин учрар баһчуд келән дасхар зүткнә, тедн дунд хальмг келән, тууҗан сәәнәр меддгинь бас олн.

– Баһчудт келән дасх санан-седкл бәәнү?

33. Хальмг Таңһчин һоллгч темдгүд

Ө 65. Умштн. Учр-утхарнь күүндвр тогтатн. Хальмг тугин өңг болһна чинринь цәәлһтн.

Орн-нутг болһнд эврә туг бәәнә[4]. Бидн Әрәсәд бәәнәвидн. Әрәсән туг цаһан, цеңкр, улан һурвн өңгтә тасмта. Мана орн-нутгин эң зах уга аһуд ксег келн-әмтн найн һурвн регионд нинегн бәәцхәнә[4]. Тер найн һурвн регионмудын негнь – Хальмг Таңһч.

Хальмг Таңһч эврә тугта, частрта, сүлдтә.Таңһчин частрин үгмүдин үүдәч – Хальмгин олн-әмтнә шүлгч Шугран Вера, көгжмин үүдәч – нертә көгжмч Манжин Аркадий.

Хальмг Таңһчин туг һурвн өңгтә.Шар өңгнь – таңһч шар нарн мет мандлтха, бурхн-шажна ном делгртхә гисн темдг. У, эң зах уга теңгр дор дән-дажг уга бәәхиг медүлҗәхнь – көк өнг. Цевр, сарул, сәәхн җирһләр таңһч цецгәрх гисн темдгнь – цаһан өңгтә бадм цецг.

Хальмг Таӊhчин сүлд – төгрг зег. Төгрг зег – хальмг улсин мөӊк җисән. Деернь холвата дөрвн төөлг – келн-улсин кезәӊк туужин дөрвн өөрдин ниицә медүлҗәх темдг. Шар өӊгнь – нарна толян, бурхни шар ном. Тал дунднь сагсиҗәхнь – өвкнрин улан зала. Доранъ бәәсн бадм цецг – цевр, сарул җирhл дурдҗах темдг. Хальмг Таӊhчин hоллгч темдгүдиг цугтан медх зөвтә[4].

Толь

hоллгч темдг – символика
сүлд – герб
тасм – полоса
җисән – движение
төөлг – круг
холвата – соединенные

34. Өдгә цагин хальмг телеүзгдл

Ө 66. Текст умшад орчултн. Ахрар учр-утхинь келтн. Деепричастн эргцстә зәӊгс буулhҗ бичтн.

Өдгә цагт күн телеүзгдл угаhар бәәҗ чадшго. Зәӊгллhнә, сойлын, сурhулин болн нань чигн олн халхар үүдәгдсн зәӊгс мана оньг авлна.

Хальмг телеүзгдл эврә туужта. 1967 җилд экләд көдлсмн. 2012 җилд хальмг телеүзгдл 45 җилин өөнән темдглв. Хальмг телеүзгдл урднь ямаран бәәсинь, кен көдлҗ йовсинь, ямаран телепередачс hарhдг, юуна тускар зәӊглдг бәәсинь өдгә цагт архивәс hарhсн материалмудас медҗ болхмн.

Өдгә цагт телеүзгдлин эв-арhнь сольгдад, өдгә цагин некврлә ирлцәтәhәр, соньн кевәр хүвргдсн бәәнә.

Хальмг телеүзгдлин тууҗ Хальмг Таӊhчин өслтин-хүврлтин тууҗла бат залhлдата. Билгтә журналистнр белдсн материалму-

дар хальмг улсин бәәдл-җирһлин, туужин тускар медҗ болҗана. Эннь – телеүзгдлин чинринь медүлҗәх герч.

Телеүзгдлин олн халхар үүдәгдсн передачс, гүн чинртә керг-үүлдврмүд олн. Тедн дунд хальмг келнә делгрлтин төр босхлһн онц орман эзлҗәнә.Тер учрар телеүзгдлин седвәрәр сурһульчнр дунд соньн марһан давулгдна.Таңһчин күүкд-көвүд шунмһа кевәр зарлгдсн марһанд орлцад, амн үгин зөөр, авъяс, авг-бәрц меддгән олнд зарлҗ, ах үйнрән байрлулна.

Өдр болһн мадн хальмг телеүзгдл эфирт һархла, нүдән чирмлго, оньган өгч, цуһар ширтҗ хәләнәвидн.

Толь

зәңглһн – вести
өөн – юбилей
урднь – раньше
сольгдх, хүвргдх – меняться
үүдәх – создавать
чинр – значение
герч – свидетельство, подтверждение
седвәр – инициатива

Деер өггдсн үгмүдлә давхр зүүцл, эс гиҗ давхр көтлвр зәңгс тогтатн.

67. Күүндвр тогсәҗ бичтн. Хәрү өгхләрн, орц үгмүд олзлтн: *минһәр болхла, мини хәләцәр, харм төрхд.*

– Сул цагтан телеүзгдләр ю хәләхдән дуртавт?
– ...
– Баһчудт нерәдгдсн ямаран передачс танд таасгдна?
– ...
– Медрлән гүүдүлх чинртә передачс тана җирһлд ямаран орм эзлнә?
– ...

– Хальмг келәр һардг передач хәләх дурн күрнү?
– ...

35. Холва уга давхр зәңгс, теднә түдлһнә темдгүд

Х о л в а у г а д а в х р з ә ң г хойр болн терүнәс үлү амр зәңгәс тогтна. Энүнд салу-салу амр зәңгс холва (холва үгмүд) угаһар, з у г а й л т а р негднә. Бичмр келлһнд болхла, эдн олн зүсн түдлһнә темдгүдәр негднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Хөөч ик хар толһа деер **һарв**, өмн бийднь өргн **тег налаҗ үзгдв**.* (М. Н.)

Холва уга давхр зәңгд орҗах амр зәңгс олн зүсн чинрутхта, болв зәрм чинрнь тодрхаһар йилһрхш.

1. Холва уга давхр зәңгд орҗах амр зәңгс д е г ц болҗах ү ү л д в р м ү д темдглнә. Ү л г ү р н ь: *Тәрсн тәрән зооһин ташуд **көкрҗ үзгднә**, толһа деер зөвәр холд **җирлһн җирлзнә**.* (Э. К.)

2. Холва уга давхр зәңгд орҗах амр зәңгс д а р а л д ж болҗах ү ү л д в р м ү д темдглнә. Ү л г ү р н ь: *Һаза улм **харңһурад**, теңгриг хар **үүлд бүркв**, һал цәкләд, нигт **хур шаргад орв**.*

3. Холва уга давхр зәңгд орҗах амр зәңгс з ө р ү д чинртә ү ү л д в р м ү д темдглнә. Ү л г ү р н ь: *Намрин дунд сар болҗ йовна, шар нарн өмнк кевәрн шатаһа.* (Б. А.)

4. Холва уга давхр зәңгд орҗах амр зәңгс д ү ң ц ү л и н чинртә ү ү л д в р м ү д темдглнә. Ү л г ү р н ь: *Му **күн** идснуусан **келдмн**, сән **күн** узсн-соңссан **келдмн**.* (Ү.)

Холва уга давхр зәңгин тогтацд орад, дегц болн даралдҗ болҗах үүлдврмүд, зөрүд болн дүңцүл чинртә үүлдврмүд темдглҗәх амр зәңгсин хоорнд ц е г л г ч т ә в г д н ә.

5. Холва уга давхр зәңгд хойрдгч зәнг түрүн зәнгин учр темдглнә. Үл г ү р н ь: *Өлн арат буhд улу узв: хама болв чигн ноhа олҗ идәд,* ***буh*** *оньдиндән* ***цадхлң ирнә*** *(арат буhд яhад улу узнә?)*

6. Холва уга давхр зәңгд хойрдгч зәңг түрүн зәңгиг цәәлhнә. Ү л г ү р н ь: *Хаврин цагт хальмг* ***тег өңгән сольна****: көк ноhан шавшч, нигтәр* ***урhна, hазр*** *делгүдән, эрәтә кевс мет,* ***көкрнә.*** (Д. Б.)

Холва уга давхр зәңгд хойрдгч зәңгнь түрүн зәңгин учр темдгләд, эс гиҗ цәәлhлт болхла, амр зәңгсин хоорнд д а в х р ц е г т ә в г д н ә.

68. Холва уга давхр зәңгс тогтатн. Эн зәңгсән тогтахларн, нерлгч мөчмүдиг олзлтн.

Я н з н ь: *Сәәхн цеңнсн күукнә дун холд соңсгдна, нәәрт ирсн улс байрта бәәцхәнә.*

Дун – улс, багш – сурhульч, хар үүлн – хур, зун – hаң халун, сө – одд, салькн – шуурhн, цасн – цандг, хавр – өвсн.

69. Күүндвриг күцц тогтатн. Сурврмудын хәрүhинь давхр зәңгсәр келҗ үзтн.

– Төрскн hазртан дуртавт?

– ...

– Хол hазрт йовхла, сананд кен (юн) орна?

– ...

– Үрнә седкл көдәд гиҗ, юн учрар келгднә?

– ...

– Мадн бәәх hазрт намрин сармудт чигн халун болна. Иим йиртмҗин бәәдл таасгдну?

– ...

– Зуни сармудт һаң халун салькн кесгтә үләнә. Зуни халун өдрмүдт яһҗ амрдвт?

– ...

– Төрскн һазр юуһарн эңкр болна?

– ...

36. Холва уга давхр зәңгсин келгчс

Холва уга давхр зәңгин тогтацд оржах амр зәңгсин келгчс нурһлҗ нег авцта келлһнә хүвәр келгднә.

1. Холва уга давхр зәңгд оржах амр зәңгсин келгчс ү ү л д ә г ч ә р келгдҗ, зәңгин үүлдврмүд дегц, эс гиҗ дараддж болҗахиг темдглнә. Ү л г ү р н ь: *Ирсн гиич **хәрдг**, орсн боран **гиидг**.* (Ү.)

2. Холва уга давхр зәңгд оржах амр зәңгсин нерн келгчс б ә ә л һ н ә н е р ә р келгдҗ, нерәдгч болн киизң киисквӧрмүдт тәвгднә. Ү л г ү р н ь:

а) нерәдгч киисквӧрт: *Сурһулин экн – **җирһл**, залхуһин экн – **зовлң**.*(Ү.)

б) төргч киисквӧрт: *Баатр кедү чиирг болвчн – **нег сумна**, байн кедү малта болвчн – **нег сөөһин шуурһна.*** (Ү.)

в) өггч киисквӧрт: *Тохан келтркә – **ханцнд**, толһан келтркә – **махлад**.* (Ү.)

г) бүрдәгч киисквӧрт: *Муңхг күн – **буульмҗар**, серг күн – **сурһмҗар.*** (Ү.)

д) хамцулгч киисквӧрт: *Усн гүн болвчн – йоралта, уул өндр болвчн – **ората.*** (Ү.)

3. Холва уга давхр зәңгд оржах амр зәңгсин келгчс ч и н р л г ч н е р ә р келгднә. Ү л г ү р н ь: *Бүтүһәр базһсн шарх – **хату**, тежәгәр келсн үг – **хату**.* (Ү.)

4. Холва уга давхр зәңгд орҗах амр зәңгсин келгчс т о о л г ч н е р э р келгднә. Ү л г ү р н ь: *Нернь – **негн**, недрлнь – **хойр***. (Тәәлврнь: *модн күрз, төмр күрз*).

5. Холва уга давхр зәңгд орҗах амр зәңгсин келгчс н а р е ч э р келгднә. Ү л г ү р н ь: *Җора мөрн – **хаврар**, седң күн – **серүһәр***. (Ү.)

6. Холва уга давхр зәңгд орҗах амр зәңгсин келгчс б у р у ш а г ч чинртәһәр келгднә. Ү л г ү р н ь: *Буульмҗ уга – **баатр уга**, сүв-селвг уга – **цецн уга***. (Ү.)

Холва уга давхр зәңгст орҗах амр зәңгсин келгчс нерн келлһнә хүвсәр болн наречәр келгдхләрн, т а т а с а р с а л- һ г д н а.

70. Эн зәңгс умштн. Холва уга давхр зәңгс олтн, келгчсинь темдглтн.

1. Нарна нилчиг тоолҗ болшго, һазрин оруг барҗ болшго. (Ү.) 2. Ик дала – уснд хандг уга, мергн күн – эрдмд хандг уга. (Ү.) 3. Зуни сар йир халун болн хагсу болв, эн һазрин әмтн тәрсн багцан өдр болһн услҗав. (Д. Б.) 4. Медәтә насндан өвгн одачн чаңһар болн сәәнәр көдлнә, авсн даалһвран эн даң үлүтәһәр күцәнә. (И. Л.) 5. Тәрәнә хаҗуд нег мөртә күн ирҗ буув, тер мөрән көтләд, тәрәнә көвәһәр үрвәд йовад йовна. (И. Л.)

О Деер өггдсн хойр үлгүр чееҗәр дастн.

Давхр зүүцл зәңгин синтаксическ йилһлтин диг-даран

Ямаран давхр зүүцл зәңгинь келх кергтә (холвата, аль холва уга зәңгий).

Кемр холвата давхр зүүцл зәңг болхла, ямаран холваһар амр зәңгс негдсинь, тедн ямаран чинртәһинь келх кергтә.

Терүнә хөөн зәңг болһниг амр зәңг мет йилһх кергтә.

37. Гражданск дәәнд нерән туурулсн баатрмуд

Ө 71. Текст умшад орчултн. Учр-утхинь ахрар келтн.

Канука Харти

Канука Харти 1883 җилин үкр сарин 17-д Сальск округин Донской областин Иловайск станицин Зунда күүтрт угатя хальмгин гер-бүлд төрсмн. Арвн хойртаһасн авн әңгин сурһуль төгсәһәд, арвн йистәдән әңгин олна дөңгәр багшин сурһуль төгсәһәд, 1905 – 1907 җилмүдт эклц школд багшлҗ йовла.

Эн җилмүдт Харти Бадиевич революционн җисәнд орлцв. Октябрин революц эклм цацу Харти Кануков Улан Цергт мордад, цаһачудла ноолдсмн.1918 җиләс авн Канука Харти кесг командн-политическ үүл дааҗ йовсмн.1921 җилд ах-дү Моңһл улсин цергт дәәнә медрлин итклтә командир болҗ церглҗ, цаһачудын барон Унгернә өмнәс кесн революционн ноолданд орлцсмн. Тер ноолданд үзүлсн зөрмг йовдлынь болн моңһлын революцин җисәнд ач-тус күргсинь темдглҗ, моңһл улс амулңта йосан һартан авхднь ач-ик үүлдвр үүдәсндн Канука Хартиг 1931 җилд Моңһл Улсин Республик Дәәнә Улан Тугин орденәр ачлсмн.

1925 – 1927 җилмүдт Канука Харти Хальмг Таңһчин ЦИК-ин ахлачар көдлҗ йовсмн. Хальмг улсин амн үгин зокъялмуд сәәнәр меддг Канука Харти бийнь чигн шүлгүд тогтаһад, дуунд тохрулад, орс келнәс шүлгүд, дуд орчулдг бәәсмн.

Гражданск дәәнә гүргүд мөртә Хальмг полк бүрдәһәд, терүнә цергләчнрт хальмг орс хойр келәр «Улан хальмг» гидг газет бүрдәһәд, уралан дуудгч шүлгүд үүдәһәд, ду һарһад тер газетд болн салу цааснд (листовкд) барлад, тархадг бәәсмн. 1920 җилд тер шүлгүд «Революционн дуд цуглрв» гидг салу хураңһу дегтр болҗ барлгдла. Канука Харти орс келнәс хальмг келнд кесг дуд орчулсмн, статьяс бичҗ барлсмн.

Баһ үй насндан әмндән харш му гемлә харһад, кесгтән өвчтә йовҗ, Канука Харти 1933 җилд тәв орсн насндан өңгрсмн. («Төрскн литератур», 10 кл.)

Толь

әңг – род, община
җисән – движение
хүвсхүл –революция, вихрь
эклх – начинать
үүл – должность, пост
ач-тус күргх – приносить пользу, оказывать помощь
бүрдәх – создавать

Деер өггдсн текстәр дамҗад, зәңгсиг күцц бичтн.

1. Канука Харти әңгин олна дөңгәр багшин сурһуль төгсәлә, яһад гихлә … .
2. Цаһачудла ноолдхин кергт Харти Бадиевич Кануков … .
3. Моңһлын ахнр-дүүнрт ач-тусан күргсн төләд Канука Харти … .
4. Орс кел сәәнәр меддгәрн Канука Харти … .

Сурврмуд (Бичмр хәрү өгтн.)

1. Канука Харти кедүдч җилд, альд төрлә?
2. Ямаран сурһуль төгсәһәд, кен болж көдлҗ йовла?

3. Улан Цергт мордад, Канука Харти ямаран үүл дааж йовла?
4. Хальмг советин цагин урн үгин зокъял үүдәлһнд Канука Харти ямаран ач-тусан күргсмби?
5. Хөөтк үйнр Канука Хартин санлыг яһж мөңкрүлсмн?
6. Гражданск дәәнә орлцачнрас тадн бас кениг меднәт?

38. Төрскән харсгч Алдр дәәнә баатрмуд

Ө 72. Текст умшад орчултн. Учр-утхинь ахрар келтн. Текстәр дамжад, нег-негндән сурврмуд тәвтн. Деепричастн эргцстә зәңгс буулһж бичтн.

Төрскнәнь төлә әмән өгсн Эрдн

1942 жилин 30-д Советск Информбюрон зәңглсәр, сержант Эрдни Деликовин алдр йовдлын тускар Советск Союзин цуг әмтн медв. «Мини бу автн. Фашистнриг алцхатн! Манахс хооран цухрдмн биш», – гиж күнд шав авсн Эрдн Деликов эврә цергчнриг сүрәлкәд хәәкрв.

Эрдн Деликов 1922 жилд Салын Тугтн әәмгт Делгә Төлҗин өрк-бүлд төрсмн. Эцкнь өңгрснә хөөн 13 наста Эрдн сурһулян хайчкад, көдлмшт орв. Гемтсн экән болн дү көвүһән тежәхин төлә Эрдн шунмһаһар көдлв.

Дән эклхлә, Эрдн эврә дурар церглт мордв. Салын Тугтна көвүг 110-гч тойгта Хальмг мөрн цергин дивизин тоод орулв.Эн дивизин зөргтә дәәчнр Тең һолын көвәд кесг дәәлдәнд орлцв. Цааранднь Эрдн Деликов танк уга келһнә әңгин командир болв. 1942 жилин июль сард Пухляковский күүтрин өөр бәәдг Тең һолын һатллһиг харсх даалһвр энүнә әңгд өггдв. Түрүн дәәлдәнд эдн 30 шаху танк уга кеж чадв. Немшин самолётмудын, танкму-

дын, йовһн цергә олн дәврлһиг зогсаһад, дәәснәс өрәлинь алад, Эрднь Деликовин цергчнр зурһан хонгин эргцд үктлән дәәлдв.

Сержант Эрднь Деликовин зөрмгиг, үлгүр болгч даалһвр күцәлһиг темдгләд, Советск Союзин Герой гидг өөдән цол зүүлһв. Эрднь Деликовин дүр, зөрмг баатр йовдл мана зүркнд төөнрәд үлдсмн. («Хальмг үнн» газетәс.)

Толь

зәңглх – сообщать, передавать
цухрдмн биш – не отступают
шав – ранение
сүрәлкх – вдохновлять
тежәхин төлә – чтобы прокормить
эврә дурар – добровольно
дәәлдән – бой
һатллһн – переправа
дәврлһн – атака

Даалһврмуд

1. Текстәр дамҗад, нег-негндән сурврмуд тәвтн.
2. «Дән болн мини өрк-бүл» гидг төрәр ахр келвр бичтн.
3. «Мана школын музей» гидг төрәр диалог тогтатн.

Ө 73. Текст умшад орчултн. Ахрар учр-утхинь келтн.

Залу-зөрмг Баатр Басанов

Төрскн һазр-уснднь әәмшг үзгдхлә, Хальмг Таңһчин залус зер-зев даахарн дәәнд мордад, залу-зөрмгәр төрскн теегән харссн болдг.

Теднә негнь Советск Союзин Герой Басанов Баатр Манджиевич. Баатр Манджиевич 1911 җилд Багшин Шемнр хотнд төрсмн.

Дән эклхлә, эн түрүн зергләнд дәәнд мордна. Гвардии ах сержант Баатр Басановин һардврт дәәлдҗ йовсн отделенә салдсмуд командиран дурасн зөргтә билә. Нег дәкҗ Духново селәнә өөр күчтә бәәр-бәрлдән болв. Хортн тооһарн ик болад, Басановин отделень фашистнрин бүслврт авгдв. Зер-зев дала биш, тер бийнь эдн баатр кевәр бийән бәрәд, фашистнрин һарт бәәсн селәнд ирв. Басанов хортнас сүрдлго, һанцарн хортна штабур дәврәд, хортыг уга кеһәд, полкин тугинь болн документсинь авв. Тер хоорнд салдсмуднь селәг эзлв. Эдн 12 немш офицериг алад, наадксинь бәрәнд авв.

Эн бәрлдәнд Баатр Басанов күнд шав авсн бийнь, салдсмудан һардад, хортнла ноолдсн билә. Баатр-зөрмгәр дәәлдсн төләд 1945 җилин март сард Баатр Басановд Советск Союзин Геройин нерн зүүлһгдлә.

Баатр Басановин санлын самбр Элст балһсна «Родина» кинотеатрин эрст бәәнә. Баатр Манджиевич олн җилдән эн кинотеатрин ахлач болҗ көдлҗ йовсмн. Басанов Баатрин нер Көтчнрә района Шин Мер селәнә школ зүүнә. Төрскн һазртнь Басанов Баатрт бумб тәвгдсн бәәнә. («Келн – мана зөөр» дегтрәс.)

Толь

әәмшг – опасность
зер-зев – оружие
һардврт – под руководством
хортн – враг
бәрәнд авх – взять (захватить) в плен

Текстин учр-утхар цөөкн бичмр сурвр тәвтн, хаҗуд суусн сурһульчас хәрүһинь суртн.

Сурврмуд

1. Тана селәнәр (балһсар) дән дәврҗ һарви?
2. Тана селәнәс кеду күн дәәнд мордла?
3. Дәәнә цагт эмнәсн хаһцсн улсин санлыг тана селәнәхн яһҗ моңкрулв?
4. Дәәнә цагт мана таңһчиг хортнас кедүдгч әәрм сулдхла?
5. Тана сансар, өдгә цагт баатр зөрмг йовдл үзүлдг эмтн бәәхий? Үлгүрлҗ цәәлһтн.

ДАВХР КӨТЛВР ЗӘҢГС

39. Давхр көтлвр зәңгсин тогтац, теднә түдлһнә темдгүд

1. Давхр көтлвр зәңг чинрәрн әдл биш һол болн үлмә зәңгсәс тогтна. Үлмә зәңг һол зәңглә көтлвр холвасар болн холва үгмүдәр дамҗҗ негднә:

а) көтлвр холвас – *гих* гидг үүлдәгчин амр кев-янзс (*гиҗ, гиһәд, гихлә, гитл, гисн,* н. ч.) болдмн;

б) холва үгмүд – *гих* гидг үүлдәгчин давхр кев-янзс (*гиһәд бәәҗ, юңгад гихлә, гисн мет,* н. ч.) болдмн;

в) энүнәс нань һол болн үлмә зәңгсиг негдүлхин төлә туслт холва үгмүд бәәнә. Эдн чинр-утхан геесн сургч болн заагч орч нердин, дәкәд наречин кев-янзс (*кен – тер, ямаран – тиим, кеду дүңгә – теду дүңгә, кеду – теду мет, альдас – тенд,* н. ч.) болдмн.

2. Үлмә зәңг һол зәңглә причастин кев-янзд бәәх *гидг, гих, гисн, гиснд, гисиг, гисәр, гиҗәсн,* н. ч. көтлвр холвасар негдхләрн, цеглгч әр салһгдхш. Үлгүрнь: ***Марһанд би түрүн нүүрт һархнь әәҗдм ик байр болх гисн*** *тоолвр күүкнә ухінд шигдҗ орв.*

3. Үлмә зәңг һол зәңглә деепричастин кев-янзд бәәх болн талдан чигн көтлвр холвасар (*гиҗ, гиһәд, гихлә, гихләрн, гивчн, учрар, уршгар, төләд,* н. ч.) негдхләрн, холва үгмүдәр болн туслт холва үгмүдәр (*гисн мет, гисн бийнь, гиһәд бәәҗ, кен – тер, ямаран – тиим, кедү – тедү мет,* н. ч.) негдхләрн, ц е г л г ч ә р с а л һ г д н а. Ү л г ү р н ь: ***Сүл җилмүдт цаста үвл болад уга төләд,*** *һазриг усар сәәнәр теткх учр бәәнә.*

74. Келлһндән давхр көтлвр зәңгс яһҗ олзлҗ болҗана? Дор өггдсн зәңгс тогтацарнь шинҗлтн. Үлгүрләд цөөкн зәңг эврән тогтатн.

1. Кен нанла шатр наадна, тер эркн биш шүүгдәд бәәх. 2. Саглр герин даалһвран цугтнь белдләв гиснь үнн бәәҗ, сән темдг авад бәәв. 3. Эсвин олимпиадт орлцхдан Бадм белн бәәнә гиж, багш классин хург деер зәңглв. 4. Кен марһана түрүн нүүрт һарна, терүнд үнтә белг өггдх. 5. Ямаран шүлг бичкдүд шүүҗ авна, тиим төрәр соньмсчана. 6. Мадниг хальмг келән яһҗ дастха гиҗ, багшнр заавр өгнә, тиигҗ седклән өгч дасх зөвтәвидн. 7. Күн хама йовв чигн, энд үлдсн элгн-садн сангдна. 8. Экмдн кезә хәрҗ иртн гилә, тер цаглань герүрн орж ирх зөвтәвидн. 9. Мана багш сурһульчнрин авчах сурһмҗд оньган өгнә, юңгад гихлә даавртa көдлмшән сәәнәр меднә. 10. Намаг чаңһ-чиирг болтха гиһәд, эцкм спортивн секцд орулла. 11. Кемр соньн даалһвр күцәх кергтә гихлә, терүнәс талдан төр хаһлх седкл уга.

40. Давхр көтлвр зәңгсин эркн багмуд

Давхр көтлвр зәңгин тогтацд үлмә зәңг һол зәңгин ямаран болвчн нег мөчинь, эс гиҗ цуг бийинь цәәлһнә.

Үлмә зәңгин синтаксическ чинрәрнь давхр көтлвр зәңгс иим эркн багмудт хувагдна: н е р л г ч үлмәтә, н е м л т

үлмәтә, ц ә ә л һ г ч үлмәтә болн (үүлдвр, орм, цаг, учр, күцл, бооцгч, хәрүд) у р ш г үлмәтә давхр көтлвр зәңгс.

Ямаранчн давхр көтлвр зәңгсиг схемәр темдглҗ болна: һол зәңгиг дөрвлҗн хавсрлтар [   ], үлмә зәңгиг төгрг хавсрлтар (   ). Ү л г ү р н ь: *Бидн балһснд күрч чадсн угавидн, юңгад гихлә һолын усн деврәд, тагт хамхлчксн бәәҗ.* Эн зәңгин схем:

ю н у ч р а р?
[   ], (юңгад гихлә. ...)

Үлмә зәңг (*юңгад гихлә һолын усн деврәд, тагт хамхлчксн бәәҗ*) *юңгад гихлә* гидг холва үгәр дамҗҗ, һол зәңгләрн негдәд, терүг цуг бийинь цәәлһҗ, ю н у ч р а р? гидг сурврт хәрү өгчәнә, тегәд эн учр үлмәтә давхр көтлвр зәңг болҗ һарчана.

Давхр көтлвр зәңгсиг тогтацарнь болн чинрәрнь хувалһн

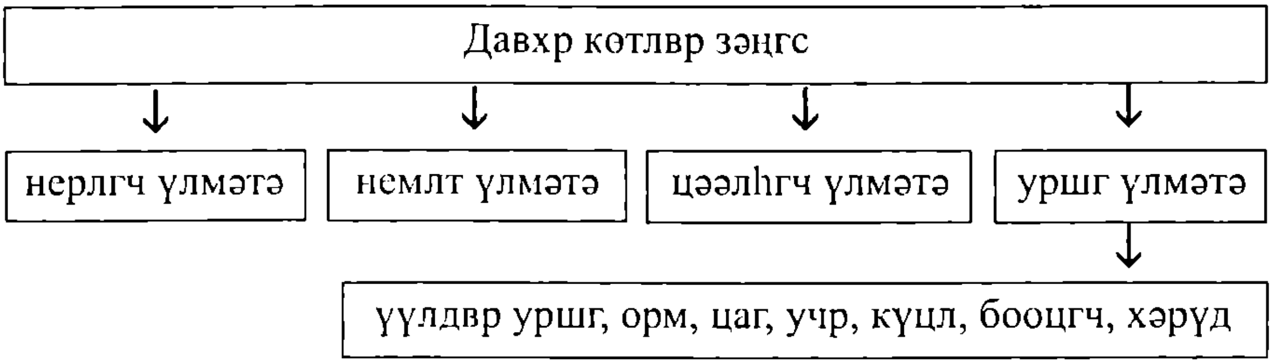

41. Нерлгч үлмәтә давхр көтлвр зәңг

Н е р л г ч ү л м ә зәңг нерәдгч киискврин к е н? ю н? гидг сурврмудт хәрү өгч, һол зәңгиг цәәлһнә.

Нерлгч үлмә зәңг һол зәңгләрн *кен – тер, юн – тер* гидг туслт холва үгмүдәр болн *гих, гидг, гисн* гидг көтлвр холвасар

дамжҗ негднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Кен сәәнәр шунәҗ көдлнә,*** *тер зураһан цаглань* (к е н?) *күцәнә.* 2) ***Юн шунмһаһар кегднә,*** *тер сәәнәр* (ю н?) *күцәгднә.*

Нерлгч үлмә зәңг үлгүрмүдт, ахр туульд болн шүлгүдт өргнәр олзлгдна.

75. Умшад, һол болн үлмә зәңгинь олтн, ямаран холва үгмүдәр болн көтлвр холвасар дамжҗ тогтсинь келтн. Үлмә зәңгсинь татасар таттн.

1. Олн әмт һарджҗ көдлгнә гидг мел амр төр биш. (Д. Б.) 2. Кен эвтәһәр төвшүнәр күүнднә, тер кергән күцәҗ чадна. (Ү.) 3. Кен кишгин төлә ноолдна, тер терүг олна. 4. Кен күүнд нүк малтна, тер терүндән эврән унна. (Ү.) 5. Эңкр һазрин сәәхрлтд мадна чигн нилч бәәнә гисн, эк-эцкин седклд таалта, байрта болх. (И. Л.)

42. Немлт үлмәтә давхр көтлвр зәңг

Н е м л т ү л м ә зәңг киизң киискврмүдин сурврмудт хәрү өгч, һол зәңгин үүлдвриг цәәлһнә.

Немлт үлмә зәңг һол зәңгләрн *гиҗ, гиһәд, гихиг, гисиг, гиснд, гисәр,* н. ч. көтлвр холвасар болн *кен – терүнд, кен – терүнлә, юн – терүг,* н. ч. туслт холва үгмүдәр дамжҗ негднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Намаг энд хол һазрт түрү йовна гиҗ,*** (ю у н д?) *санаһан бичә зовтн.* 2) ***Кен теңгрин од нанд авч ирнә,*** *терүнд алвтыннь өрәлинь нег тулм алттаһар* (к е н д?) *өгх биләв.* (Т.) 3) ***Эдл-ахуд юн кергтә болна,*** *терүг цугтынь* (ю?) *күцәҗ көдлнәв.* (Д. Б.)

76. Зәңгс бичхләрн, немлт үлмә зәңгс темдглтн. Тедн ямаран сурврмудт хәрү өгчәнә, ямаран холвасар дамҗҗ, һол зәңгсләрн негдҗ?

1. Тана көвүн цергт морджана гисиг одахн илгәсн бичгәстн манахн медцхәв. (Э. К.) 2. Аңһучас үргәд һарсн гөрәсд тенд гүүҗ йовна гиҗ, машинд йовсн көвүн шофёрин чикнд хәәкрҗ келв. (И. Л.) 3. Намаг энд орс ик балһснд түрү йовна гиҗ, санаһан бичә зовтн, би сән бәәнәв. (Э. К.) 4. Мөңгн күклтә, алтн чееҗтә көвүн хатнас һарв гиҗ келчкәд, залу өврән уудлад, цаас һарһад өгв. (Т.)

43. Цәәлһгч үлмәтә давхр көтлвр зәңг

Ц ә ә л һ г ч ү л м ә зәңг я м а р а н? гидг сурврт хәрү өгч, һол зәңгин ямр нег (бәәлһнә нерәр келгдсн) мөч цәәлһнә.

Цәәлһгч үлмә зәңг һол зәңгләрн *гих, гидг, гисн* гидг көтлвр холвасар болн *ямаран – тиим, ямаран – тиим кевәр, ямаран – тедү мет,* н. ч. туслт холва үгмүдәр дамҗҗ негднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Хан күүкән хәрд өгчәдгәҗ гих*** (я м а р а н?) *зәңг соңсад, хаанад күүкнә марһанд ирләв.* (Т.) 2) ***Ямаран даслтд баһаснь күүкдиг дасхна,*** *тиим* (я м а р а н?) *кергәр тедн соньмсна.* (Э. К.)

77. Эн зәңгс бичхләрн, цәәлһгч үлмә зәңгс темдглтн. Тедн ямаран сурврмудт хәрү өгчәнә, ямаран холвасар дамҗҗ, һол зәңгсләрн негдҗ?

1. Школан чиләһәд, хойр-һурвн җилд көдләд, күч-көлснә дамшлт медҗ авнав гисн үр күүкнә үгмүдиг соңсч, эн терүнд алң болв. (Җ. А.) 2. Эн чолуч күн, чолуна көдлмш сәәнәр меднә гиҗ, көдлмшт орхар ирсн күүнә тускар бригадир келв. (Э. К.) 3. Малыг киитн үвләс сәәнәр асрҗ һарһна гидг амр төр биш гиҗ,

зоотехник хургт келв. (Б. А.) 4. Шин ирсн һазр ямаран болна, эмтн маниг яһҗ тосна гисн тоолвр энүнә ухаг эзлнә. (Б. А.)

УРШГ ҮЛМӘТӘ ДАВХР КӨТЛВР ЗӘҢГС

Үлмә зәңгс һол зәңгин үүлдвриг олн зүсн уршгин халхас цәәлһәд, шишлң (үүлдвр, орм, цаг, учр, күцл, бооцгч, хәрүд) у р ш г ү л м ә т ә давхр көтлвр зәңгс тогтана.

44. Үүлдвр уршг үлмәтә давхр көтлвр зәңг

Ү ү л д в р у р ш г ү л м ә зәңг я һ ж? я м а р а н к е в ә р? я м а р а н б ә ә д л т ә һ ә р? к е д ү м е т? гидг сурврмудт хәрү өгч, һол зәңгин үүлдврин уршг цәәлһнә.

Үүлдвр уршг үлмә зәңг һол зәңгләрн *яһҗ – тиим кевәр, ямаран – тиим кевәр, кедү – тедү, ямаран кевәр – тедү метәр, н. ч.* туслт холва үгмүдәр дамҗҗ негднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Маниг нааран йовулхларн, яһҗ көдлтхә гиләт,*** *бидн тиим кевәр* (я һ ж?) *көдлҗәнәвидн.* (С. Б.) 2) ***Шарлсн нарни герлд шам ямаран кевәр цәәнә,*** *тедү мет үнн үгин өмн худл* (к е д ү м е т?) *бөкнә.* (И. Л.)

78. Зәңгс умшад буулһҗ бичхләрн, үүлдвр үлмә зәңгс темдглтн, теднә холвасинь заатн.

1. Эн бичкн көвүн ю кеҗ чадх билә гиҗ санад, тер энүг басад, оньгтан авчахш. (Э. К.) 2. Йовҗ йовад, генткн тулад, яһҗ кесн сән болх гиҗ санад, залу зөвәр удан уха туңһаһад зогсв. (Д. Б.) 3. Шүүврт белдх цаг ирчкв гиһәд, оютн дегтр авад суув. 4. Тиим ахр болзгт нисч ирнә гидг ямаран шулун көлгн тер. 5. Ямаран кевәр тер санҗ йовсн санаһан күцәхәр седлә, тер мел тиигҗ күцәгдв. (И. Л.)

45. Орм үлмәтә давхр көтлвр зәңг

О р м ү л м ә зәңг а л ь д? х а м а? а л ь д а с? х а м а- һ а с? гидг сурврмудт хәрү өгч, һол зәңгин үүлдврин орм цәәлһнә.

Орм үлмә зәңг һол зәңгләрн *альд – тенд, хама – тенд, альдас – тендәс, хамаһар – тендәһәр,* н. ч. туслт холва үгмүдәр дамжҗ негднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Альд һал түлнә,*** *тендәс утан* (а л ь д а с?) *һарна.* (Ү.) 2) ***Хамаран усн гүүнә,*** *тенд сала хорҗңнур һарһҗ, нур* (х а м а?) *тогтана.* (Х. ү.)

79. Зәңгс умшад буулһҗ бичхләрн, орм үлмә зәңгс темдглтн, ямаран сурврт хәрү өгчәхинь заатн.

1. Хама хагсу тег өмәрән делгүдән налаҗала, тенд ода шин балһсн олн давхр гермүдтә бәргдсн бәәнә. (Д. Б.) 2. Альд тер эклҗ сурһульд орла, тендән одачн бәәһә бәәнә. 3. Хамаран та намаг йовулнат, би тендчн көдлҗ чадхв. (И. Л.) 4. Альд нәр болна, тендәс домбр, гармулин айс соңсгдна. (Л. Ц.)

46. Цаг үлмәтә давхр көтлвр зәңг

Ц а г ү л м ә зәңг к е з ә? я м а р а н у д а н? к е з ә һ ә с а в н? к е з ә к ү р т л? гидг сурврмудт хәрү өгч, һол зәңгин үүлдврин цаг цәәлһнә.

Цаг үлмә зәңг һол зәңгләрн *гилһнлә, гисн цагт,* н.ч. көтлвр холва үгмүдәр болн *кезә – тер цагла, нег дәкҗ – тиигхд, кемрҗән – цагт, яһҗ – тер кевтән,* н. ч. туслт холва үгмүдәр дамжҗ негднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Тана сулдхвр кезә чилхмн билә,*** *тер цагларн манаһур* (к е з ә?) *күрәд иртн.* (М. Н.) 2) ***Һәрә хатрлһнла,*** *наадк хойрнь бас* (к е з ә?) *мөрән шавдлдад һарв.*

80. Зәӊгс умшад буулhҗ бичхләрн, цаг үлмә зәӊгс темдглтн, ямаран сурврт хәрү өгчәхинь заатн.

1. Нуурин көвәд аӊhуч хулсн заагт кевтлә, генткн дала нуhсн җиврән деләд, уснд бууҗ йовна. (Д. Б.) 2. Баhчудын хург кезә кех боллат, тер цагларн кецхәтн. (М. Н.) 3. Көвүн герт күцц орҗ ирәд уга билә, генткн экнь күзүнәснь теврәд, ууляд, кесгтән тәвҗ өгл уга бәәв. (Б. А.) 4. Автобус өөрдәд ирҗ йовла, әмтн юман цуглулад, ормасн бослдад, хутхчад одв. (Э. К.)

47. Учр үлмәтә давхр көтлвр зәӊг

У ч р ү л м ә зәӊг ю н у ч р а р? я h а д? ю ӊ г а д? гидг сурврмудт хәрү өгч, hол зәӊгин үүлдврин учр цәәлhнә.

Учр үлмә зәӊг hол зәӊгләрн *гиhәд, учрар, уршгар, тегәд, төләд, деерәс* гидг көтлвр холвасар болн *юӊгад гихлә, яhад гихлә, учр деерәс* гидг холва үгмүдәр дамҗҗ негднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Көвүн сурhуль бичә суртха гиhәд,*** *хөөнә эзн бас кесг* (я h а д?) *эв-арh хәәв.* (Э. К.) 2) ***Теӊгс талас чаӊh салькн үләҗәнә,*** *тер учрар энүнә көвәд удан* (ю н у ч р а р?) *сууҗ болшго болв.*

81. Зәӊгс бичхләрн, учр үлмә зәӊгс темдглтн. Тедн ямаран сурврмудт хәрү өгч, ямаран холвасар дамҗҗ, hол зәӊгсләрн негдҗ?

1. Мана орн-нутг ветеранмудт икәр оньган өгнә, юӊгад гихлә тедн сән дасмҗта, терүгән баhчудт заана. (Х. ү.) 2. Садын хамтхасн үвл күртл көкрәд бәәв, юӊгад гихлә намр дуланар болн чиигтәhәр давҗ hарв. (Л. Т.) 3. Һол hатлҗ hархд йир әәмшгтә болв, юӊгад гихлә мөсн нимгрәд, зәрм hазрарн шуурч одҗ. (Л. Т.) 4. Хаалhдан эн дегд икәр муурв, тегәд цааранднь йовдг арh энүнд учрсн уга.

48. Күцл үлмәтә давхр көтлвр зәӊг

К ү ц л ү л м э зәӊг я а х а р? я а х г и ж? ю у н а т ө л ә? гидг сурврмудт хәрү өгч, һол зәӊгин үүлдврин күцл темдглнә.

Күцл үлмә зәӊг һол зәӊгләрн *гиҗ, гиһәд, гисәр* гидг н. ч. көтлвр холвасар негднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Ода нег соньн сәәхн зәӊг соӊсгдн гиҗәнә* ***гиһәд****, өвгн хаанад ирв.* (Т.) 2) *Дү көвүһән танад бәәлһхәр ирләв* ***гиҗ****, Муузра Богзгт келв.* (Э. К.)

82. Зәӊгс умшад, күцл үлмә зәӊгс темдглтн. Тедн ямаран сурврмудт хәрү өгчәхинь келтн.

1. Спортивн марһанд цуһар орлцтха гиҗ, багш шиидврән батрулҗ, орлцачнрин нердинь зарлв. 2. Таньдг уга күүнлә яһҗ йовхв гиһәд, күүкн ирәд, эмәһәд, йовш угаһар седв. (Б. А.) 3. Терүнд сурсинь цугтынь өгхмн гиж келхәр хан баатрмудан цуглулв. (Т.) 4. Бийән терүг бичә үзтхә гиһәд, Пүрвә зогсчасн орман соляд хәләв. (Б. А.)

49. Бооцгч үлмәтә давхр көтлвр зәӊг

Б о о ц г ч ү л м э зәӊг я а х л а? гидг сурврт хәрү өгч, һол зәӊгин үүлдврин бооца темдглнә.

Бооцгч үлмә зәӊг һол зәӊгләрн *гихлә, кемр, кемрҗән, кемр – гихлә* гидг көтлвр холвасар негднә. Ү л г ү р н ь: 1) ***Кемр*** *Төрскн эн керг нанд даалһҗана* ***гихлә****, терүнәс ах төр нанд нань уга.* (И. Л.) 2) *Олн көдләчнриг мөрәлҗәнә* ***гихлә****, цуг әмтн йир икәр байрлв.*

83. Эн зәңгс умшад, бооцгч үлмә зәңгс темдглтн. Тедн ямаран сурврмудт хәрү өгчәхинь келтн.

1. Кен эн сурврт хәрү өгч чадна гихлә, ард суусн көвүн һаран өргәд босв.(Ж. А.) 2. Кемр эн шиидвриг чик гиж тоолснтн, һаран өргцхәтн гихлә, әмтн альх ташлдв. (М. Н.) 3. Манаһур ирнәв гихлә, танд тер зовлңта төр биш, та эврән машитәт. (Д. Б.) 4. Кен эн шилин амар багтж орна гихлә, шулм көвүн терүнд багтад орж одв. (Т.)

50. Хәрүд үлмәтә давхр көтлвр зәңг

Х ә р ү д ү л м ә зәңг я h в ч и г н? я м а р а н ч и г н? гидг сурврмудт хәрү өгч, зәңгин һол үүлдвр орхнь хәрүд чинр авна.

Хәрүд үлмә зәңг һол зәңгләрн *чигн, бийнь* гидг хүвсин чинртә холвасар болн *кедү – тер бийнь, кедү дуңгә – тер бийнь* гидг туслт холва үгмүдәр дамжж негднә. Ү л г ү р н ь: 1) *Баахн көвүнд ямаран даальвр өгв* ***чигн****, тер терүг дарунь күцәчкәд бәәнә.* (Х. у). 2) ***Кедү*** *күчр-күнд харһна,* ***тер бийнь*** *эн хооран цухрхш.* (Б. Т.)

84. Зәңгс умшад, күцл үлмә зәңгс темдглтн. Тедн ямаран сурврмудт хәрү өгчәхинь келтн.

1. Киитн салькн улм чаңһрад бәәв чигн, арһ уга, тедн һарад йовх зөвтә билә. (И. Л.) 2. Кердә кедү бәәгв чигн, хавр цагасн эрт ирдмн биш. (Ү.) 3. Кедү жил хамдан бәәжәнәвидн, тер бийнь кезә ямаран хот уудгинь үзәд угавидн. (Т.) 4. Киитн йир догшн болв чигн, көвүд даархш, конькиһәр дошлдна. (Д. Б.)

85. Дор өггдсн схемәр давхр көтлвр зәңгс тогтатн.

кен?

1. Нерлгч үлмәтә: (Кен …), […].

ю?

2. Немлт үлмәтә: (… гисиг) […].

ямаран?

3. Цәәлһгч үлмәтә: (… гисн) […].

яахла?

4. Бооцгч үлмәтә: (… гихлә), […].

51. Хальмг улсин авъясмуд

Ө 86. Умшад орчултн. Ахрар амн үгәр келтн.

Ямаран болвчн келн-әмтн эврә авъяста. Эннь келн-улс болһна әрүн кевәр хадһлгдҗ бәәх зөөр. Авъясмуд үйәс үйд келгдәд, күцәгдәд хадһлгдх зөвтә.

Хальмг улс бас олн сәәхн авъяста. Үлгүрнь, һарсн күүкдт нер өглһнә авъяс,зөв эргүллһнә авъяс, шүр тәвлһн, күндллһнә авъяс болн нань чигн. Авъяс болһн аһу ик чинртә, сурһмҗта.

Хальмг ууһн сәәхн авъясмудын негнь – Зул өргдг авъяс. «Долан бурхн күцх, олн одн һарх» гиҗ, мана өвкнр келҗ йовсмн. Эннь – асхн ора болсн цаг медүлҗәх үгмүд. Теңгр деер цуг одд күцәд һарчксн саамла зулан өргдг. Эртәр өргсн зул му йорт тоолгддг. Сар болһн 8 өдрлә, 15 өдрлә, 30 өдрлә зул өргх кергтәг хальмг литәс медҗ болхмн.

Мана улан залата хальмгуд зулан өргхләрн, мод зорад, зулын

һол кедмн. Зулын һол көвӊгәр бий талан эргүләд орадг. Түүнә хөөн һолан зулын цөгцд суулһад, деернь цевр шар тос кеһәд, һал өгдг. Зул өргхләрн, толһа деерк альчуран авчкдг йоста, көл нүцкн бас бәәх зөв уга. Зулан өргчкәд, савд кечксн ус зүн һартан бәрәд, барун һарин хумха, дундк, нерн уга хурһдан уснд дүрәд, өөдән кеһәд, деегшән һурв дәкж эркәһәрн цацад, иим үг келдг: «Һалын Окн Теӊгр, һазр-усна сәкүсн, урдк өвкнр, кишг-буй хәәрлж өршәтн!»

Тиигж мана өвкнрин зул өргдг авъясиг тевчәд, әрүн учр-утхинь хадһлж бәәх зөвтәвидн. (Б. Амбекован келсәр.)

Толь

авъяс – традиция
үй – поколение
сурһмж – воспитание
тоолгдх – считаться
зорх – строгать, обстругивать
көвӊ – вата

Эн давхр көтлвр зәӊгсин хойрдгч әӊгинь текстәс олад буулһж бичтн.

1. Күн болһн авъяс медх зөвтә, яһад гихлә ... .
2. Зул өргдг авъяс хальмг улсин тоолврар болхла, ...
3. Мана өвкнрин «долан бурхн күцх, олн одн һарх»гиж келсн ... .
4. Герин эзн күүкд күн зулан өргхләрн, ...
5. Бидн өвкнрин үлдәсн авъясмудыг хадһлх зөвтәвидн, яһад гихлә ... .

O Тана өрк-бүлд ямаран авъяс күцәгднә? Бичтн.

87. Сурврмудын ормд чинрәрн ирлцҗәх үгмүд тәвҗ бичтн. Тәвгдсн үгмүд зәңгд ямаран мөч болҗахинь, ямаран келлһнә хүвәр келгдҗәхинь заатн.

Цаһан Сар

(Я м а р а н?) җилин цаг эклв. (Я м а р а н?) салькн хаврт үләнә. Цаһан Сар (к е н ә?) байр. Цаһан Сарин байрт (ю у н а?) мах һарһна. (Ю у н а?) толһа деежд тәвгднә. (Ю у н а с?) менд һарвт гиж, Цаһан Сарла келгднә. (Я м а р а н?) наста, (я м а-р а н?) кишгтә болтн гиж, хальмгуд нег-негән йөрәнә. Тегәд хаврин эклцд (ю н у ч р а р?) хальмгуд байрлна. Юңгад гихлә (к е з ә? ю у н а х ө ө н?) Цаһан Сарин байр эклнә.

ЭРГЦС БОЛН ҮЛМӘ ЗӘҢГС

Келлһнд ховр бишәр амр зәңгсин тогтацд орҗах причастн болн деепричастн эргцс чинрәрн давхр көтлвр зәңгин үлмә зәңглә өөрхн болдгин учрар эндүргднә.

52. Причастн болн деепричастн эргцсиг үлмә зәңгәс йилһгч темдгүд

Причастн болн деепричастн эргцс	Үлмә зәңгс
Улан Церг диилсн (я м а р а н?) *соңсхвр селәнәс селәнүр делсв.*	*Улан Церг диилв гисн* (я м а-р а н?) *соңсхвр селәнәс селәнүр делсв.*
Улан Церг диилсн – причастн эргц – делгрңгү цәәлһлт мөч.	*Улан Церг диилв* – цәәлһгч үлмә зәңг.

Көвүнь сәәнәр цергләд, *командирәс эцкднь* (ю н у ч р а р?) *бичг ирв.*

Көвүнь сәәнәр цергләд – деепричастн эргц – делгрңгү учр уршг мөч.

1) Причастн болн деепричастн эргцс уха-санаһарн эс төгссн чинртә, тегәд эдн – зәңг болхш.

2) Эргц цәәлһҗәх үгләрн холва угаһар нииицнә.

3) *Улан Церг* болн *Көвүнь* – эргцст субъектин чинртә, нерәдгч киисквртбәәнә.

Энүнәс нань эргцин субъект төргч болн гемнгч киискврмүдт тәвгднә.

Ү л г ү р н ь: ***Чоньн дун уурхла,*** *хөд мәәлдгән уурв* (*чоньн* – субъект, төргч киискврт бәәнә).

Борисиг цергәс ирхд *экнь икәр байрлв* (*Борисиг* – субъект, гемнгч киискврт бәәнә).

Көвүнь сәәнәр цергләҗәнә гисн (я м а р а н?) *бичг командирәс эцкднь ирв.*

Көвүнь сәәнәр цергләҗәнә – цәәлһгч үлмә зәңг.

1) Үлмә зәңгс уха-санаһарн төгссн чинртә, тегәд зәңг болна.

2) Үлмә зәңг һол зәңглә холваһар нииицнә.

3) *Улан Церг* болн *Көвүнь* – үлмә зәңгст нерлгч мөч, зуг нерәдгч киискврт тәвгднә.

53. Нертә номтнр

Ө 88. Умшад орчултн. Ахрар амн үгәр келтн.

Номт Пүрвә Мучкаевич Эрдниев

Пүрвә Мучкаевич Эрдниев Баһ Дөрвдә нутга Ик Бухс гидг хотнд 1921 җилд төрсмн. Бичкнәсн авн хурц ухата көвүн бәәсмн. Дәәнә өмн Әәдрхн балһсна багшин сурһуль төгсәһәд көдлсмн. Төрскән харсгч Алдр дән эклснәс авн эврә дурар цергт мордсмн.

Һашута 1943 җилд цуг хальмгуд киитн Сиврүр туугдла[4].Тер цагла[1] дəəнд йовсн хальмг цергчнриг бас Сиврүр йовулсмн. Тегəд Пүрвə Мучкаевич Алтайск крайд тусна. П. М. Эрдниев дəəнəс күнд шавта ирсн бийнь, Барнаульск багшин институт төгсəһəд багшлна. 1957 җилд Москва балһснд аспирантур төгсəһəд, Сарпуль балһсна ах сурһульд орҗ көдлнə. 1964 җилəс авн өдгə цаг күртл Хальмг университетд көдлə.

Пүрвə Мучкаевич Эрдниев – академик, педагогическ номин доктор, профессор. Пүрвə Мучкаевичин күцəсн ик көдлмш – УДЕ (тоомруллһна эв-арһин дигм). Өдгə цагт эн методикəр олн багш көдлнə. П. М. Эрдниевин бичсн дегтрмүдиг[2] эсвин багшнр өргнəр олзлна. Эн номтын нериг цуг Əрəсəн[3] эсвин багшнр меднə. Сурһуль-эрдмд насн-җирһлəн өгсн нертə номт кесг ачлврта, тер тоод Əрəсəн Федерацин Президентин мөрəн лауреатын цол (1998), Хальмг Таңһчин ачта иргн (1995), Иньгллтин орден (2002). Пүрвə Мучкаевич Эрдниевиг Хальмг Таңһчин алдр үрн гиҗ келҗ болхмн. Өдгə цагт нертə номт Элст балһснд бəəнə.

Толь

эврə дурар – добровольно
туух – гнать, выселять
цергчнр – воины, солдаты
тусх – попасть
олзлх – применять
мөрə – премия

Даалһврмуд

1. Текстəр дамҗад, 2 – 3 кесг үлмə зəңгстə давхр көтлвр зəңгс тогтатн.

2. Текстəр ул кеһəд, тавн-зурһан сурвр болн хəрүһинь девтртəн бичтн.

Ө 89. Текст умшад орчултн. Нертә номтын бичсн дегтрмүдинь заатн. Павла Дорҗин хальмгин номин делгрлтд орулсн тәвцин тускар келтн.

Павла Дорҗ

Ачта багш, нертә номт Павла Дорҗин 100 җилин өөн 2012 җилд Хальмг Таңһчд өргнәр темдглгдв.

Хальмг келндән хару болсн төләдән нертә номт эврәннь җирһлән, медрлән номин, багшин көдлмшт нерәдсмн. Номин халхар энүнә бичсн тоот өдгә цагт өргнәр олзлгдна. Павла Дорҗин бичсн дегтрмүд таңһчин багшнрт, номтнрт, оютнрт, сурһульчнрт ик дөңцл болҗ, өдр болһн кеҗәх көдлмштнь, сурчах сурһульднь олзлгдҗ, ик тусан күргҗ бәәнә. Номтын бичҗ, маднд үлдәсн дегтрмүдәрнь таңһчин сурһульчнр өдгә цаг күртл хальмг келән дасна. Хальмг келнә багшнр олн дегтринь, номиншинҗллтин халхар бичгдсн тоотынь олзлад, күүкдин келнә көрнгинь байҗулна.

Бичсн дегтрмүднь олн, тедн дунд 1-гч классин «Харада», хөөннь кесг дәкҗ немгдҗ барас һарсн «Байр»үзглл, келн-улсин школмудын «Умшлһна дегтр», «Хальмг келнә чикәр бичлһнә толь», «Тод бичг» , багшнрт нерәдсн олн дөңцлмүд : «Правила калмыцкой орфографии», «Диктантсин хураңһу» болн нань чигн.

Нертә номт, мергн билгтә багш, сурһмҗлач[2] Дорҗ Антонович җирһлиннь күч-көлснә хаалһан багшин эрдмәр экләд, насланнь туршарт энүндән итклтәһәр цергләд, миңһәд әмтнд бичг-тамһ дасхад, зөвтә медрл өгәд, һаринь һанзһд, көлинь дөрәд күргҗ, өргмҗин җивр урһасн лавта. Дорҗ Антонович олн җил хальмг университетд көдләд, номин делгрлтд ик тәвцән орулсн күн[4]. Орн-нутгтан,эврә улстан ик ач-тусан күргҗ, иргч үйнрт кесн тоотан герәслҗ, үлдәҗ – цуг эн хамгарн бийдән тоомср олҗ, нерән дуудулсмн.

Дорҗ Антонович Төрскән харсгч Алдр дәәнд орлцад, орннутган хортнас харсад, зөрмг йовдлмуд һарһсндан медальмудар ачлгдсмн.

Дорҗ Антоновичин җирһлин хаалһас,энүнә төрскн һазртан, келн-әмтндән итклтәһәр церглҗ йовснас үлгүр авч, неринь седклдән әрүн кевәр хадһлҗ йовнавидн.

Толь

нерәдх – посвящать
олзлх – применять
тусан күргх – оказывать помощь
делгрлт – развитие
тәвц – вклад

Даалһврмуд

1. Причастн, деепричастн эргцстә хошад зәңг буулһҗ бичтн.
2. Текстәс келц үг олҗ авад, учр-утхинь цәәлһтн.

СТИЛИСТИК (нәәрүллһ зү)

54. Хальмг келнә стилистик

Хальмг улсин келн тогтацарн нег зүсн биш. Литературн келнәс нань, талдан, литературн биш үгмүд орлцна. Гертән, өрк-бүлдән күүндхләрн, бидн цааснд бичснлә әдләр үгмүд олзлхшивидн. Үлгүрләд келхд, эрлһ, эс гиҗ доклад бичсн цагтан, ямаран болв чигн нег төрин тускар бичхләрн, күн хоорндан күүндснлә әдләр бичгдхш.

Әмтнә бәәдл-жирһлин ямаран болвчн халхднь олзлгдсн литературн келнә олн зүсн өвәрциг литературн келнә стиль гиж нерәднә.

Стиль шинҗлдг болн келнә стилистическ олн зүсн эв-арһ олзлдгиг дасхдг номиг стилистик (нәәрүллһ зү) гиж нерәднә.

Хальмг литературн келнә зәрм үгмүд, теднә янзс, зәрм зәңгс нурһлж цуг стильд олзлгдна. Тиим үгмүдиг болн янзсиг цуг литературн стиль, эс гиж дунд стиль гиж нерәднә. Цуг литературн үгмүд болн янзс өргнәр олзлгдж, тедн ямаран чигн стилин уңг тогтана. Болв келнд өргнәр олзлгддг стиләс хатярар олзлгддг стиль йилһжәх кергтә.

Амн үгин (разговорный) стиль күн хоорндан күүндсн цагт олзлгдна. Иим стиләр күүндсн цагт нурһлж амр зәңгс өргнәр олзлж келгднә. Күцц биш зәңгсәр әмтн хоорндан күүндцхәнә, тегәд эднә күүндәнд диалог икәр олзлгдна.

Номин (научный) стильд шишлң лексик өргнәр орлцна, энүнд номин терминс икәр олзлгдна. Номин стильд оржах үгмүд нег чик чинртә болн йилһвртә учр-утхта.

Газетин, журналмудын статьяст олна политическ төрәр келсн цагт публицистическ стиль олзлгдна. Публицистическ стильд общественно-политическ чинртә лексик өргнәр олзлгдна. Энүнд умшачнрт үлмәһән сәәнәр хальдаж чадх амн үгин келлһн болн урн үгин стиль бас өргнәр олзлгдна.

Тогтаврмудын, протоколмудын, эрлһсин, итклин цаасдын, шиидврмүдин, бооцадын олн зүсн үгмүд – терминс кергин (деловой) стильд өргнәр олзлгдна. Кергин (деловой) стильд эмоциональн лексик төрүц харһхш.

Литературн келнд амн үгин болн дегтрин келнә стиль нурһлж олзлгдна.

Литературн келнд у р н ү г и н (х у д о ж е с т в е н н) л и т е р а т у р и н с т и л ь нег эркн орм эзлнә. Урн үгин үүдәврмүдт үг ямаран болвчн юмна тускар соңсххас нань, урн үгин дүрмүдәр умшачнрт эстетическ үлмәһән хальдаж, теднә седкл-уха сольҗ чадна.

90. Амн үгин стиль олзлад, хоорндан күүндвр тогтатн.

O Номин, кергин болн публицистическ стильмүдәр бичгдсн текстс олҗ авч иртн.

Грамматическ терминс

Дамшлһн – упражнение

герин даалһвр	– домашнее задание
грамматическ йилһлт	– грамматический разбор
даалһвр	– задание
зәңгин йилһлт	– разбор предложения
морфологическ йилһлт	– морфологический разбор
үгин көдлмш	– словарная работа
үлгүрнь	– например
синтаксическ йилһлт	– синтаксический разбор
фонетическ йилһлт	– фонетический разбор
чикәр бичлһнә йилһлт	– орфографический разбор
янз	– образец

Түдлһнә темдг – знаки препинания

ахр татасн	– дефис
гөрвкүлҗ татлһн	– волнистая линия
давхр цег	– двоеточие
кавычк (хашлт)	– кавычка
олн цег	– многоточие
хавсрлт	– скобка
сургч темдг	– вопросительный знак
таслҗ татлһн	– прерывистая линия
татасн	– тире
татасар темдглһн	– подчеркнуть черточкой
хәәкргч темдг	– восклицательный знак
цег	– точка

цеглгч – занятая
цегсәр темдгллһн – подчеркнуть пунктиром

Зәңг – предложение

амр зәңгсин бәәдлнь – типы простого предложения
амр зәңг – простое предложение
амр зәңгсин синтаксис – синтаксис простого предложения
бооцгч үлмә зәңг – придаточное предложение условия
hол зәңг – главное предложение
давхр зәңг – сложное предложение
давхр зәңгин синтаксис – синтаксис сложного предложения
давхр зүүцл зәңг – сложносочиненное предложение
давхр көтлвр зәңг – сложноподчиненное предложение
делгрңгү зәңг – распространенное предложение
делгрңгү биш зәңг – нераспространенное предложение
кесг эргцстә давхр зәңг – сложное предложение с несколькими оборотами
күцц биш зәңг – неполное предложение
нег зүсн мөчмүдтә зәңгс – однородные члены предложения
нерлгч үлмә зәңг – придаточное предложение подлежащего
нерн зәңгс – назывное предложение
йилhвр нүр зәңг – определённо-личное предложение

нүрго зәңг	–	безличное предложение
орм үлмә зәңг	–	придаточное предложение места
орц зәңг	–	вводное предложение
сургч зәңг	–	вопросительное предложение
тууҗлгч зәңг	–	повествовательное предложение
үлмә зәңг	–	придаточное предложение
хәәкргч зәңг	–	восклицательное предложение
холва уга зүүцл зәңг	–	бессоюзное сложносочиненное предложение
хәрүд үлмә зәңг	–	уступительное придаточное предложение
цаг үлмә зәңг	–	придаточное предложение времени
эс йилһвр нүр зәңг	–	неопределенно-личное предложение

Зәңгин мөчмүд – члены предложения

амр келгч	–	простое сказуемое
бооцгч делгрңгү уршг	–	распространенное обстоятельство условия
дахлт	–	приложение
делгрңгү немлт	–	распространенное дополнение
делгрңгү нерлгч	–	распространенное подлежащее
делгрңгү уршг	–	распространенное обстоятельство

делгрңгү цәәлһлт	– распространенное определение
дуудвр	– обращение
дүңцүл делгрңгү уршг	– распространенное обстоятельство сравнения
дүңцүл уршг	– обстоятельство сравнения
зәңгин нөкцл мөчмүд	– второстепенные члены предложения
орм делгрңгү уршг	– распространенное обстоятельство места
орм уршг	– обстоятельство места
тогтсн келгч	– составное сказуемое
тогтсн нерн келгч	– составное именное сказуемое
тогтсн үүлдвр келгч	– составное глагольное сказуемое
учр делгрңгү уршг	– распространенное обстоятельство причины
уршг	– обстоятельство
учр уршг	– обстоятельство причины
үүлдвр делгрңгү уршг	– распространенное обстоятельство образа действия
үүлдвр уршг	– обстоятельство образа действия
цаг делгрңгү уршг	– распространенное обстоятельство времени
цаг уршг	– обстоятельство времени
нерлгч	– подлежащее
цәәлһлт	– определение
шуд немлт	– прямое дополнение
немлт	– дополнение

Зәңгин үгмүдин холва – связь слов в предложении

даралдҗ холвлдлһн	–	последовательная связь
дегц холвлдлһн	–	одновременная связь
заллт	–	управление
залгч үг	–	управляющее слово
зәңглә таардго үгмүд	–	слова, грамматически не связанные с предложениями
зәңгин үгмүдин даран	–	порядок слов в предложении
көтлгч үг	–	управляемое слово
нерлгчин келгдлһн	–	выражение подлежащего
хәвдлт	–	примыкание
таарлт	–	согласование (координация)
цәәлһвр үгмүд	–	пояснительные слова
цәәлһвр үг	–	поясняющее слово

Үгин нииціллһн – словосочетание
Зәңгин нег зүсн мөчмүд – однородные члены предложения

нег зүсн мөчмүд	–	однородные члены предложения
нег зүсн цәәлһлтс	–	однородные определения
нег зүсн немлтс	–	однородные дополнения
нег зүсн нерлгчс	–	однородные подлежащие
нег зүсн келгчс	–	однородные сказуемые
нег зүсн уршгуд	–	однородные обстоятельства
нег зүсн биш цәәлһлтс	–	неоднородные определения
нег зүсн мөчмүдин холва	–	союзы при однородных членах
нег зүсн мөчмүдтә келгч таарлһн	–	согласование сказуемого при однородных членах

орц үгмүд – вводные слова
товчлгч үгмүд – обобщающие слова

Умшлһн – чтение

дотран умшлһн – чтение про себя
төвшүнәр умшлһн – плавное чтение
сән тодрха умшлһн – выразительное чтение
хурдар умшлһн – беглое чтение
чикәр умшлһн – правильное чтение

Бичлһн – письмо

буулһҗ бичлһн – списывание
диктант – диктант
нәәрүлҗ бичлһн – изложение
сагллт диктант – предупредительный диктант
соңсхвр диктант – слуховой диктант
ухаллт диктант – творческий диктант
ухалҗ нәәрүллһн – сочинение
хәләвр диктант – зрительный диктант

Келлт – произношение

айлт – интонация
чееҗәр даслһн – выучить наизусть
амар келлһ өргҗүллһн – развитие устной речи
аш – вывод
келгдлһн – выражение
келлһн – речь
санан – мысль

түдлт	– пауза
ударлт	– ударение
чеежәр келлһн	– прочесть наизусть

Шуд келлһн – прямая речь

авторин үгмүд	– слова автора
диалог (күр)	– диалог

Хасгдсн нерд

Б. А. – Балакан Алексей
Бадм. А. – Бадмин Алексей
Б. Б. – Басңга Баатр
Б. Т. – Бембин Тимофей
Д. – Дун
Д. Б. – Доржин Басң
Җ. –Җанhр
Җ. А. – Җимбин Андрей
Җ. Б. – Җимбин Бемб
И. Л. – Инжин Лиҗ
К. А. – Куукан Анатоль
К. Д. – Көглтин Дава
Л. Ц. – Леежнә Церн
М. – Магтал
М. Г. – А. М. Горький
М. Н. – Манҗин Нимгр
Н. В. – Нуура Владимир
Н. М. – Нармин Морхаҗ
П. – А. С. Пушкин
С. А. – Сусен Аксён
С. Б. – Санhҗин Бося
С.-Б. Х. – Сян-Белгин Хаср
Т. – Тууль
Т. т. – Тәәлвртә тууль
Т. А. – Тачин Анҗа
Ү. – Үлгүр
Х. М. – Хоньна Михаил
Х. ү. – «Хальмг үнн» газет
Э. К. – Эрнҗәнә Константин

#ҺАРГ

8-гч класс

1. Мини келн 6

Даасан давтлһн

2. Үгин тогтац. Лексик. Амр зәңг 7
3. Шүүвр көдлмш 9
4. Мини төрскн балһсн (селән) 10

Синтаксис болн пунктуац

Үгин нииццлһн

5. Үгин нииццлһнә тогтац болн терүнә грамматическ чинр 15
6. Үгин нииццлһнә үгмүдин залһлдан 17
7. Келц үгмүд 19
8. Зуни амрлһн 21

Зәңг

9. Зәңгин тогтлһн. Зәңгин зүсн 23
10. Шүүвр көдлмш 26

Амр зәңг

11. Амр зәңгин тогтац: зәңгин мөчмүд, теднә дарана тускар 27
12. Дегтрин санд 31

Һол мочмүдин тогтац

13. Нерлгч, терүнә тогтац 33
14. Келгч, терүнә тогтац...35

15. Школын эмчлүрт..38
16. Нерлгч келгч хойрин хәрлцән..................................40
17. Гүрм (Хот-хоолын делгүрт) 42
18. Шүүвр көдлмш..43

Зәңгин нокцл мөчмүд
19. Немлт 45
20. Кинотеатрт одлһн 47
21. Цәәлһлт...48
22. Уршгуд. Уршгудын чинр..50
23. Иньгүд...55

Нег һол мөчтә амр зәңгс
24. Һанцхн келгч һол мөчтә амр зәңгс...........................58
25. Һанцхн нерлгч һол мөчтә амр зәңгс.........................61

Күцц биш зәңгс
26. Күцц биш зәңгсин туск медвр 62
27. Экнрин сән өдр 64

Нег зүсн мөчмүдтә зәңгс
28. Нег зүсн мөчмүдин туск медвр 65
29. Нег зүсн болн нег зүсн биш цәәлһлтс......................68
30. Экин көдлмш...69
31. Шүүвр көдлмш...71
32. Нег зүсн мөчмүдиг негдүлдг товчлгч үгмүд,
теднә түдлһнә темдгүд 72
33. Нертә зурач..75
34. Зургудын һәәхүлд 76

Зәңгин мөчмүдлә ниицдго үгмүд
35. Дуудвр...78
36. Орц үгмүд болн орц зәңгс..80
37. Междометьс 82

Күүнә келлһиг медүлгч онц эв-арһс
38. Шуд болн киизң келлһн 83
39. Шуд келлһтә зәңгсин түдлһнә темдгүд 84
40. Киизң келлһтә зәңг 86
41. Диалог (күүндлдән, күр) 87
42. Цитат. Цитатд тәвгддг түдлһнә темдгүд 88
43. Музейд 90

Дассан давтлһн
44. Үгин ниицлһн. Зәңг 92
45. Шүүвр көдлмш 94

9-гч класс

1. Төрскн келән хадһлхмн 98

Дассан давтлһн
2. Үгин ниицлһн. Зәңгин һол болн нөкцл мөчмүд 100
3. Шүүвр көдлмш 102
4. Бааза-багшин зуульчллһн 103
5. Көк теңгс 106
6. Зуни амрлһн 108
7. Уулын тускар ухалнав 109
8. Бәәлһнә нернә киисклһн 111
9. Үүлдәгчин хүврлт 114
10. Мана школ. Хальмг келнә кабинет 116
11. Тааста керг 117

Причастн эргц
12. Причастн эргц – делгрңгү цәәлһлт 120
13. Причастн эргц – делгрңгү нерлгч 120
14. Причастн эргц – делгрңгү немлт 121
15. Причастн эргц – делгрңгү орм уршг 122

16. Причастн эргц – делгрңгү цаг уршг........................123
17. Причастн эргц – делгрңгү учр уршг........................123
18. Причастн эргц – делгрңгү күцл уршг........................124
19. Причастн эргц – делгрңгү үүлдвр уршг........................125
20. Хальмг теегин зөөр........................126
21. Йиртмҗ харлһн........................127

Деепричастн эргц

22. Деепричастн кев-янзс........................129
23. Деепричастн эргцин синтаксическ чинр. 131
Деепричастн эргцсин түдлһнә темдгүд........................131

Деепричастн эргцс зәңгд – делгрңгү уршг мөчмүд

24. Деепричастн эргц – делгрңгү үүлдвр уршг........................133
25. Деепричастн эргц – делгрңгү цаг уршг........................134
26. Деепричастн эргц – делгрңгү учр уршг........................135
27. Деепричастн эргц – делгрңгү күцл уршг........................135
28. Деепричастн эргц – делгрңгү бооцгч уршг........................136
29. Баһчуд болн өдгә цагин көгҗм........................137

Давхр зәңгс

30. Давхр зәңгсин багмуд........................139

Холвата давхр зәңгс

31. Холвата давхр зүүцл зәңгсин чинр, теднә түдлһнә темдгүд........................141
32. Баһчудын керг-үүлдвр........................144
33. Хальмг Таңһчин һоллгч темдгүд........................146
34. Өдгә цагин хальмг телеүзгдл........................147
35. Холва уга давхр зәңгс, теднә түдлһнә темдгүд........................149
36. Холва уга давхр зәңгсин келгчс........................151
37. Гражданск дәәнд нерән туурулсн баатрмуд........................153
38. Төрскән харсгч Алдр дәәнә баатрмуд........................155

Давхр көтлвр зәңгс

39. Давхр көтлвр зәңгсин тогтац, теднә түдлһнә темдгүд 158
40. Давхр көтлвр зәңгсин эркн багмуд....159
41. Нерлгч үлмәтә давхр көтлвр зәңг....160
42. Немлт үлмәтә давхр көтлвр зәңг....161
43. Цәәлһгч үлмәтә давхр көтлвр зәңг....162

Уршг үлмәтә давхр котлвр зәңгс

44. Үүлдвр уршг үлмәтә давхр көтлвр зәңг 163
45. Орм үлмәтә давхр көтлвр зәңг....164
46. Цаг үлмәтә давхр көтлвр зәңг....164
47. Учр үлмәтә давхр көтлвр зәңг 165
48. Күцл үлмәтә давхр көтлвр зәңг 166
49. Бооцгч үлмәтә давхр көтлвр зәңг....166
50. Хәрүд үлмәтә давхр көтлвр зәңг 167
51. Хальмг улсин авъясмуд....167

Эргцс болн үлмә зәңгс

52. Причастн болн деепричастн эргцсиг үлмә зәңгәс йилһгч темдгүд....170
53. Нертә номтнр 171

Стилистик (нәәрүллһ зү)

54. Хальмг келнә стилистик 174

Грамматическ терминс 177
Хасгдсн нерд....184

Учебное издание

Харчевникова Роза Пюрвеновна
Джимбиева Светлана Борисовна
Убушиева Зоя Петровна

КАЛМЫЦКИЙ ЯЗЫК

II часть. Синтаксис

Учебник для 8 – 9 классов
общеобразовательных учреждений

На калмыцком языке

Генеральный директор АУ РК
«Издательский дом «Герел» В. Н. Мучеряев
Главный редактор Д. Б. Дорджиева
Редактор В. Д. Бадмаева
Художественный редактор Г. О. Богаева
Техническое редактирование Л. Е. Гермашевой
Компьютерный набор и верстка Т. И. Мухариновой

Сдано в набор 18.12.12.2012 г. Подписано в печать 24.12.2012 г.
Формат 60x84 $^{1}/_{16}$. Бумага офсетная. Гарнитура Tims New Roman.
Печать офсетная. Усл. печ. л. 11,16. Уч.-изд. л. 8,15.
Тираж 10000 экз. Заказ. № 2357 –12.

АУ РК «Издательский Дом «Герел»,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 243.

ЗАОр «НПП «Джангар»,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 245.

Калмыцкий язык: Учебник для 8 – 9 кл. общеобразоват. учреж-
К 174 дений. 2-я часть / Р. П. Харчевникова, С. Б. Джимбиева, З. П. Убушиева. – Элиста: АУ РК «Издательский Дом «Герел», 2012. – 191 с.

ISBN 978-5-7539-0757-8

УДК 811. 512. 37(07)
ББК 74. 261. 4 (Калм.)

Герел
ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ДОМ